येतो. तेव्हां ज्या अर्थी तन्मात्रापासून स्थूलापर्यंतच्या जड पसाऱ्यांत केवळ स्थितिशीलता तेवढी प्रतीतीस येते त्या अर्थी स्थितिशील असलेला तमोगुणच त्या सर्वांचें उपादान कारण होय हें ओघानेंच सिद्ध होतें. आतां एवढें खरें कीं तीन गुणांपैकीं कोणताहि एक गुण दुसऱ्या दोहोंपासून पूर्णपणें स्वतंत्र असूं शकत नाहीं. ह्यामुळें तमोगुणापासून निर्माण झालेल्या भूतभौतिक पदार्थांत त्याची स्थितिशीलता व्यक्त असते तर क्रियाशीलता व प्रकाशशीलता हे रज:सत्त्वांचे धर्म अव्यक्त स्वरूपांत असतात. भगवद्गीतेंत 'रज आणि तम ह्यांचा अभिभव करून सत्त्व प्रवृद्ध होतें, रज आणि सत्त्व ह्यांचा अभिभव करून तम प्रवृद्ध होतें व तम आणि सत्त्व ह्यांचा अभिभव करून रज प्रवृद्ध होतें,' असें सांगितलें आहे तें वरील कारणामुळेंच होय. तसेंच पुढील तीन श्लोकांत तीन गुणांपैकीं कोणता गुण विवृद्ध झाला असतां कोणते परिणाम घडून येतात तें सांगितलें आहे. तेव्हां प्रकृति त्रिगुणात्मिका असल्यानें तिचा कोणताहि एक गुण एकांतिकपणें स्वतंत्र असत नाहीं, तर कोणता तरी एक 'प्रवृद्ध' किंवा 'विवृद्ध' म्हणजे प्रकर्षानें किंवा विशेपत्वानें 'वृद्ध' म्हणजे वाढलेला असतो आणि दुसरे दोघे अभिभूत अवस्थेंत असतात. अशी वस्तुस्थिति असल्यानें भौतिक पदार्थांत प्राधान्यानें स्थितिशीलता असते म्हणून ते यद्यपि प्राधान्यानें तमोगुणाचे परिणाम आहेत, तथापि त्यांच्यांत रज:सत्त्व हे अभिभूत अवस्थेंत असतातच आणि म्हणून त्यांच्या कमी अधिक प्रमाणावर त्या वस्तूच्या स्वभावधर्मांत भेद असल्याचें दृष्टीस पडतें. उदहरणार्थ आहाराचे पदार्थ घेऊं. ह्या पदार्थांचे सात्त्विक, राजस आणि तामस असे भेद पडतात, ते त्या पदार्थांच्या ठिकाणीं अप्रवृद्धावस्थेंत असलेल्या सात्त्विक व राजस अंशांच्या कमी अधिक प्रमाणावर अवलंबून असतात. ह्यामुळेंच श्रुतींनींहि 'पृथ्वीचा आश्रय करून असलेलीं सर्व भूतें अन्नापासूनच झालीं आहेत' असें जसें सांगितलें आहे तसेंच 'मन अन्नमय आहे' असेंहि सांगितलें. कारण अन्नांतील तमोगुणप्रधान भागापासून जर स्थूल शरीर बनतें तर त्यांतील सात्त्विक अंशापासून मन बनतें. तात्पर्य असें कीं तम:प्रधान प्रकृतीपासूनच भूतभौतिक सृष्टि झाली आहे आणि अभिभूतावस्थेंतील सत्त्व व रज ह्यांच्या कमी अधिक प्रमाणावर त्यांच्यांतील धर्मांत भेद उत्पन्न होत असतो हें वरील विवेचनावरून स्पष्ट झालें.

आतां आपण पांचव्या ‘ अर्थवत्त्व ’ ह्या अवस्थेवरील संयमाचा विचार करूं. अन्वय संयमानें आपल्यास न्यूनाधिकभावानें परिणाम पावणाऱ्या त्रिगुणांचा साक्षात्कार झाला व तमःप्रधान प्रकृतीपासून सर्व सृष्टि निर्माण झाली हें समजलें. आतां आपल्यास आणखी एक पायरी पुढें जावयाचें आहे तेव्हां आतां असा विचार करावयाचा कीं ही जी घडामोड होते तिचें कारण कोणतें, म्हणजे सत्त्व, रज व तम ह्यांपैकीं एक गुण प्रवृद्धावस्थेंत व दुसरे दोन अभिभूतावस्थेंत असतां प्रवृद्धावस्थेंतील गुणांचे तुल्य प्रत्यय अभिभूत होऊन दुसरा कोणतातरी गुण प्रवृद्ध व्हावा असें कोणत्या हेतूस्तव घडून येतें, त्याचप्रमाणें तमःप्रधान प्रकृतीपासून जो सर्व दृश्य पसारा निर्माण होतो तो कोणत्या कारणानें होतो ह्याचा आतां विचार करावयास पाहिजे. म्हणजे त्रिगुण ही विशेष अवस्था असें आपण समजलों तर त्याच्याहून सूक्ष्म व आंतर अशा त्यांच्या सामान्याकडे आपणास जावयाचें आहे.

मागें सांगितलेंच आहे कीं कार्योन्मुख झालेले त्रिगुण म्हणजेच महत्तत्त्व होय. आपल्यास आपल्या ठिकाणीं अन्वय संयमांत जो त्रिगुणांचा साक्षात्कार झाला तो समष्टि महत्तत्त्वांतील व्यष्टिभूत अंशाचा झाला व शितावरून भाताची परीक्षा ह्या न्यायानें अंशाच्या ज्ञानानें अंशी असलेलें जें समष्टिभूत महत्तत्त्व त्याचीहि ओळख आपणास झाली. ह्यानंतर महत्तत्त्वाची सामान्यावस्था म्हणजे अव्यक्त असल्यामुळें वास्तविक पाहतां येथें अव्यक्तावर संयम करावयाचा, परंतु तें शक्य नाहीं. कारण संयमाकरितां जें आलंबन घ्यावयाचें तेंच जर मुळीं अ-व्यक्त म्हणजे व्यक्त नसलेली वस्तु, तर त्या वस्तूवर संयमच संभवत नाहीं. अशा स्थितींत अव्यक्तावर संयम करावयाचा म्हटलें तर अव्यक्ताचा ठाव घेण्यास निघालेलें त्रिगुणस्पंदरूप चित्त आपल्या उपादानकारणभूत अव्यक्तांत विलीन होणार! समुद्रांतून निघालेली मिठाची पुतळी समुद्राचा ठाव घेण्यास निघाली तों ती समुद्रांत विरून जाऊन समुद्ररूप झाली असाच प्रकार येथें होणार! म्हणजे साधकाला प्रथम पादाच्या एकोणिसाव्या सूत्रांत वर्णिलेला प्रकृतींत लीन होणाऱ्या योग्यांचा भवप्रत्यय असंप्रज्ञात समाधि प्राप्त होणार! ह्या समाधीकडे साधकानें कां जाऊं नये ह्याचा विचार त्या ठिकाणीं केलाच आहे. त्याचप्रमाणें प्रकृत सूत्रांत ‘ भूतजय ’ हें फल मिळण्याच्या अपेक्षेनें संयमांचा क्रम सांगितला असल्यानें तें फल बाजूलाच राहून साधकाचा प्रकृतींत विलीनभाव होणार! म्हणजे ‘ विनायकं प्रकुर्वाणो

रचयामास वानरम् ' असें येथें घडणार. तेव्हां महत्तत्वावरून अव्यक्त ह्या सामान्याकडे न वळतां, वर सांगितल्याप्रमाणें अव्यक्तांतून महत् आणि महत्तत्त्वांतून सृष्टीचा हा जो पसारा निर्माण झाला आहे तो कोणत्या प्रेरक हेतूमुळें निर्माण झाला आहे ह्याचा विचार करावयास ह्या सूत्रांत सांगितलें आहे. हा हेतु सुद्धा एक प्रकारें महत्तत्त्वरूप विशेषावस्थेची सामान्यावस्थाच असल्यानें त्यावर संयम करण्यास येथें सांगितलें आहे हें योग्यच आहे. तेव्हां आतां त्याचा विचार करूं.

बीजांतून अंकूर निर्माण व्हावा, अंकुरांतून पूर्णावस्थेला आलेला वृक्ष सिद्ध व्हावा, पुढें तो पुष्पित व्हावा, नंतर तो फलभारानें संपन्न व्हावा, त्या फलांत पुनः बीज निर्माण व्हावें आणि त्या बीजांत पुनः वरील सर्व धर्म 'अव्यपदेश्य' अवस्थेंत असावेत हें जसें एक प्रकारचें रहाटगाडगें दिसून येतें, तसाच प्रकार समष्टि सृष्टीचा आहे. अव्यक्तांत सर्व धर्म लीनावस्थेंत असावेत, पुढें कल्पारंभीं गुणक्षोभरूप महत्तत्त्व निर्माण व्हावें, त्यांतून तन्मात्रें उत्पन्न व्हावींत व नंतर पुढील सर्व पसारा उत्क्रांत व्हावा आणि कल्पक्षयाच्या वेळीं सर्व कार्यरूप सृष्टि आपापल्या उपादान कारणांत लीन होत होत अंतीं हें सर्व दृश्य अव्यक्तांत पुनः लीन व्हावें अशी जी घडामोड अखंडपणें चालू आहे तिला प्रेरक हेतु कोणता किंवा तिचें प्रयोजन कोणतें ह्या विचारावर मन एकाग्र करणें ही पांचव्या संयमांतील पहिली पायरी होय. हा विचार करूं लागल्यावर असें दिसून येतें कीं अव्यक्तांतून दृश्य व्यक्त व्हावें आणि पुनः तें अव्यक्तांत लीन व्हावें ह्याला कारण असलेला हेतु हा शक्तिस्वरूप व म्हणून कार्यानुमेय आहे. महत्-पासून पुढील सर्व विकृति ज्या अर्थी परिणाम पावल्या आहेत, म्हणजे विकृतिरूप कार्य ज्या अर्थीं निर्माण झालें आहे त्या अर्थीं त्याची म्हणून कांहीं पूर्व अवस्था आहेच आणि अव्यक्तांत लीन असलेले सर्व भाव व्यक्त दशेला यावेत अशी शक्तीहि त्या अव्यक्तांत आहे असें जें अनुमान-जन्य निःसंदेह ज्ञान, तीच अव्यक्ताची व त्याच्या ठिकाणीं असलेल्या शक्तीची कार्यानुमेयता होय. एका दृष्टीनें ही शक्ति हेंच अव्यक्ताचें स्वरूप होय असें म्हटलें तरी चालेल. कारण शक्ति व शक्तिमान् ह्यांचा भेद करतांच येत नाहीं. सर्व भाव व्यक्त दशेला यावेत अशा प्रकारच्या शक्तीनें विरहित असें अव्यक्तच कल्पितां येत नाहीं. तेव्हां ही अव्यक्ताची शक्ति किंवा हें जें शक्तिस्वरूप अव्यक्त, त्याचें प्रयोजन

काय त्याचा विचार आपल्यास करावयाचा आहे. पण हें प्रयोजनही कार्यानुमेयच आहे. कारण ही शक्ति किंवा तन्निर्मित कार्यें हीं कांहीं 'आमचें प्रयोजन अमुक आहे' असें आपल्यास सांगत नाहींत. तर जें कार्य घडून येत असल्याचें आपण पाहतों त्यावरून जें प्रयोजन सिद्ध होत असल्याचें आपल्यास दिसून येईल, तेंच त्या शक्तीचें प्रयोजन होय. साधनपादाच्या अठराव्या सूत्रांत असें सांगितलें आहे कीं दृश्य हें जीवांना सुख-दुःखांचे भोग घडवून अंतीं त्यांना अपवर्गाकडे म्हणजे मोक्षाकडे न्यावें, एतदर्थ आहे. हीच त्रिगुणांच्या ठिकाणची अर्थवत्त्वरूप पांचवी अवस्था होय. त्या सूत्रावरून दृश्याच्या ठिकाणच्या त्या अर्थवत्व शक्तीचें शब्दज्ञान आपल्यास झालें होतें. आतां तिच्यावर संयम करून आपल्याला तिची विशेष प्रतीति घ्यावयाची आहे. वर सांगितलें आहेच कीं ही शक्ति कार्यानुमेय म्हणजे त्या शक्तीमुळें जीं कार्यें घडून येतात त्यांवरून अनुमान प्रमाणानें जाणली जाणारी आहे. म्हणून ह्या शक्तीचें पहिलें कार्य जी समष्टिरूप महत्तत्त्वावस्था तिच्यांतील व्यष्टिरूप चित्ताच्या स्वरूपभूत परिणाम-स्पंदांचें पुनः एकदा निरीक्षण करण्याकरितां आपण अन्वयावरील संयमाचा आणखी थोडासा विचार करूं.

चित्तांतील वृत्तिरूप परिणामांच्या स्पंदांचा निरोध झाला म्हणजे मग चित्तस्वरूपभूत त्रिगुणांचे स्पंदच तेवढे द्रष्ट्याला गोचर होतात आणि ह्या स्पंदांच्या अंतरालांत सामान्यतः तदनुकूल वृत्तींचे प्रत्यय मधून मधून स्मृतिरूपानें जागृत होत असतात. हें आपल्यास 'अन्वय' संयमांत समजून आलेंच आहे. निवात प्रदेशांत ठेवलेल्या दीपज्योतींत तेजाचा जसा प्रशांत प्रवाह चालू असतो त्याप्रमाणें सत्त्व, रज वा तम ह्यांपैकीं जो गुण ज्या वेळीं दुसऱ्या दोहोंचा अभिभव करून स्वतः प्रवृद्ध झाला असेल त्या गुणाचा तुल्य परिणाम-प्रवाह संथपणें चालू असल्याचा अनुभव अन्वय संयमांत येतो. अशा वेळीं सूक्ष्मतेनें व एकाग्रतेनें पाहिल्यास असें आढळून येतें कीं अंतरालांत जेव्हां कोणत्याही स्मृतिवृत्तीचा उदय होतो तेव्हां तो उदय होण्याच्या पूर्वक्षणीं अस्मितेचा म्हणजे सूक्ष्म अहंकाराचा उदय होत असतो व त्या अहंकारांतून ती वृत्ति उदित होत असते. साधनपादाच्या तीन ते नऊ ह्या सूत्रांतील विवेचनावरून हें स्पष्ट झालें आहे कीं अविद्या हा क्लेश पुढील क्लेशांची प्रसवभूमि असून अस्मिता हा त्यांचा अंकूर होय. म्हणून कोणतीहि वृत्ति उत्पन्न

होण्यापूर्वीं तिचा मूळ अंकूर जो अस्मिताभाव तो उदित होत असतो. किंबहुना अहंकार सूक्ष्मपणें स्फुरल्यावांचून कोणत्याहि वृत्तीचा उदयच होत नसतो. जागृतींत हा अहंकार उदारावस्थेंत असलेल्या राग, द्वेष व अभिनिवेश ह्या क्लेशांनीं युक्त असल्यानें अगदीं टळटळीतपणें प्रत्ययास येत असतो. पण संयमावस्थेंत सर्व क्लेश सूक्ष्मतेला पोचले असल्यानें त्या वेळीं होणारें अहंकारस्फुरण अतिसूक्ष्मपणें होत असतें व तें अगदीं हळुवारपणेंच न्याहाळावें लागतें. हा सूक्ष्म अहंकार प्रतीतीस येऊं लागला व त्यावर संयम केला म्हणजे आणखी एक गोष्ट अशी लक्षांत येते कीं ह्या अहंकारांतहि तीन प्रकार आहेत. सत्त्वगुणाच्या स्पंदांचा तुल्यप्रवाह चालू असतां सात्विक अहंकार, रजःप्रवाह चालू असतां राजस अहंकार आणि तमःप्रवाह चालू असतां तामस अहंकार स्फुरतो. त्या त्या वेळीं सूक्ष्मपणानें स्फुरणाऱ्या अहंतेचें स्वरूप लक्षांत घेतलें असतां तिच्या ह्या तीन प्रकारांचा नीट बोध होतो. द्वितीय पादाच्या सहाव्या सूत्रांत दृक्शक्ति आणि दर्शन शक्ति ह्यांची जणूं कांहीं एकात्मता म्हणजे अस्मिता होय असें अस्मितेचें स्वरूप सांगितलें आहे. प्रकृत अभ्यासांत ह्या अस्मितारूप एकात्मतेचा साक्षात् अनुभव घडतो आणि तो घेत असतां अहंकारांत वरील तीन प्रकार प्रतीतीस येत असतात. तामस अहंकाराचें स्फुरण होत असतां जर वृत्ति उत्पन्न झाल्या तर त्या वृत्तींच्या पोटांत स्थूल देहाला उद्देशून वृत्ति उठत असल्याचें दिसेल. "आज आपण ध्यानाभ्यासाला बराच वेळ बसलों आहों, आसन बराच काळ टिकल्यानें, आतां मांड्या अवघडल्यामुळें आणि पाठ ताठ राहिल्यानें आपल्यास जरा पीडा होत आहे, आपल्याला ब्राह्मण जन्म लाभल्यानें विहित कर्मानुष्ठानाकडे आपली सहजच प्रवृत्ति झाली हें आपलें केवढें भाग्य," इत्यादि प्रकारच्या ज्या वृत्तिलहरी उठतील त्यांचें पृथक्करण केलें असतां असें आढळून येतें कीं त्यांच्या बुडाशीं स्थूल देहावर व तन्निष्ठ वर्णाश्रमादिकांवर अध्यास झालेला असतो. कूटस्थ असलेलें साक्षिचैतन्य, गुणरूपानें स्पंद पावणारें चित्त, चित्तांत प्रतिबिंबित झालेला चिदाभास आणि बाह्य स्थूल देह ह्या सर्वांची एकात्मता जेव्हां झालेली असते तेव्हांच वरील प्रकारच्या वृत्ति स्फुरतात. योगशास्त्रांत ह्या अवस्थेला 'दृग्दर्शन-शक्त्यारेकात्मता' असें म्हटलें जातें, तर वेदान्तशास्त्रांत हिलाच 'अन्योन्या-ध्यास' म्हटलें जातें. चित्तांत जेव्हां तामस अहंकारचे स्पंद चालू असतील

तेव्हां उत्पन्न होणाऱ्या वृत्ति अशा अन्योन्याध्यासस्वरूप असतात आणि उलटपक्षीं ध्यानकालीं ज्या वृत्ति अंतरालांत यदृच्छेनें उठतील त्यांचें पृथक्करण केलें असतां चित्त जर द्रष्टा व दृश्य असलेला स्थूल देह ह्यांनीं उपरक्त असल्याचें आढळेल, म्हणजे द्रष्टयाचा दृश्य स्थूलदेहावर व स्थूलदेहाचा द्रष्टयावर असा अन्योन्याध्यास झालेला असेल तर त्या वृत्तींचें मूळ तामस अहंकारांत आहे असें आढळून येईल. चित्ताचे रजःस्पंद चालू असतांना जर वृत्ति उठतील तर त्या राजस अहंकारांतून उत्पन्न झाल्यामुळें सूक्ष्म देहाला अनुलक्षून त्या उठत असल्याचें आढळेल. 'ध्यानाभ्यासानें माझ्या चित्तांतील मल झडून गेले आहेत, कर्मेंद्रियें व ज्ञानेंद्रियें स्वाधीन झाल्यानें, प्राणस्पन्द शांत झाल्यानें मला शांतीचा अनुभव मिळत आहे, माझ्या ठिकाणीं कांहीं लहान लहान सिद्धि प्रकट झाल्या असून ह्यापेक्षां महत्त्वाच्या सिद्धि प्रकट होण्याचा पूर्वरंग दिसत आहे, लवकरच मला निर्विकल्प समाधीचा अनुभव घडण्याचें भाग्य लाभेल,' इत्यादि प्रकारच्या सूक्ष्मदेहाध्यासात्मक वृत्ति उत्पन्न झाल्याचें आढळेल. तसेंच उलटपक्षीं यदृच्छेनें उठणाऱ्या वृत्तींचें पृथक्करण केलें असतां चित्त जर द्रष्टा व सूक्ष्म देह ह्यांशीं उपरक्त असल्याचें आढळेल तर त्या वृत्तीचें मूळ राजस अहंकारांत असल्याचें आढळून येईल. सत्त्वगुण निर्मल, प्रकाशक, सुखसंगात्मक आणि ज्ञानसंगात्मक असल्यामुळें चित्ताचे परिणामस्पंद सात्त्विक अहंकारस्फुरणरूप असतील तेव्हां चित्तांत उर्मी उत्पन्न झाल्याच तर स्थूल किंवा सूक्ष्म शरीराशीं अध्यास न होतां तें वृत्तिस्फुरण केवळ द्रष्टयाला अनुलक्षून होत असल्याचें दिसेल! अशा वेळीं तें वृत्तिस्फुरण पुढील प्रकारचें असूं शकेल. "मला दृश्यतया प्रतीत होणारें हें देहेन्द्रियादिक मी नसून चैतन्यमात्र-स्वभाव केवळ आत्माच मी आहें, देहादिक हीं सर्व असज्जड, दुःखात्मक असून मी सच्चिदानंदस्वरूप आत्मा त्यांचा साक्षी आहें, अविद्यासंसर्गामुळें मी त्यांस आत्मत्वानें समजत होतों पण त्या अविद्येचें मूळ शोधावयास गेलों तों ती अविद्याच कोठें पळून गेली कोणास ठाऊक! तेव्हां त्या अविद्येपासून मुक्त झालेला जो मी तो धन्य होय. आतां मला सांसारिक दुःख कोठून असणार! सुखदुःख, इत्यादि सर्व भाव त्या चित्ताचे धर्म होत. मी जर ह्या चित्ताचाही साक्षी तर त्या चित्ताच्या धर्मांचा माझ्याशीं काय संबंध आहे? अविद्याकृत भ्रमानें जेव्हां मी देहादिक आहें असें

चित्तास वाटत होतें त्या वेळींहि मी दृशिमात्रस्वरूप नव्हतों कां? आकाशांत ढग उत्पन्न झाले म्हणून आकाशांत कांहीं विकृति होत नाहीं त्याचप्रमाणें स्थूलसूक्ष्म देहादि उपाधि उत्पन्न झाल्या असल्या तरी त्यांच्याशीं माझा कांहीं संबंध नव्हता व नाहीं. घरांतील सर्व वस्तूंवर प्रकाश पाडणाऱ्या दिव्याला त्या वस्तूंच्या धर्मांचा यत्किंचितहि संबंध पोचत नाहीं. तद्वत् आत्मप्रकाशानें प्रकाशित होणाऱ्या चित्तादिकांचा मज आत्म्याशीं कसलाच संबंध पोंचत नाहीं. तस्मात् मी ह्या सर्वांहून वेगळा, त्यांचा साक्षी नित्य-शुद्ध-बुद्ध-मुक्त-सत्यस्वरूप, सर्व क्लेशांपासून मुक्त असा केवळ द्रष्टाच आहें." अंतरालांत ज्यावेळीं वरील प्रकारच्या वृत्ति स्फुरतील तेव्हां त्यांचें मूळ सात्त्विक अहंकारांत असल्याचें आढळेल. हेंच वर्णन थोडक्यांत करावयाचें झाल्यास असें करतां येईल कीं स्थूल देहाला अनुलक्षून जेव्हां अहंस्फुरण उत्पन्न होतें तेव्हां तो तामस अहंकार होय, सूक्ष्म देहाला अनुलक्षून होत असेल तेव्हां तो राजस अहंकार होय आणि द्रष्टयाला अनुलक्षून होईल तेव्हां तो सात्त्विक अहंकार होय.

ह्याप्रमाणें अन्वयावस्थेवरील संयमांत चित्तस्वरूपभूत त्रिगुणांच्या स्पंदांचें, त्यांतील अंतरालांत स्फुरणाऱ्या सात्त्विक, राजस आणि तामस अहंकारांचें आणि सात्त्विक, राजस आणि तामस स्मृतिवृत्तींचें वारंवार निरीक्षण करून त्यांच्या स्वरूपांचें जसजसें अधिक ज्ञान होईल तसतसें साधकाचें चित्त त्रिविध अहंकार व त्रिगुणस्पंदरूप महत्तत्त्व ह्यांवर स्थिर करण्याचें सामर्थ्य साधका अंगीं अधिक येऊं लागतें. असें सामर्थ्य अंगीं येणें हाच अन्वयजय होय. मागें सांगितलें आहेच कीं समष्टि तामस अहंकारांतून स्थूल पंचमहाभूतांचीं उपादानभूत, तन्मात्रें उत्पन्न झालीं आहेत; समष्टि राजस अहंकारांतून सर्व भूतांच्या ठिकाणचे पंचप्राण व कर्मेंद्रियें उत्पन्न झालीं आहेत व समष्टि सात्त्विक अहंकारांतून सर्व भूतांच्या ठिकाणचीं ज्ञानेंद्रियें व अंतःकरण हीं उत्पन्न झालीं आहेत. साधकाला सर्व राजस, तामस व सात्त्विक वृत्तींचा उपसंहार त्या त्या अहंकारांत हुकमी करतां आला व मग त्या त्रिविध अहंकारांचाही उपशम चित्तस्वरूपभूत त्रिगुणस्पंदांत करतां आला म्हणजे महत्तत्त्वांतील व्यष्टिभावाला त्याचें चित्त पोचलें असें झालें. 'व्यष्ट्युपासनया पुंसः समष्टिव्याप्तिमाप्नुयात्' ह्या न्यायानें हा व्यष्टिभाव समष्टिभावाचाच एक अंशमात्र आहे हें अनुसंधान ठेवून समष्टि-

महत्तत्त्वाशीं तन्मयता पावण्याचा अभ्यास ज्या प्रमाणांत साधेल त्या प्रमाणांत महत्तत्त्वाचा जय होऊन त्या योग्याच्या ठिकाणीं अणिमादि सिद्धींचा प्रादुर्भाव होऊं लागेल.

अशा रीतीनें केवळ कुतूहलानें, जिज्ञासेनें, दुःखनिवृत्तीकरितां किंवा कैवल्यसुखाच्या अपेक्षेनें योगांत प्रवृत्त झालेल्या योग्याच्या ठिकाणीं अगदीं प्रारंभापासून हा जो विकास झाला ह्यांत नैसर्गिक गुणपरिणामक्रमाकडे किती भाग जातो आणि योग्याच्या इच्छेकडे व पौरुष प्रयत्नाकडे किती भाग येतो ह्याचा एकाग्रतेनें विचार करणें हें पांचव्या संयमांतील प्रथमांग होय. अगदीं प्राथमिक अवस्थेंत चित्त क्षणभर स्थिर करणें म्हणजे साधकाला केवढी आटापीट करावी लागत असे ! पण आतां तेंच चित्त अगदीं स्थूल आलंबनावरून सूक्ष्म आलंबनावर जात जात सर्व मूर्तामूर्त भावांची अगदीं अंतिम सूक्ष्मावस्था जें महत्तत्त्व त्यावरही चटकन् आणि सहज एकाग्र होऊं लागलें ! दीर्घकाल, निरंतर व सत्कारपूर्वक केलेल्या अभ्यासामुळें हा जो अचाट विक्रम घडून आला त्याचें श्रेय योग्यानें इच्छापूर्वक केलेल्या प्रयत्नांकडे किती आहे व गुणपरिणामक्रमरूप नैसर्गिक शक्तीकडे किती आहे ह्या विचारावर संयम करतां करतां एखादा क्षण असा येतो कीं त्या वेळीं ह्या प्रश्नाचें उत्तर अंतरंगांत एकदम स्फुरतें आणि तें केवळ शब्दमात्रें करून न स्फुरतां प्रतीतिमात्रानें स्फुरतें. ह्या क्षणीं अशी स्पष्ट प्रतीति येते कीं हा अचाट पराक्रम घडून येण्याला योग्याची इच्छा आणि प्रयत्न हीं निःसंशय कारणीभूत झालीं आहेत, पण हीं केवळ निमित्तकारणें होत आणि ह्याला उपादानकारण त्रिगुणांच्या ठिकाणीं निसर्गतः असलेली भोगापवर्गार्थतारूप शक्ति हीच होय. विशेष आलंबनावर चित्त स्थिर झालें म्हणजे त्या चित्तांत सिद्धिरूप शक्तीचा प्रादुर्भाव होणें हा प्रकृतिधर्म होय. हा धर्म प्रकट होण्यास चित्तस्थैर्य हें निमित्तकारण झालें. साधकानें आपलें चित्त स्थिर केलें तें त्यानें स्वेच्छेनें व स्वप्रयत्नानें केलें ही गोष्ट खरी, पण विशिष्ट आलंबनावर चित्त स्थिर झाल्यावर त्या चित्तांत विशिष्ट शक्तीचा प्रादुर्भाव व्हावा हा धर्म त्या चित्तानें नवीन निर्माण केला असें नसून तो प्रकृतीच्या ठिकाणीं 'अव्यपदेश्य' अवस्थेंत होताच. साधकाच्या चित्ताची त्या आलंबनावर स्थिरता हें निमित्त कारण घडून येतांच. तो धर्म 'अव्यपदेश्य' अवस्थेंतून 'उदित' अवस्थेंत आला आणि त्या शक्तीचा भोग त्या साधकास घडला. ह्या-

प्रमाणेंच अणिमादि अष्टसिद्धींचा प्रादुर्भाव चित्तांत होणें हा धर्म आजपर्यंत ' अव्यपदेश्य ' अवस्थेंत होता त्याला महत्तत्त्वावर चित्त स्थिर होणें हें निमित्तकारण घडून येतांच तो ' उदित ' ह्या अवस्थेंत आला व योग्याला अष्टमहासिद्धींचा भोग घडला. एकंदर सर्व सिद्धींचा प्रकार असाच आहे. योग्याचें चित्त विशिष्ट पातळींत येणें हें नेहमीं निमित्तकारण असतें आणि त्या निमित्तानें विशिष्ट शक्तींचा प्रादुर्भाव होणें हा प्रकृतिधर्म असतो व तो निमित्तकारण घडून आल्यानं प्रादुर्भूत होत असतो. चित्त विशिष्ट पातळींत नेण्याची इच्छा धरणें व तदनुकूल प्रयत्न करणें ह्या दोन गोष्टी साधकाच्या हातच्या आहेत आणि चित्त विशिष्ट अवस्थेंत येतांच त्या चित्तांत विशिष्ट शक्तींचा प्रादुर्भाव होऊन त्यांचा भोग घडविणें ही गोष्ट प्रकृतीच्या स्वाधीन आहे. एवंच साधकाला शुद्ध झालेल्या चित्ताच्या द्वारा सिद्धींचा भोग घडविणें हा प्रकृतीचा धर्म होय. हीच गोष्ट साधकाच्या प्रत्ययास ह्या ठिकाणीं येते.

वरील प्रतीति आल्यावर मनाचा असा निश्चय होतो कीं जीवांची इच्छा असो अथवा नसो चित्ताची जी अवस्था असेल तिला अनुसरून योग्य असलेले भोग घडविणें हा प्रकृतीचा धर्म अव्याहतपणें चालू आहे आणि त्यांतही आणखी विशेष असा आहे कीं हें भोगचक्र चालू असतां चित्ताचा अपकृष्टावस्थेंतून उत्कृष्टावस्थेंत विकासहि व्हावयाचाच. अगदीं बाल्यावस्थेंतील व म्हणजे भोगयोनींत असलेल्या जीवांना सृष्टींतील सुख-दुःखें जशीं मिळतात त्याप्रमाणेंच अनन्यगतिकत्वानें त्यांचा भोगही घडत असतो. अशा परवशस्थितींतच निसर्गानुसार त्यांच्या चित्तांतील ज्ञान-शक्तीचा विकास होत असतो व तदनुसार इंद्रियें आणि शरीर ह्यांचा विकास होत असतो. होतां होतां जेथें जीवांना थोडें बहुत वर्तन-स्वातंत्र्य मिळेल अशा मनुष्यादि योनींचा लाभ त्यांना घडतो. वर्तन-स्वातंत्र्याच्या अंगभूत असलेली स्वतंत्र इच्छा व तदनुसार प्रयत्न ह्यांची जोड तेथें मिळेल. स्वतंत्र इच्छेच्या साहाय्यानें तो जीव अनुकूल वाटणारीं विषयसुखें मिळविण्याचा व प्रतिकूल वाटणारीं विषयजन्य दुःखें टाळण्याचा प्रयत्न करतो. प्रयत्न करूनही पाहिजे असलेलीं सुखें निश्चयानें मिळतातच किंवा नको असलेलीं दुःखें टळतातच असें घडत नसल्याचें अनेकवार दृष्टीस पडल्यावर तो अधिक विचार करूं लागतो व त्यामुळें त्याच्या विचारशक्तींत व कार्यकारणभावज्ञानांत भर पडत जाते आणि शेवटीं विषयजन्य सुखदुःखें

हीं क्षुद्र असल्याचें त्यास पटतें. मग तो त्या सुखदुःखांविषयीं निरिच्छ आणि उदासीन राहून बुद्धिग्राह्य व अतींद्रिय सुखांच्या मागें लागतो. ह्या सुखांच्या शोधांत असतांना हीं सुखें प्राप्त करून देण्यास समर्थ असलेल्या योगशास्त्र, अध्यात्मशास्त्र अशांसारख्या साधनांकडे तो वळतो. हळुहळू त्यांनीं उपदेशिलेल्या मार्गांनीं तो जात असतां त्याच्या चित्तांत सिद्धिरूप शक्तींचा त्याच्या अधिकारानुसार प्रादुर्भाव होऊं लागतो. त्यामुळें आपण योग्य मार्गानें पुढें चाललों आहों असा त्याच्या ठिकाणीं विश्वास उत्पन्न होऊन तो अधिकच आस्थेनें साधनांचें अनुष्ठान करूं लागतो.

अशी प्रगति होत होत त्याचें चित्त महत्तत्त्वावर स्थिर होऊं लागतांच त्याच्या ठिकाणीं अणिमादि महासिद्धींचाहि प्रादुर्भाव होत असतो. पुढें त्या योग्याच्या ठिकाणीं असल्या महासिद्धींविषयींहि वैराग्य उत्पन्न झाल्यावर त्यास निर्विकल्प समाधिद्वारा कैवल्यसाक्षात्कार घडून त्याच्या ठिकाणीं गुणवैतृष्ण्य बाणतें व तो जीव कृतार्थ होतो. ह्या एकंदर अनेक जन्मांच्या प्रदीर्घ प्रवासाचें सिंहावलोकन केलें म्हणजे साधकास असें दिसून येतें कीं ह्या प्रवासांतील पूर्व भागांत त्याचें चित्त विषयजन्य सुखदुःखांत गुरफटलें जाऊन त्यांचा भोग त्यास घडत होता, तर उत्तर भागांत ह्या वैषयिक सुखदुःखांविषयीं वैराग्य उत्पन्न झाल्यानें तो त्यापासून निवृत्त होतां होतां ज्याचें पर्यवसान अपवर्ग म्हणजे कैवल्यसाक्षात्कार ह्या अवस्थेंत आहे अशा बुद्धिग्राह्य व अतींद्रिय सुखाच्या मागें चालला होता. म्हणजे ह्या प्रवासाच्या पूर्व भागांत त्यास भोगेच्छा विषयांकडे ओढून नेत होती, तर उत्तर भागांत अपवर्गाची इच्छा कैवल्याकडे ओढून नेत होती. हीच त्रिगुणांच्या ठिकाणची भोगापवर्गार्थतारूप शक्ति होय. सर्व जीव ह्या शक्तीच्या अंकित असून तिच्या प्रभावानेंच ते सर्व प्रथम भोगाकडे व नंतर अपवर्गाकडे प्रवृत्त होत असतात. म्हणजे सर्व जीवांचा प्रवास अपवर्गाच्या अंतिम ध्येयाकडे तें ध्येय प्राप्त होईपर्यंत अखंडपणें चालू असतो. ह्या दृष्टीनें विचार केला असतां भोगांकडील किंवा मोक्षाकडील प्रवृत्ति जीवांच्या स्वाधीनची नसून सर्व जीव ह्या भोगापवर्गार्थतारूप शक्तीच्या स्वाधीन होत्साते आपापला भोगभागीय किंवा अपवर्गभागीय प्रवास करीत असतात ही गोष्ट स्पष्ट होते. जीवाची इच्छा असो अथवा नसो, तो त्रिगुणांच्या ह्या शक्तीच्या स्वाधीन असल्यानें केव्हां तरी कैवल्यास पोचणार हें निश्चित होय. बैलगाडीनें आपल्या

गांवच्या दिशेनें प्रवास करीत असलेला मनुष्य गाडींत तक्क्याला टेकून स्वस्थ बसला असला किंबहुना हातपाय ताणून स्वस्थपणानें गाढ झोप घेत पडलेला असला तरी त्याच्या गांवच्या दिशेनें प्रवास चालू असतोच आणि सावकाश कां होईना, पण तो आपल्या गांवास पोचणारच. असाच प्रकार जीवांच्या ह्या प्रवासांतही घडत असतो. हा प्रवास चालू असतां कधीं कधीं हा जीव "मी अमुक गोष्ट करणार नाहीं" किंवा "मी अमुक गोष्ट करणारच" असें अहंकाराचा आश्रय करून म्हणत असतो, पण हें त्याचें म्हणणें भ्रममूलक असतें. भगवद्गीतेंत श्रीकृष्णांनीं अर्जुनाला

यदहंकारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे।
मिथ्यैष व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति ॥

'अहंकाराचा आश्रय करून मी युद्ध करणार नाहीं असें जें तूं म्हणत आहेस तो तुझा निश्चय मिथ्या आहे, कारण तुझी सत्त्वगुणप्रधान रजोमूलक क्षात्र प्रकृतीच तुला युद्धांत नियोजित करील.' असें जें सांगितलें आहे तें वरील दृष्टीनेंच होय. ह्याप्रमाणें अर्थवत्त्व ह्या पांचव्या अवस्थेवर संयम करीत असतां सर्व जीवांचा जीवनप्रवास भोगापवर्गार्थतारूप शक्तीच्या सर्वस्वीं स्वाधीन आहे आणि ह्या शक्तीच्या प्रेरणेनेंच सर्व जीव अपवर्गास जाऊन मिळतील अशा दिशेनें त्यांचा प्रवास अपरिहार्यपणें चालू आहे हें शाश्वत सत्य साधकाला निःसंदेहपणें प्रतीत होतें. तात्पर्य, चित्ताच्या ठिकाणीं जो अधिकार प्राप्त झाला असेल तदनुकूल व्यापारांत साधकाला प्रवृत्त करून ते भोग त्याला भोगावयाला लावणें हा प्रकृतिधर्म होय.

चित्त बहिर्मुख असतांना त्याला सुखदुःखमिश्रित विषयोपभोग घडतात आणि तें अंतर्मुख होऊं लागलें म्हणजे त्यास वाढत्या शमसुखाचा उपभोग घडत अंतीं त्यास कैवल्याचा साक्षात्कार होतो. अशा प्रकारें स्थूल-स्वरूप-सूक्ष्म-अन्वय ह्या अवस्थांच्या जयानंतर वरील अर्थवत्त्व ह्या पांचव्या अवस्थेवर पुनः पुनः संयम करून साधकानें त्या अवस्थेचा साक्षात्कार करून घेऊन तिच्यावरहि विजय मिळविला म्हणजे भूतजय हें फळ त्याला प्राप्त होतें. कोणत्याहि वस्तूचें स्वरूप व गुणधर्म नीटपणें समजले आणि त्यांचा विनियोग आपल्या इच्छेप्रमाणें करतां येऊं लागला म्हणजे त्या वस्तूचा जय सिद्ध होतो. वर सांगितलेल्या पांच अवस्थांतील प्रत्येक

अवस्थेवर संयम करीत गेल्यानें त्या अवस्थेचें ज्ञान होऊन संयम दृढ झाला म्हणजे तिचा जय होतो व मग आपल्या इच्छेप्रमाणें त्या अवस्थेचें नियंत्रण साधकाला करतां येतें. असें नियंत्रण करतां येणें हेंच त्या अवस्थेच्या जयाचें लक्षण होय. स्थूल देहाचें ज्ञान साधकाला सामान्यपणें असतेंच. पण त्यावर संयम केला म्हणजे स्थूलाचें विशेष ज्ञान होऊन पुढें त्याचा जय होतो. विषयोपभोगादि व्यापारांकडे मनाचा थोडाबहुत ओढा असला तरी तो आवरून स्नान, शौच, अन्नग्रहण, इत्यादि आवश्यक व्यापारांव्यतिरिक्त इतर विषयव्यापारांतून स्थूल शरीरास निवृत्त करून वरील आवश्यक व्यापारांत अथवा देवार्चन, धारणा, ध्यान, समाधि आणि तपःस्वाध्यायादि क्रियायोग, इत्यादिकांत स्वेच्छेनें व सहज लीलेनें प्रवृत्त करतां येऊं लागलें म्हणजे स्थूल ह्या अवस्थेवरील संयमाचा जय झाला. स्थूल शरीरद्वारा होणारे व्यापार केव्हांही थांबवितां येऊन, कठिनता, द्रवता, इत्यादि धर्मांच्या स्मरणानुसंधानानें देहांतील पृथ्वी, आप, इत्यादि पंचमहाभूतांवर चित्तैकाग्र्य करतां आलें म्हणजे स्वरूपावस्थेवरील संयम-जय झाला. चित्तांतील सर्व विकल्पांचा उपशम करून केवळ तन्मात्रांवर चित्त स्थिर होऊं लागलें म्हणजे सूक्ष्मावस्थेवरील संयम-जय झाला. चित्ताच्या स्वरूपभूत त्रिगुणस्पंदांत तन्मात्रांचा व त्रिविध अहंकाराचा उपशम होऊन केवळ त्रिगुणस्पंदरूपानेंच चित्ताचा परिणाम-प्रवाह वाहूं लागला म्हणजे अन्वय ह्या अवस्थेचा जय होतो. अर्थवत्त्व ह्या पांचव्या अवस्थेच्या अंगभूत अशा ज्या भोगार्थता आणि अपवर्गार्थता ह्या दोन प्रेरक शक्ति त्यांची प्रतीति साधकास आली व केवळ इच्छामात्रेंकरून ह्या प्रेरक शक्तींवर प्रभुत्व स्थापितां येऊन त्यांच्या द्वारा भोगभागीय अथवा अपवर्गभागीय त्रिगुण-परिणामप्रवाह निर्माण करतां येऊं लागला म्हणजे अर्थवत्त्वावरील संयम-जय पूर्णत्वाला जातो. ह्यांतील पुढल्या अवस्थेवरील संयम-जयाच्या फलांत पूर्वावस्थेवरील संयम-जयाच्या फलांचा अंतर्भाव स्वाभाविकपणें होत असतो. ह्यामुळें पांचव्या अर्थवत्त्व अवस्थेवरील संयम-जय पूर्णत्वाला गेला म्हणजे आधींच्या चारहि संयम-जयाचीं फलें साधकास सहजच प्राप्त होतात व ह्या सर्वांचा समुचित परिणाम असा होतो कीं साधकाला भूतजय साध्य होतो. नवीन व्यालेली गाय वासरूं जिकडे न्यावें तिकडे जशी आपोआप येते त्याप्रमाणें भूत-प्रकृति साधकाच्या इच्छेशीं अनुकूलत्वानें परिणाम पावूं लागतात, हाच भूतजय होय.

संयम-समष्टि-जयानें अणिमादि अष्टमहासिद्धि प्राप्त होणें आणि व्यष्टिसंयमजयानें कायसंपत् प्राप्त होणें हीच ह्या भूतजयाची पक्क अवस्था होय हें पुढील सूत्रावरून सिद्ध होतें. पंचावस्थांवरील संयम-जयापासून ह्या सिद्धि कशा प्राप्त होतात, म्हणजे त्यांच्यावरील कार्यकारणसंबंध कशा प्रकारें सिद्ध होतो ह्याचा थोडा अधिक विचार येथें करावयास पाहिजे. तेव्हां व्यष्टिभूत स्थूल देहापासून संयमास प्रारंभ करून अर्थवत्त्वसंयमापर्यंत साधक आला असल्यानें व्यष्टिसंयमजयाचें फल असलेली जी कायसंपत् ती कशी प्राप्त होते हें प्रथम पाहूं. जीवाचा प्रवास प्रथम भोगाच्या व नंतर अपवर्गाच्या दिशेनें अखंडपणें चालू असल्याची प्रतीति साधकास अर्थवत्त्वावरील संयमानें आलेली असते. त्याचप्रमाणें अन्वय ह्या अवस्थेवरील संयमजयांत त्यास त्रिगुणांचाहि साक्षात्कार झालेला असतो. अर्थवत्त्व-संयमजयांत भोगार्थतेच्या आणि अपवर्गार्थतेच्या कोणत्या पातळींत आपलें चित्त आहे ह्याचें सम्यग्ज्ञान त्यास झालेलें असतें आणि चित्तांतील घटक जे सत्त्व, रज आणि तम हे तीन गुण ते आपापले परिणामक्रम त्या पातळीस अनुसरून घडवून आणीत असतात ह्याचीही प्रतीति त्यास आलेली असते. ह्या सूत्रांतील अभ्यासाला साधक प्रवृत्त झालेला असतो, तो अणिमादि सिद्धि व कायसंपत् ह्यांची प्राप्ति व्हावी ह्या इच्छेनें झालेला असतो हें तर उघडच आहे. तेव्हां आतां गुणांचा विशिष्ट परिणाम-क्रम-प्रवाह होण्यासाठीं, आपल्यास अपेक्षित असलेला परिणाम व्हावा ही इच्छा व तदनुकूल आंतरप्रयत्न ह्यांची जोड परिणामक्रमाला देणें इतकीच गोष्ट साधकानें करावयाची असते. स्थूल-स्वरूप-सूक्ष्म ह्या संयमांत आपल्यास नको असतील त्या रजस्तमोवृत्तींचा निरोध करण्याची आणि आपल्यास इष्ट असलेल्या सात्त्विक आलंबनावर चित्त स्थिर करण्याची सवय साधकास झालेली असते. हाच अभ्यास त्यानें ह्या ठिकाणीं उपयोगांत आणून चित्तस्वरूपभूत त्रिगुणस्पंदांत रज व तम ह्या दोन गुणांचा अपकर्ष साधला आणि सत्त्वगुणाचा प्रकर्ष घडवून आणला म्हणजे कायसंपत् हें ज्याचें अंतिम फळ आहे अशा परिणामक्रमाला येथूनच प्रारंभ होतो. एकदा हा प्रवाह सुरू झाला म्हणजे एका अनुकूल परिणामांतून पुढील अनुकूल प्रवाह उत्पन्न व्हावा असें होत होत अगदीं शेवटीं कायसंपत्रूप परिणाम घडून येतो. भगवद्गीतेंत सत्त्वगुणाचें लक्षण ‘ तत्र सत्त्वं निर्मल-त्वात् प्रकाशकमनामयम् ’ असें सांगितलें आहेच.

निर्मलत्वामुळें सत्त्वगुण प्रकाशक व अनामय असा आहे. वर सांगितल्याप्रमाणें अन्वय संयमांत रज व तम ह्यांचा अपकर्ष घडून सत्त्वाचा प्रकर्ष घडवून आणला म्हणजे उपादानभूत त्रिगुणांत सात्त्विकांश अधिक झाल्यानें त्यापासून निर्माण होणारीं तन्मात्रें सत्त्वगुणप्रधान होतात. तन्मात्रांतूनच स्थूल पांच-भौतिक देह निर्माण होत असल्यानें साधकाच्या शरीराचे घटक असलेले स्थूल महाभूतांचे अंश सत्त्वगुणप्रधान होतात. अशा रीतीनें साधकाच्या शरीरांत तमोगुणाचे घटक कमी झाल्यानें अज्ञान, आलस्य, जडत्व, झोप, प्रमाद, मूढत्व, इत्यादि तमोगुणजन्य मानसिक आधि आणि त्यापासून उत्पन्न होणाऱ्या शारीरिक व्याधि सहजच नाहींशा होतात. रजोगुण कमी झाल्यानें काम, क्रोध, लोभ, दंभ, दर्प, असूया, अहंकार, ईर्ष्या, इत्यादि रजोगुणजन्य घोरवृत्तिरूप आधि आणि त्यांपासून उत्पन्न होणाऱ्या व्याधि ह्यांचेंही उच्चाटन होतें. त्याचप्रमाणें स्थूल देहाच्या घटकांत सात्त्विक अंश अधिक झाल्यानें साधकाच्या ठिकाणीं ज्ञानाची अमानित्वादि लक्षणें व दैवी संपत्तीचीं अभयादि लक्षणें प्रकट होऊं लागतात आणि सत्त्वगुण 'अनामय' असल्यानें साधकास उत्तम प्रकारचें निरामयत्व प्राप्त होतें. अशा प्रकारें रज व तम ह्यांचे आधिव्याध्यादिक दुष्परिणाम नाहींसे झाल्यानें आणि सत्त्वाचे सात्त्विकता, निरामयता, इत्यादि सुपरिणाम प्रकट झाल्यानें योग्याचा सहजच कायापालट होतो. जाणिवेच्या कक्षेंत येणारें सत्त्वगुणाच्या कार्यकारणभावांचें स्वरूप येणेंप्रमाणें आहे. परंतु मनुष्याच्या बुद्धीच्या टप्प्यापलीकडे असलेलें असेंही कार्य सत्त्वगुणामुळें घडून येत असतें. भगवद्गीतेंत

यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत् ।
तदोत्तमविदाल्लोकानमलान्प्रतिपद्यते ॥

'देहधारण करणारा आत्मा जेव्हां सत्त्वगुणाची वृद्धि अतिशय झाली असतां देहत्यागरूपी प्रलयाप्रत जातो, तेव्हां तो महदित्यादि उत्तम तत्त्वांस जाणणाऱ्यांच्या शुद्ध लोकास प्राप्त होतो' असें सत्त्वगुणाचें माहात्म्य सांगितलें आहे. देहपातानंतर मनुष्याची इच्छा विलीनभावास प्राप्त झालेली असल्यानें जीवात्म्याला श्रेष्ठ लोकांस नेण्यास ती साक्षात् समर्थ नसते. अशा प्रसंगीं साधकाच्या चित्तांतील उपादानभूत सत्त्वगुणच त्यास प्रकृतिधर्मानुसार श्रेष्ठ लोकांची प्राप्ति करून देत असतो. ह्यावरून इतकें स्पष्ट होतें

कीं चित्तांत सत्त्वगुणाची वृद्धि झाली असेल तर साधकाच्या इच्छेची अपेक्षा न राहतां तो सत्त्वगुणच प्रकृतिनियमानुसार आपला कार्यरूप परिणाम घडवून आणीत असतो व उत्तमलोकप्राप्ति इत्यादि फळें साधकास मिळवूंन देतो. समष्टींत,घडून येणारा हा परिणामक्रम साधकाच्या जाणिवेच्या कक्षेंत येणें शक्य नसलें तरी तो घडून येत असतो हें निश्चित आहे. अशा रीतीनें सत्त्वगुणाच्या वृद्धीचीं व्यष्टि शरीरांत घडून येणारीं दृष्ट फलें व समष्टिनियमानुसार प्राप्त होणारीं अदृष्ट फलें हीं साधकास सर्वतोपरी अनुकूल झाल्यानें त्याचें शरीर उत्कृष्ट बनतें आणि त्याच्या ठिकाणीं श्रेष्ठ शारीर गुण उत्पन्न होतात, हीच प्रकृत सूत्रांत सांगितलेली कायसंपत् होय.

येणेप्रमाणें व्यष्टयुपासनेनें कायसंपत् हें फल योग्यास प्राप्त होतें. समष्ट्युपासनेनें अणिमादि सिद्धि ह्याच रीतीनें योग्यास प्राप्त होत असतात. अन्वयसंयमानें त्रिगुणांचा जो साक्षात्कार होतो तो समष्टिमहत्तत्त्वाचा व्यष्ट्यंश असल्यामुळें त्याच्या आश्रयानें समष्टिरूप महत्तत्त्वाचें अनुसंधान राखावें. हा अभ्यास दृढ झाला म्हणजे समष्टिमहत्तत्त्वावर समष्टि अहंकार स्फुरूं लागतो व त्याच्या द्वारा समष्टितन्मात्रें व समष्टि स्थूल पदार्थ ह्यांवर योग्यास सामर्थ्य प्राप्त होऊन त्या सामर्थ्याचा जणुं परिपाकच असलेल्या अष्टमहासिद्धि साधकाच्या ठिकाणीं प्रकट होत असतात. हा अभ्यास अर्थात् फार अवघड आहे, पण अणिमादि ‘ महासिद्धि ’ प्राप्त व्हावयास अभ्यासही फार अवघड असावा हें अगदीं स्वाभाविक आहे. तथापिही साधकाच्या दृष्टीनें महासिद्धि प्राप्त होण्यापेक्षां कायसंपत् प्राप्त होणें हें अधिक आवश्यक असतें. कारण असें कीं ह्या सिद्धि प्राप्त झाल्यावर त्याचा उपभोग घेण्याची इच्छा होण्याचा संभव असतो, किंवा अशी इच्छा न होतांही एखादी सिद्धि अगदीं सहजपणें योग्याच्या ठिकाणीं प्रकट झाल्यास ‘ केवढा हा माझा तपःप्रभाव ’ अशा प्रकारच्या अहंकाराची बाधा योग्यास होणें संभवनीय आहे. सिद्धींचा उपभोग घेण्याची इच्छा होणें हा ‘ संग ’ होय आणि अहंकाराची बाधा होणें हा ‘ स्मय ’ होय. ‘ संग ’ आणि ‘ स्मय ’ हे दोष अनिष्ट असल्यानें त्यांस चित्तांत थारा देऊं नये असें पुढें ह्याच पादाच्या एकावन्नाव्या सूत्रांत सांगितलें आहे. एवंच महासिद्धींच्या प्राप्तींत हे दोन दोष उत्पन्न होण्याचा धोका असतो. त्याकरितां दीर्घकाल व अत्यंत परिश्रम करावे लागतात आणि त्या मिळाल्या तरी त्यांचा उपभोग घ्यावयाचा नसतो. ह्या तिन्ही गोष्टींचा विचार करतां अष्टमहासिद्धींच्या प्राप्तीसाठीं विशेष परिश्रम

करण्याची आवश्यकता नाहीं हेंच सिद्ध होतें. हीच गोष्ट लक्षांत घेऊन मागें व्यष्टींतून समष्टींत जाण्याचा 'थोडासा' अभ्यास करावा असें लिहिलें आहे. थोडासा तरी अभ्यास करणें आवश्यक असण्याचें कारण कीं व्यष्टींतून समष्टींत जाणें म्हणजे काय हें साधकास परिचित व्हावें आणि कायसंपत् हें फल पदरांत पडण्याचे कामीं ह्या अभ्यासाचा अवश्य तेवढा उपयोग व्हावा.

आतां व्यष्टिभूत त्रिगुणांवरील संयमांचें 'कायसंपत्' हें जें फल आहे तें मात्र साधकानें अवश्यमेव संपादन करावयाजोगें आहे. कारण आधि-व्याधि-विनिर्मुक्त उत्कृष्ट शरीर साधकास प्राप्त झालें तर अशा प्रकारचें शरीर योगाभ्यासाला अत्यंत उपकारक असतें. आधिव्याधींनीं पीडलेल्या दुर्बल शरीराच्या द्वारा योगाभ्यास जितका घडेल त्यापेक्षां कितीतरी पटींनीं अधिकाभ्यास उत्कृष्ट शरीराच्या द्वारा होऊं शकतो. त्याचप्रमाणें ह्या अभ्यासानें शरीरांत थोडा थोडा अनुकूल बदल घडून येतो. असा अनुभव येतांच साधकाचा योगाभ्यासावरील विश्वास दृढ होतो व तो अधिक आस्थेनें योगाभ्यासांत प्रवृत्त होतो. एकंदरींत निष्कर्ष असा कीं प्रकृत सूत्रांत सांगितलेल्या पांचही संयमांचा अभ्यास चालू असतां साधकानें अणिमादि सिद्धींच्या प्राप्तीकरितां विशेष अट्टाहास करूं नये, तर कायसंपत् मिळविण्याकरितां अधिक लक्ष ठेवावें. ही मिळविण्याकरितां अन्वयसंयमाचा अभ्यास चालू असतां चित्तांतील रजस्तमोमल कमी होतील व सत्त्वगुणाला जोर चढेल अशा रीतीचे मानसप्रयत्न साधकानें करावे. व्युत्थानकालीं जागृतावस्थेंत चित्तांत रजस्तमोवृत्ति उत्पन्न झाल्या असतां त्यांचा ओघ बदलून तेथें सात्त्विक वृत्तींचा प्रवाह सुरू करण्याचा अभ्यास साधकाला झालेला असतो. अन्वय अवस्थेंत त्रिगुणांच्या स्वभावाचा साक्षात्कार झाल्यावर वरील अनुभवानुसार सत्त्वगुणाच्या स्पंदावर तीव्र इच्छाशक्तीनें चित्त स्थिर करावें म्हणजे सत्त्वगुणाला साधकाच्या इच्छा-शक्तीची जोड मिळून तो बलिष्ठ होतो व मग सहजच रजस्तमोदोष दुर्बल व अकिंचित्कर होतात. एकदा सत्त्वगुण प्रवृद्ध झाला म्हणजे मागें सांगितल्याप्रमाणें साधकाच्या व्यष्टिशरीरांतील तन्मात्रांत व तज्जन्य स्थूल शरीरांत रजस्तमोदोषांचें प्राबल्य कमी होत जातें व तन्निमित्तक आधि-व्याध्यादिकांची पीडा नाहींशी होत जाते व सत्त्वगुणाच्या वृद्धीमुळें तन्मात्रांत व त्यापासून उत्पन्न झालेल्या स्थूल देहांत सत्त्वगुणाचें

आधिक्य झाल्यानें शरीर सुदृढ, सतेज व निरोगी बनत जातें. हीच कायसंपत् होय.

सत्त्वगुण वाढला असतां शरीरांतील आधि-व्याधि नाहींशा होऊन तें सुदृढ व सतेज होतें ही गोष्ट आयुर्वेदानेंहि सिद्ध झाली असल्याचें आपल्यास चरक-सुश्रुतादि आर्ष ग्रंथांवरून कळून येतें. आयुर्वेदीय ग्रंथांतून रसायनाध्यायांत अनेक प्रकारचीं रसायनें सांगितलीं असतात. चरकसंहितेंत रसायनापासून

दीर्घमायुः स्मृतिं मेधामारोग्यं तरुणं वयः ।
प्रभावर्णस्वरौदार्यं देहेन्द्रियबलं परम् ॥
वाक्सिद्धिं प्रणतिं कांतिं लभते ना रसायनात् ।

रसायनापासून मनुष्यास दीर्घ आयुष्य, स्मृति, मेधा, आरोग्य, तारुण्य, प्रभावर्ण, उत्तम स्वर, स्वभावाची उदारता, इंद्रियसामर्थ्य, वाक्सिद्धि, नम्रता व कांति हीं प्राप्त होतात, असें सांगितलें आहे. ह्यां सर्वांस मिळून 'कायसंपत्' हें नांव योगशास्त्रांत दिलें आहे. अशा प्रकारची कायसंपत् प्राप्त करून देणारे अनेक औषधी-प्रयोग सांगितल्यावर शेवटीं ह्या संहितेंत कोणता मनुष्य नित्य रसायन असतो तें येणेंप्रमाणें सांगितलें आहे :

सत्यवादिनमक्रोधं निवृत्तं मद्यमैथुनात् ।
अहिंसकं, प्रशांतं, जपशौचपरं, धीरं, तपस्विनं
देव-गोब्राह्मणाचार्य-गुरुवृद्धार्चनरतं, आनृशंस्यपरं,
अनहंकृतं, शास्त्राचारं, अध्यात्मप्रवणेंद्रियं
धर्मशास्त्रपरं, विद्यान्नरं नित्यरसायनम् ॥

'नेहमीं खरें बोलणारा, क्रोधवश न होणारा, मद्यापासून निवृत्त, ब्रह्मचर्यव्रत पाळणारा, अहिंसक, शांतवृत्तीचा, जपशौचादिकांत तत्पर असलेला, धैर्यवान्, तपस्वी, देव-गायी-ब्राह्मण-आचार्य-गुरुजन आणि वृद्ध ह्यांना मान देणारा, कोणाचा घातपात न करणारा, निरभिमानी, सदाचरणी, अध्यात्माकडे इंद्रियांची ओढ असलेला, धर्मशास्त्रपरायण असा जो मनुष्य तो मूर्तिमंत नित्यरसायन होय. सुश्रुत संहितेंतही 'विडंग-तंदुलयोग' नांवाच्या रसायनाचें फल सांगतांना हें रसायन घेणारा मनुष्य (रजस्तमसि चापोह्य सत्त्वमधितिष्ठति, तस्मिन् प्रशस्त-गुण-

लक्षणानि जायन्ते दूरतः श्रवणानि दर्शनानि चास्य भवंति, गजबलः अश्वबलः अश्वजवः पुनः युवा भवति) 'रजस्तमोगुणांपासून मुक्त होऊन सत्त्वगुणाचा आश्रय करितो, त्याच्या ठिकाणीं प्रशस्त असलेला जो सत्त्वगुण त्याचीं सर्व लक्षणें प्रकट होतात, त्याला फार दूरचें ऐकूं येतें व दिसूं लागतें, त्याच्या ठिकाणीं हत्तीचें बल आणि घोड्याचा वेग उत्पन्न होऊन तो पुनः तरुण होतो' असें सांगितलें आहे.

वर सत्त्वगुणापासून अमानित्वादि ज्ञानाचे गुण आणि अभयादिक दैवी संपत्तीचे गुण उत्पन्न होतात म्हणून सांगितलें आहे. चरक व सुश्रुत ह्या दोन संहितांतील ह्या वचनांवरून आयुर्वेदानें अगदीं तंतोतंत तेंच मूर्तिमंत रसायन सांगितलें आहे. तेव्हां सत्त्वगुणाच्या उत्कर्षानें 'कायसंपत्' प्राप्त होत असल्याचें अध्यात्मशास्त्र, योगशास्त्र आणि वैद्यकशास्त्र हीं तिन्हीं शास्त्रें एकवाक्यतेनें सांगत असल्यानें साधकानें अन्वय संयमांत वर सांगितलेल्या उपायानें सत्त्वगुणाचा प्रकर्ष साधून कायसंपत् प्राप्त करून घ्यावी व त्या कायसंपत्तीचा उपयोग अधिक योगाभ्यासाकडे करून कैवल्यसाक्षात्कार प्राप्त करून घ्यावा हेंच श्रेयस्कर होय.

प्रकृत सूत्रांतील संयमांच्या फलांचा जो हा विचार केला त्याचा एकंदरींत मथितार्थ असा कीं साधकानें अन्वयसंयमाचा उत्तम अभ्यास झाल्यावर आपल्या इच्छासामर्थ्यानें सत्त्वगुणाचा प्रकर्ष साधावा. ज्या मानानें सत्त्वगुणाचा प्रकर्ष तो साधूं शकेल त्या मानानें त्रिगुणांच्या परिणामक्रमाचा ओघ बदलून योग्याच्या ठिकाणीं कायसंपत् अगदीं स्वाभाविकपणें आविर्भूत होत जाईल. गिरणींतील गतिमान् असलेल्या मुख्य संचालक यंत्राशीं इतर चक्रांचा संबंध घडवून आणला कीं सर्व लहानमोठीं चक्रें व यंत्रें चालू होऊन आपापलीं कार्यें जशीं झपाट्यानें करूं लागतात, त्याप्रमाणें चित्तांत सत्त्वगुणाला एकदा गति मिळाली म्हणजे पुढचा सर्व गुणपरिणामक्रम साधकाला अनुकूलत्वानें घडून येतो. ह्याचाच अर्थ मागें सांगितल्याप्रमाणें प्रकृतिधर्म योग्याला अनुकूलत्वानें वर्तूं लागतात हा होय. अशा रीतीनें प्रकृतिधर्म अनुकूलत्वानें वर्तन करूं लागणें हें कायसंपत् निर्माण होण्याला उपादन कारण असलें तरी त्यामुळें साधकाच्या पौरुष प्रयत्नाला वैयर्थ्य येतें असें मानण्याचें मुळींच कारण नाहीं. कारण प्रकृतिधर्म अनुकूलत्वानें वर्तूं लागण्यास साधकाची इच्छा व

प्रयत्न हीं निमित्त कारणें अवश्यमेव घडावीं लागतातच. उपादानभूत मृत्तिकेंतून घट निर्माण होत असला तरी त्याच्या निर्मितीला कुंभार, त्याच्या ठिकाणची घटनिर्मितीची इच्छा व तदनुकूल प्रयत्न ह्यांचीं आवश्यकता केव्हांहि असणारच! त्याप्रमाणें येथेंहि प्रकृतीच्या अनुकूल वर्तनाला साधकाची इच्छा व प्रयत्न ह्यांची जोड अवश्यमेव लागणारच. त्याचप्रमाणें भोगापवर्गार्थतारूप शक्ति प्रत्येक जीवाला अंतीं अपवर्गाकडे नेतेच आहे, तेव्हां साधकानें योगाभ्यासाची आटापीट करणें निष्प्रयोजन आहे असेंहि मानण्याचें कारण नाहीं. कारण जीवाला अपवर्गाकडे नेण्याचें कार्य प्रकृतिप्रवाह करीत असला तरी किती जन्मांत अथवा कल्पांत अपवर्गाची प्राप्ति होणार हें साधकाच्या इच्छेवर आणि प्रयत्नावर अवलंबून राहील. विशिष्ट स्थलाच्या दिशेनें प्रवासी पायीं चालला असला तरी तो बैलगाडी, घोड्याची गाडी, मोटार किंवा विमान ह्यांपैकीं ज्या वाहनाचा 'आश्रय करील त्या मानानें तो उद्दिष्ट स्थळीं लवकर पोचेल. ह्याचप्रमाणें साधक केव्हांतरी अपवर्गाला पोचणार हें जरी खरें असलें तरी संसारांत अविद्या, काम, कर्म ह्या त्रयींमुळें दु:खबाहुल्य असल्यानें त्यांचा नाश जितका लवकर होईल तितकें चांगलें आणि म्हणून साधकानें संसाराचा उपशम लवकर होण्यासाठीं योगाचा आश्रय करणें अवश्य होय. योगाचा आश्रय केला म्हणजे लागलीच साधक कैवल्यसाक्षात्काराला सुद्धा पोचेल असेंहि नाहीं. कारण हा योगाभ्यास सुद्धां एकाच जन्मांत सफल होईल अशी स्थिति नसून अनेक जन्मांत तो पूर्णतेला येतो. 'बहूनां जन्मनामंते ज्ञानवान्' 'अनेक जन्मसंसिद्ध:', इत्यादि वचनें हीच गोष्ट सांगतात. तेव्हां साधक योगमार्गाला लागला म्हणजे लागलींच त्याचें फल दृष्टीस पडेल अशी अपेक्षाहि कोणी करूं नये. 'पी हळद की हो गोरी' असा प्रकार येथें नसून मध्यंतरी खंड न पडूं देतां दीर्घकाल योगाभ्यास चालू ठेविला तरच त्याचें थोडेंबहुत फल दृष्टीस पडतें. व्यवहारांत इंग्रजी सातवीची परीक्षा पदरांत पडण्यासहि त्या ध्येयाच्या दिशेनें आठ दहा वर्षें सतत परिश्रम करीत हजारों तास त्याच्या अभ्यासांत घालवावे लागतात आणि इतक्या दीर्घ काळपर्यंत आणि इतके दीर्घ प्रयत्न करूनहि तें ध्येय अनेकांच्या पदरांत पडत नाहींच आणि ज्यांच्या पदरांत तें पडतें त्यांतील पुष्कळांना अगदीं कांठावर गुण पडूनच तें पदरांत पडतें. अशा स्थितींत फलत: ह्यापेक्षां कितीतरी श्रेष्ठ असलेल्या अपवर्गरूपी ध्येयाच्या

सिद्धयर्थ ह्यापेक्षां किती तरी अधिक श्रमसायास करावयास पाहिजेत हें उघडच आहे. पण मौज अशी आहे कीं योगाभ्यासाच्या मार्गाला एकदा साधक लागला म्हणजे प्रथमदर्शनीं तो जितका अवघड असेल अशी कल्पना असते त्यापेक्षां तो कमी अवघड आहे असाच अनुभव त्याला येऊं लागतो. त्याचें एक कारण असें कीं योगाभ्यासाकडे प्रवृत्ति व्हावयास पूर्वजन्मांतील तदनुकूल संस्कार प्राधान्यानें प्रेरक होत असतात आणि एकदा ह्या दिशेनें प्रयत्नाला लागतांच पूर्वजन्मांतील योग-संस्कार जागे होऊन त्यांच्या बळावर त्याची योगांतील प्रगति अधिक सुलभतेनें होऊं लागते. भगवद्गीतेंत ' पूर्व देहांतील बुद्धिसंयोगाचा लाभ तेथें त्याला होतो व मग तो पुन: संसिद्धीसाठीं यत्न करूं लागतो आणि पूर्वजन्मांतील योगाभ्यासानें जणुं अवश होत्साता तो पुन: योगाभ्यासाकडे ओढला जातो, ' असें सांगितलें आहे तें ह्याविषयीं प्रमाण आहेच. पण साधकाला ह्याचा प्रत्यक्ष अनुभवच येत असतो. ह्यामुळें ज्या पूर्व-संस्कारांच्या बळावर तो योगाभ्यासाकडे प्रवृत्त होतो तेच संस्कार ह्या जन्मांतील योगाभ्यासानें जागृत होतात व मग त्याची प्रगति अपेक्षेबाहेर झपाट्यानें होते. ह्यांत दुसरी एक अनुकूल गोष्ट अशी आढळून येते कीं योगाभ्यास जितका होईल तितकें फल पदरांत पडत जातें. ह्यामुळें भावि काळांत कांहीं फळ मिळेल ह्या आशेवर आज केवळ विश्वासानें योगाभ्यास करीत राहावयाचें असा प्रकार येथें नसतोच.

नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।
स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ।।

ह्याची प्रतीति योगांत प्रवृत्त झालेल्या साधकास येऊं लागते. ज्या मानानें योगाभ्यास त्या मानानें लहानमोठ्या सिद्धि त्याच्या ठिकाणीं प्रकट होऊं लागतात. असें होत होत प्रकृत सूत्रांतील स्थूल-स्वरूप-सूक्ष्म-अन्वय आणि अर्थवत्त्व ह्या पांच अवस्थांवरील संयमांचा जय झाला म्हणजे योग्याच्या ठिकाणीं इतकें उत्कट इच्छासामर्थ्य प्रादुर्भूत होतें, कीं केवळ संकल्प करतांच सत्त्व, रज आणि तम हे तिन्ही गुण, पांच तन्मात्रें आणि पांच स्थूल महाभूतें ह्यांचे स्वभावधर्म योग्याला अनुकूलत्वानें वर्तूं लागून त्याच्या इच्छेप्रमाणें स्थूल सृष्टींत अपेक्षित परिणाम घडून येतो. हाच प्रकृत सूत्रांत सांगितलेला भूतजय होय.

अभ्यासू साधकास ह्या सूत्रानुसार अभ्यास सुलभ व्हावा म्हणून आणखी एक विशेष गोष्ट सांगावयास हवी. ह्या पांच संयमांत धारणेकरितां साधकाचें शरीर हा देश आरंभीं सांगितला आहे. संयमांत धारणा, ध्यान व समाधि हीं तीन अंगें असतात. ह्यांपैकीं धारणेकरितां साधकाचा देह हा देश म्हणून सांगितला आहे खरा पण सर्व देहांत पंचमहाभूतांचा सरमिसळ प्रसार असल्यानें पृथिव्यादि विशिष्ट भूतांवर संयम करणें जरासें अवघडच पडतें. हा अवघडपणा काढून टाकून धारणा सुकरपणानें करतां यावी म्हणून श्रीसुरेश्वराचार्यांनीं आपल्या 'मानसोल्लासांत' प्रत्येक स्थूलभूतावर पृथक्‌पणें संयम करण्याचा अधिक सोपा प्रकार सुचविला आहे. त्या प्रकारानें संयम केल्यास वर वर्णिलेल्यांपैकीं स्थूल आणि स्वरूप ह्या दोन संयमांतून सूक्ष्म ह्या संयमावर आणि त्यांतून पुढें 'अन्वय' ह्या चौथ्या संयमावर शीघ्रपणानें व सुलभपणानें जातां येत असल्यामुळें तोहि प्रकार येथें सांगणें आवश्यक आहे; म्हणून धारणेचा तो प्रकार कसा आहे ह्याचा थोडासा विचार करूं.

आपल्या शरीरांत पृथ्वी, आप, तेज, वायु आणि आकाश हीं पांच महाभूतें सरमिसळपणानें जरी सर्व शरीरभर नांदत असलीं तरी प्रत्येक भूताचें अधिक प्रमाण शरीरांतल्या विशिष्ट ठिकाणीं आढळून येतें. ज्या ठिकाणीं ज्या भूताचें आधिक्य आढळून येतें तो प्रदेश त्या भूतावरील स्थूल आणि स्वरूप संयमामध्यें धारणेकरितां घेतला तर त्या भूतावरील स्थूल आणि स्वरूप हे संयम वर लिहिल्याप्रमाणें अधिक शीघ्रतेनें आणि सुकरतेनें होतात आणि तो साधक सूक्ष्म आणि अन्वय ह्या संयमांच्या अभ्यासाला लवकर अधिकारी होतो. ह्या पांच स्थूलभूतांपैकीं प्रत्येक भूताचें आधिक्य शरीराच्या ज्या स्थानांत असतें तीं स्थानें पुढीलप्रमाणें होत : तळपायापासून मांड्यांपर्यंतच्या भागांत पृथ्वी हें तत्त्व आधिक्यानें नांदत असतें. हा भाग जागृतींत पृथ्वीतत्त्वाशीं नेहमीं संलग्न असतो. पृथ्वी ज्याप्रमाणें सर्व भूतांना धारण करते त्याप्रमाणें हा भाग जागृतावस्थेंत शरीराला सर्वदा धारण करीत असतो. मनुष्य चालत असतांना अगर बसला असतांना हाच भाग, पृथ्वी जशी भूतांना धारण करिते तसा, देहाला धारण करीत असतो. ह्यावरून हें स्पष्ट होतें कीं ह्या भागांत पृथ्वीतत्त्वाचें आधिक्य असतें. ह्यामुळें पृथ्वीतत्त्वावरील स्थूल आणि स्वरूप हे दोन संयम करीत असतां ह्या भागावर धारणा करीत जावी. ह्यानंतर 'आप' ह्या महाभूताचें

आधिक्य कोठें असतें तें पाहूं. सर्व शरीरभर अभिसरण पावत असलेल्या रुधिरांत ' आप ' हें तत्त्व नांदत असलें तरी तें मांड्यांवरील नाभीपर्यंतच्या भागांत बाहुल्यानें आढळतें. ह्याच भागांत शरीरांतील मलरूप जलद्रव्य शरीराबाहेर टाकणारीं इंद्रियें आहेत. नाभीच्या मागच्या भागास असलेले मूत्रपिंड शरीरांतील क्षारयुक्त जलद्रव्य शोषून घेतात आणि तें सूक्ष्म नलिकांच्या द्वारा बस्तींत सांठविलें जातें. बस्तींत ह्या क्षारयुक्त जलद्रव्याचें प्रमाण भरपूर झालें म्हणजे तें बाहेर टाकण्याबद्दलची संवेदना व प्रेरणा होते आणि तें मूत्र-रूपानें शरीराच्या बाहेर टाकलें जातें. ह्यावरून हें लक्षांत येईल कीं ' अब्द्रव्य ' रक्तांत मिसळलेल्या स्वरूपांत सर्व शरीरभर जरी असलें तरी तें मांड्यांवरील नाभीपर्यंतच्या प्रदेशांत बाहुल्यानें व स्पष्टतेनें आढळतें. ह्यामुळें ' आप ' ह्या महाभूतावरील स्थूल आणि स्वरूप हे दोन संयम करीत असतां ह्या भागांवर चित्ताची धारणा करावी. नाभीच्या वर उरःप्रदेशापर्यंतच्या भागांत ' तेजस् ' तत्त्वाचें आधिक्य असतें. शरीरांतील अन्नरसाचें विद्रवण आणि पाचन करून शरीरांत उष्णता आणि तेज निर्माण करणारीं इंद्रियें ह्याच भागांत असतात. अन्नाशय, यकृत, प्लीहा आणि स्वादुपिंड ह्या ठिकाणांतून जे निरनिराळे पाचक रस उत्पन्न होतात त्यांच्या योगानें अन्नादिकांचें विद्रवण आणि पचन होऊन अचेतन असलेल्या अन्नाचा सजीव पिंडांत परिपाक होईल अशा प्रकारचा रसधातु निर्माण होतो आणि त्यांतूनच पुढें रक्तादि धातु बनत असतात. ही रासायनिक क्रिया घडत असतांना जी उष्णता उत्पन्न होत असते तेंच ' तेजस् ' तत्त्व होय. मागें ह्या पादाच्या चाळिसाव्या सूत्रांत समान-जयामुळें ज्वलन होतें असें सांगितलें आहे. तेथें समानाचा देश म्हणून हाच प्रदेश सांगितला असून ह्यावरच धारणा करावयास सांगितली आहे. ह्या सूत्रांतील ' तेजस् ' तत्त्वावरील स्थूल आणि स्वरूप संयम करीत असतांना ' तेजस् ' तत्त्वाचें बाहुल्य असलेल्या ह्या प्रदेशावर चित्ताची धारणा करावी. चौथें महाभूत जो वायु त्याचें बाहुल्य ' तेजस् ' तत्त्वावरील उरःप्रदेशांत नासिकाग्रापर्यंत असतें. ह्या प्रदेशांत प्राणापानांची ये-जा अखंडपणें चाललेली असते हें सर्वांस ठाऊक आहेच. त्याचप्रमाणें प्राणाचें मुख्य कार्य जें स्पंदन तें हृद्गोलकांत अखंडपणें चाललेलें असतें. ह्यावरून येथें वायुतत्त्वाचें प्राधान्य आहे ही गोष्ट ध्यानांत येते. तेव्हां वायुतत्त्वावरील स्थूल आणि स्वरूप हे ह्या सूत्रांतील दोन्ही संयम करीत असतां ह्या भागावर चित्ताची धारणा करावी. ' आकाश '

तत्त्वाचें शिरोभागांत आधिक्य असतें. विचार-विकारांचे स्पंद ह्याच भागांत निर्माण होऊन प्रथम ते शिरोभागांतील आकाशांत आणि नंतर शिरोबाह्य आकाशांत पसरत जाऊन विशिष्ट कार्यें घडवून आणीत असतात. ह्या शिरोभागांत विकार-विचारांचे जे जे स्पंद उत्पन्न होत असतात ते ते बाहेरील आकाशांत प्रसृत होऊन त्या त्या विकारांस सदृश अशी बाह्य परिस्थिति निर्माण करतात. येथें क्रोधाचे स्पंद उत्पन्न होतील तर ते आकाशतत्त्वामधून प्रसृत होऊन इतर माणसांच्या ठिकाणीं क्रोध, कलह, इत्यादींचे स्पंद निर्माण करीत असतात. येथें जर उदासीनतेच्या विचारलहरी उत्पन्न होतील तर बाहेरच्या आकाशांत उदासीनतेचेंच वातावरण निर्माण होतें आणि ह्या भागांत जर विनोद आणि आनंद ह्या वृत्ति स्पंद पावतील तर बाहेरच्या वातावरणांत ते स्पंद निर्माण होऊन आजूबाजूचे प्राणी आनंदित होतात. अशा प्रकारच्या अनेक उदाहरणांवरून असें सिद्ध होतें कीं ह्या ठिकाणीं होणाऱ्या घडामोडींचा संबंध ‘आकाश’ तत्त्वाशीं घनिष्ठपणानें आहे. म्हणजेच येथें ‘आकाश’ तत्त्वाचें बाहुल्य आहे. म्हणून ह्या सूत्रांतील ‘आकाश’ ह्या महाभूतावरील स्थूल आणि स्वरूप हे दोन संयम करीत असतांना ह्या भागावर चित्ताची धारणा करावी. अशा तऱ्हेनें पृथ्वीतत्त्वावर पहिले दोन संयम करीत असतां मांड्यांपर्यंतच्या भागावर, जलतत्त्वावर करीत असतां नाभीपर्यंतच्या भागावर, तेजस् तत्त्वावर संयम करीत असतां उर:प्रदेशापर्यंतच्या भागावर, वायुतत्त्वावर संयम करीत असतां उर:प्रदेश व नासिकाग्र्यापर्यंतच्या भागावर आणि आकाशतत्त्वावरील संयमाचे वेळीं शिरोभागावर चित्ताची धारणा करावी. धारणेव्यतिरिक्त ध्यान आणि समाधि ह्यांचा अभ्यास वर सांगितल्याप्रमाणेंच करावयाचा.

वरीलप्रमाणें त्या भूतावरचा संयम करीत असतां तो तो प्रदेश धारणेला घेऊन ध्यान आणि समाधि ह्यांचा अभ्यास करीत जावा. हा अभ्यास परिपक्वावस्थेस गेला आणि त्या त्या भूतावरील संयमाचा जय झाला म्हणजे विशेष प्रकारचीं लक्षणें अथवा सिद्धि प्रगट होऊं लागतात. त्यांचें वर्णनही श्रीसुरेश्वराचार्यांनीं ‘मानसोल्लासांत’ केलें आहे. पृथ्वीतत्त्वावरील ह्या दोन संयमांचा जय झाला म्हणजे पुढील लक्षणें होतात :

> **“ मलमूत्रकफाल्पत्वमारोग्यं लघुता तनोः ।**
> **सुगन्धस्वरवर्णत्वं प्रथमं योगलक्षणम् । ” ॥ १ ॥**

पृथ्वीतत्त्वावरील संयमजय झाला असतां त्या योग्याच्या शरीरांत मलमूत्र आणि कफ हीं अल्प प्रमाणांत होतात, त्याच्या शरीरांत उत्तम आरोग्य नांदतें, शरीर अतिशय हलकें राहतें, त्याच्या अंगाला सुवास येऊं लागतो, त्याच्या स्वरांत माधुरी उत्पन्न होते आणि त्याची अंगकान्ति सतेज होते. ह्याचप्रमाणें आप, तेज, वायु आणि आकाश ह्यांवरील संयमजय झाला असतां क्रमशः जीं लक्षणें (अथवा सिद्धि) योग्याच्या ठिकाणीं प्रादुर्भूत होऊं लागतात तीं येणेंप्रमाणें :

कण्टकाग्रेष्वसङ्गत्वं जलपङ्केष्वमज्जनम्
क्षुत्तृडादिसहिष्णुत्वं द्वितीयं योगलक्षणम् ॥ २ ॥
बह्वन्नपानभोक्तृत्वमातपाग्निसहिष्णुता
दर्शनं श्रवणं दूराच्चृतीयं योगलक्षणम् ॥ ३ ॥
मण्डूकप्लवनं भूमौ मर्कटप्लवनं द्रुमे
आकाशगमनं चेति चतुर्थं योगलक्षणम् ॥ ४ ॥
ज्ञानं त्रिकालविषयमैश्वर्यमणिमादिकम्
अनन्तशक्तिमत्त्वं च पञ्चमं योगलक्षणम् ॥ ५ ॥

आपतत्त्वावरील संयमजय झाला असतां तो योगी पाणी, चिखल, कांटे, इत्यादिकांवरून सहज चालूं शकतो आणि कितीहि तहानभूक लागली असली तरी ती तो सहन करूं शकतो. 'तेजस्' तत्त्वावरील संयमजय झाला असतां प्रसंगानुसार अन्नपानादिक पुष्कळ प्रमाणांत स्वीकारावीं लागलीं तरी तीं पचविण्याचें सामर्थ्य योग्याच्या ठिकाणीं येतें. ऊन किंवा अग्नीची उष्णता ह्यांपासून त्या योग्याला इतरांप्रमाणें पीडा होत नाहीं आणि त्याला फार दूरचे पदार्थ दिसूं लागतात व दूरचे शब्द ऐकूं येतात. 'वायु' तत्त्वाचा जय झाला असतां तो योगी जमिनीवर अगर झाडावरून लांब लांब उड्या मारूं शकतो आणि त्याला आकाशगमन ही सिद्धि प्राप्त होते. आकाशतत्त्वाचा जय झाला असतां त्या योग्याच्या ठिकाणीं त्रिकालज्ञान, अणिमादि अष्टसिद्धि आणि इतर अनेक शक्ति प्रादुर्भूत होतात.

अशा तऱ्हेनें पृथक् ठिकाणीं धारणा केल्यानें 'अन्वय' ह्या चौथ्या संयमावर शीघ्रपणानें जातां येतें असें वर म्हटलें आहे. तें कसें घडतें तें पाहूं. मागें ह्या सूत्रांत पांच-तन्मात्रारूप पांच विकल्पांचा उपशम करण्याचा प्रकार सांगितला आहे. येथें पांच महाभूतांकरितां धारणेसाठीं पांच पृथक् स्थानें सांगितलीं आहेत. कार्यरूप महाभूतावर संयम केल्यावर आंतर

अशा कारणरूप महाभूतावर संयम करीत असतां पांच-तन्मात्रांचा उपशम सुलभपणानें करतां येतो. पृथ्वीतत्त्वावर संयम करीत असतां आपण स्थूल, स्वरूप आणि सूक्ष्म ह्या तीन संयमांपर्यंत येतों. सूक्ष्म संयमांत पृथ्वीतत्त्वाच्या उपादानभूत शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गन्ध ह्या तन्मात्रांवर संयमाचा अभ्यास झालेला असतो. ह्या अभ्यासांत मांड्यांपर्यंतचा शरीराचा प्रदेश धारणेसाठीं घेतलेला असतो. ह्यांतील 'गन्ध' तन्मात्रेचा विलीनभाव करावा. तो करतांच धारणेचें स्थान बदलून तें नाभीपर्यंतच्या प्रदेशांत आणावें. येथें आपतत्त्वावर संयम असतो. 'आप' तत्त्वाच्या शब्द, स्पर्श, रूप आणि रस अशा चार तन्मात्रा असतात. ह्यांतून रसतन्मात्रा विलीनभावास नेली कीं धारणेचें स्थान बदलावें आणि तें नाभीप्रदेशाच्या वरच्या भागांत न्यावें. हें 'तेजस्' तत्त्वासाठीं करावयाच्या धारणेचें स्थान असतें. 'तेजस्' तत्त्वाच्या शब्द, स्पर्श, रूप ह्या तीनच तन्मात्रा असतात. ह्यांतील 'रूप' तन्मात्रा विलीनभावास नेतांच उरःप्रदेशावर धारणा करावी. येथें 'वायु' तत्त्वाच्या शब्द आणि स्पर्श ह्या दोन तन्मात्रांचें अनुसंधान राहील. ह्यांतून 'स्पर्श' तन्मात्रांची संवेदना उपशांत करितांच धारणेचें स्थान शिरोभागांत नेल्यावर तेथें शब्दतन्मात्राचेंच केवळ अनुसंधान राहतें. ह्या ठिकाणीं शब्दतन्मात्राचाही विलीनभाव केल्यावर योगी चित्तोपादानभूत, त्रिगुणस्पंदरूप अन्वयावस्थेंत एकदम प्रवेश करतो. पृथक्प्रदेशावर अशा तऱ्हेनें धारणा केल्यामुळें अशा तऱ्हेनें योगी चौथ्या अन्वय संयमावर शीघ्रतेनें आरूढ होऊं शकतो, ज्या साधकांना मागें सांगितल्याप्रमाणें ह्या पांचही संयमांत सर्वशरीररूप प्रदेशावर धारणा करणें अवघड वाटेल, त्यांनीं येथें सांगितलेल्या पद्धतीनें पृथक् पृथक् स्थानीं त्या त्या तत्त्वांची धारणा करीत संयमाचा अभ्यास करवा.

येणेंप्रमाणें वरील संयमांपासून भूतजय होतो असें सामान्यपणें वरील सूत्रांत सांगितल्यानंतर समष्टि आणि व्यष्टिदृष्ट्या भूतजयाचें विशेष स्वरूप पुढील सूत्रांत विशद केलें आहे. तें येणेंप्रमाणें —

ततोऽणिमादिप्रादुर्भावः कायसंपत्तद्धर्मानभिघातश्च ॥ ४५ ॥

सूत्रार्थ—ह्या भूतजयापासून योग्याच्या ठिकाणीं अणिमादि अष्टमहासिद्धि प्रकट होऊं लागतात. पुढील सूत्रांत सांगितल्याप्रमाणें गुणांनीं युक्त असलेली

शरीरसंपत्ति त्यास प्राप्त होते आणि शरीराच्या ठिकाणीं असलेल्या धर्मांचा अग्नि, वायु, जल इत्यादिकांकडून नाश न होण्याचें सामर्थ्य त्या शरीरांत उत्पन्न होतें.

विवरण — सर्व स्थूल-सूक्ष्म भूतें आणि त्यांचे स्वभावधर्म योग्याच्या इच्छेशीं अनुकूलत्वानें वर्तू लागल्यामुळें त्याच्या ठिकाणीं १. अणिमा, २. महिमा, ३. गरिमा, ४. लघिमा, ५. प्राप्ति, ६. प्राकाम्य, ७. ईशित्व, ८. वशित्व ह्या आठ महासिद्धींचा प्रादुर्भाव होतो. ह्या सिद्धींचीं रूपें येणेंप्रमाणें :— (१) योग्याचें शरीर केवढेंहि असलें तरी त्याला तशी इच्छा झाली तर सर्व शरीराचा संकोच करून तें त्याला सर्व मूर्तवस्तूंत अत्यंत लहान असलेल्या अणुएवढें करतां येणें ही अणिमा सिद्धि होय. (२) ह्याच्या उलट त्याला इच्छा झाली तर आपलें शरीर वाटेल तेवढें मोठें करतां येणें ही महिमा सिद्धि होय. (३) आपल्याला वाटेल तेव्हां स्वतःचें शरीर अत्यंत जड करतां येणें ही गरिमा सिद्धि होय. (४) त्याचप्रमाणें वाटेल त्या वेळीं शरीर अगदीं कापसापेक्षांहि हलकें करतां येणें ही लघिमा सिद्धि होय. (५) बसल्या ठिकाणाहून चंद्रबिंबासारख्या अति दूरवर्ति वस्तूला हाताच्या बोटांनीं स्पर्श करण्याचें सामर्थ्य येणें ही प्राप्ति नांवाची सिद्धि होय. (६) ज्या कशाची इच्छा करावी ती गोष्ट घडून यावी अशा प्रकारचें सामर्थ्य अंगीं उत्पन्न होणें ही प्राकाम्य नांवाची सिद्धि होय. (७) सर्व सृष्ट वस्तूंवर सत्ता चालणें हें ईशित्व होय आणि (८) योग्याच्या इच्छेचें अतिक्रमण न करितां सर्वभूतें त्याला वश होऊन राहणें ही वशित्व नांवाची सिद्धि होय.

समष्टि संयमानें भूतजय झाल्यामुळें योग्याच्या ठिकाणीं ह्या अष्टमहासिद्धींचीं सामर्थ्यें प्रकट होतात. त्याचप्रमाणें व्यष्टीवरील संयमांचा जय झाल्यानें पुढील सूत्रांत सांगितलेल्या गुणांनीं युक्त असलेली शरीरसंपत्ति योग्यास प्राप्त होते आणि शरीराचे जे रूपादि धर्म त्यांचा नाश पंचमहाभूतांकडून होत नाहीं. त्याला कसलाहि अडथळा न येतां तो पर्वतादिकांत प्रवेश करूं शकतो, त्याचें शरीर पाण्यांत असलें तरी तें भिजत नाहीं, अग्नीनें तें जळत नाहीं, कितीहि प्रबळ वारा सुटला तरी त्यामुळें योग्याचें शरीर केसभरहि हलत नाहीं, तो आकाशांत वावरत असला तरी त्याचें

शरीर झाकल्यासारखें राहतें आणि ह्यामुळें तो ज्योतिर्मय देहधारण करणाऱ्या सिद्ध पुरुषांनाहि अदृश्यच राहतो.

आतां येथें एक लहानशी शंका अशी उद्भवते कीं ह्या योग्याच्या ठिकाणीं जर अशा प्रकारचें सामर्थ्य प्रकट होतें तर मग ह्या सामर्थ्याच्या बळावर तो सृष्टींत निर्माण झालेल्या पदार्थांचा विपर्यासहि करूं शकेल. त्याच्या मनांत तशी इच्छा उत्पन्न होण्याचा अवकाश कीं लागलींच जलाच्या ठिकाणीं स्थल होईल आणि स्थलाच्या ठिकाणीं जल होईल ! आणि मग जगांतील सर्व व्यवहार सुरळीतपणें न चालतां अनंत घोटाळे व अनर्थ उत्पन्न होतील आणि सर्व जगद्व्यवहारच थांबतील. ह्याचें उत्तर असें कीं योग्याच्या मनांत तशी इच्छा आलीच तर वरील प्रकार घडून येणें शक्य आहे हें खरें, पण तशी इच्छा योग्याच्या मनांत उत्पन्न होणें हेंच मुळांत अशक्य आहे. ह्याचें पहिलें कारण असें कीं सर्व सृष्टि जीवांच्या पूर्वकर्मानुसार ईश्वराच्या इच्छेनें निर्माण झाली आहे आणि सर्व जगद्व्यवहार त्याच्या इच्छेला अनुसरूनच चालू आहेत. ईश्वर सर्व योग्यांचा गुरु असून (पाद १, सूत्र २६) ईश्वरप्रणिधानानेंच (पाद २, सूत्रें १।२) योग्याची योगांत प्रगति झालेली असते. तेव्हां जो आपला गुरु आणि ज्याच्या कृपेनें आपली योगांत प्रगति झाली त्या ईश्वराच्या इच्छेविरुद्ध वागून पदार्थविपर्यास करण्याचें योग्याच्या मनांत येणेंच शक्य नाहीं. तसेंच येथें आणखीहि एक गोष्ट लक्षांत घेण्याजोगी आहे ती अशी कीं ह्या सूत्रांतील अणिमादि सिद्धि समष्टि महत्तत्त्वावरील संयमानेंच योग्याला प्राप्त झालेल्या असतात. ह्याचाच निराळ्या शब्दांत असा अर्थ असतो कीं साधकानें आपल्या सूक्ष्म शरीरास अनुलक्षून उत्पन्न होणाऱ्या व्यष्ट्यहंकाराचा उपशम महत्तत्त्वाभिमानी हिरण्यगर्भसंज्ञक समष्ट्यहंकारांत केलेला असतो आणि सूक्ष्मसृष्टि व तिचा अभिमानी हिरण्यगर्भ ह्यांतून स्थूलसृष्टि व तिचा अभिमानी विराट् हीं दोन आविर्भूत झालेलीं असतात, म्हणजे पर्यायानें योग्याचे ठायीं जेव्हां अष्टमहासिद्धींचें स्फुरण होत असतें तेव्हां तो योगी व्यष्टिभावावर नसून समष्टिभावाशीं म्हणजे ईश्वराशीं समरसता पावलेला असतो. तेव्हां अशा वेळीं योग्याची इच्छा हें ईश्वरी इच्छेचेंच स्वरूप असल्यानें ईशनिर्मित पदार्थांचा विपर्यास करण्याची इच्छा त्याच्या ठिकाणीं संभवतच नाहीं. योग्याच्या हातून पदार्थविपर्यास न होण्याचें तिसरें कारण असें कीं त्याच्या ठिकाणीं

अहिंसा प्रतिष्ठित झालेली असते आणि पदार्थविपर्यास झाल्यानें हिंसा घडणार. 'पाण्याच्या ठिकाणीं भूमि किंवा भूमीच्या ठिकाणीं पाणी झाल्यास पाण्यांतील व भूमीवरील सर्व जलचरांची व स्थलचरांची हत्या घडणार ! अर्थात् असल्या हिंसाप्रधान गोष्टी करण्याकडे प्रवृत्ति होणें हें योग्याच्या स्वभाव-धर्माशीं विरोधी असल्यानें त्याच्या हातून पदार्थविपर्यास घडत नाहीं. अंगीं असलेल्या सिद्धींविषयींहि वैराग्य धारण करण्याचा अभ्यास जेथें योगी करणार तेथें त्या सिद्धींच्या सामर्थ्याचा दुरुपयोग करून अनेक जीवांना दु:ख देणारें पदार्थविपर्यासरूप हिंसा-प्रधानकर्म करण्याची इच्छा योग्यास होणें हें सर्वथा अशक्य होय.

पुढील सूत्रांत कायसंपत्‌मध्यें कोणत्या गुणांचा समावेश होतो तें सांगितलें आहे.

रूपलावण्य(बल)वज्रसंहननत्वानि कायसंपत् ॥ ४६ ॥

सूत्रार्थ — सुंदर रूप, उत्तम लावण्य, श्रेष्ठ सामर्थ्य आणि वज्रासारखें सहननत्व म्हणजे अवयवसमूह ही कायसंपत् होय.

विवरण — योग्याच्या स्थूल शरीराचें उपादान कारण ज्या तन्मात्रा त्यांच्यापासून स्थूल शरीरांतील घटक बनत असल्यामुळें तन्मात्रांतच सत्त्वगुणाचा प्रकर्ष होऊं लागला म्हणजे त्याच्या स्थूल शरीरांतहि सत्त्व-गुणाचें आधिक्य नांदूं लागतें व त्यामुळें शरीरांतील रासायनिक क्रिया सुधारूं लागतात. तन्मात्रांतील सत्त्वांशापासून अंत:करण झालेलें असतें व तन्मात्रांत सत्त्वांश अधिक झाल्यानें अंत:करणांतील सत्त्वांश वाढतो; ह्यामुळें अंत:करणाच्या प्रवृत्ति सहजच अधिक सात्त्विक होऊं लागतात. पूर्वावस्थेंत योग्याला आपला आहार, आपले आचार, आपले विचार, ह्यांत सात्त्विकता राखण्याविषयीं जागरुकता ठेवावी लागत असते, पण अंतर्बाह्य सत्त्वगुणाचा प्रकर्ष झाल्यानंतर सहज स्वभावधर्मानेंच त्याची सात्त्विक आहार, आचार, विचार ह्यांकडे प्रवृत्ति होऊं लागते. स्थूल शरीरचा घटक जें अन्न तें सत्त्वगुणी, त्याच्या परिपाकादि क्रिया घडवून आणणाऱ्या प्राण-शक्तींत सत्त्वाचें आधिक्य आणि प्राणांना प्रेरक असलेलें अंत:करण सत्त्व-गुणानें ओथंबलेलें इतकी अनुकूल सामग्री सिद्ध झाल्यावर योग्याचा कायापालट होतो ह्यांत नवल नाहीं. त्याचे नेत्रादि अवयव सुंदर व रेखीव

होनात आणि सर्व अवयवांतून तेज जणुं ओसंडून जात आहे कीं काय असलें लावण्य त्याच्या ठिकाणीं प्रादुर्भूत होतें. रूपलावण्य ह्यांच्याशीं, शारीरिक दौर्बल्य आणि सुकोमलता ह्यांचें साहचर्य असल्याचें जगांत वारंवार आढळतें, पण योग्याच्या ठिकाणीं ह्या दोहोंचा लेशहि नसतो. त्याच्या शरीरांत उत्तम सामर्थ्य नांदूं लागतें, तर त्याच्या शरीरांतील अवयव-समूह जणुं वज्राचाच बनला आहे काय असें वाटण्याइतका तो भरदार व कणखर बनतो. ज्या अन्नापासून शरीर बनतें तें प्रयत्नपूर्वक सात्त्विक ठेवलें तर तेवढ्यानेंहि अनुकूल परिणाम घडून येत असतात आणि तेंच जर राजस अथवा तामस असेल तर त्यापासून अनेक प्रतिकूल परिणाम होतात ही गोष्ट आपल्यास नेहमीं आढळणारी आहे. अन्नाचे शरीरावर आणि मनावर काय काय परिणाम होतात त्याचे अलीकडच्या पाश्चात्य शास्त्रज्ञांनीं जे नानाविध प्रयोग केले आहेत त्यांची सविस्तर माहिती त्यांच्या ग्रंथांतून आढळते. अशा एका पुस्तकांत एक मोठें विलक्षण उदाहरण दिलें आहे. एका गृहस्थाला अगदीं लहानपणापासून डुकराचें मांस फार आवडत असे. त्यामुळें त्याच्या अन्नांत थोडेंबहुत तरी डुकराचें मांस असावयाचेंच असा अगदीं नियमच असे. असा क्रम कित्येक वर्षें चालू होता. विशिष्ट अन्नरस तीस-चाळीस वर्षें सतत त्याच्या शरीरास पोचला ह्यामुळें असा परिणाम दिसूं लागला कीं त्याचा देह जरी हात, पाय, इत्यादि मानवी अवयवांनीं युक्त होता तरी त्यांत डुकराचे धर्म दिसूं लागले. त्याच्या दृष्टींत डुकराची झाक दिसूं लागली, त्याची चाल डुकराच्या मुसंडीसारखी भासूं लागली, त्याच्या बोलण्यांत डुकराच्या केकाटण्याचा भास होऊं लागला आणि त्याचे स्वभावधर्महि डुकराप्रमाणेंच दिसूं लागले. गीतेंत —

यातयामं गतरसं पूतिपर्युषितं च यत् ।
उच्छिष्टमपिचामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥

हीं तामस अन्नाचीं लक्षणें सांगितलीं आहेत. दुसऱ्याचें उष्टें अन्न तामस होत असल्यानें तें खाऊं नये हें सूचित करण्यासाठीं उच्छिष्ट हा अवगुण सांगितला आहे. पण इतर अवगुणांच्या मानानें हा दोष अगदींच क्षुद्र होय. इतर सर्व तामस अवगुण डुकराच्या मांसांत असल्यानें असलें तामस अन्न कित्येक वर्षें त्यानें सेवन केलें असल्यानें तो माणूस म्हणजे मानवी शरीरांत नांदणारा डुकरच बनून गेला.

असाच प्रकार राजस अन्नाचाहि दृष्टीस पडतो. कडु, आंबट, खारट, अति उष्ण, तीक्ष्ण, रुक्ष व विदाहि हे राजस अन्नाचे धर्म होत. असलें अन्न खाणारा मनुष्य रागद्वेषादिकांनीं युक्त, संतापी, विषयलोलुप व प्रायः अविवेकी असतो व त्याच्या शरीरांत अनेक रोग उद्भवतात. रस्य, स्थिर, स्निग्ध आणि हृद्य इत्यादि सात्त्विक अन्नाचे गुण होत. ह्यांनीं युक्त असलेलें अन्न नेहमीं खाण्यांत आलें तर त्या व्यक्तीचें आयुष्य, बल, आरोग्य, इत्यादि वाढून तो स्वतः सदाचरणी व आनंदी राहतो आणि भूतमात्रांवर प्रेम करून त्यांस सुखी करणारा असा होतो. अलीकडे कांहीं पाश्चिमात्य शास्त्रज्ञ तर असें म्हणूं लागले आहेत कीं मानवाच्या सर्व शारीरिक व मानसिक हालचाली म्हणजे मानवी शरीरांत घातलेल्या विशिष्ट प्रकारच्या अन्नाच्या रासायनिक क्रियेचाच परिपाक होत. हें अतिरेकी मत जरी टिकण्याजोगें नाहीं, तरी अन्नाचा मानवी शरीरावर व मनावर अति प्रबल परिणाम होतो, ह्याचें पोषक ह्या दृष्टीनें तें निःसंशय विचारार्ह आहे. तेव्हां नुसत्या अन्नाचाहि असा परिणाम दिसून येतो, तर ज्या योग्याचें अन्न, स्थूल शरीराचे घटक आणि सूक्ष्म शरीराचे घटक ह्या सर्वांत सत्वगुणाचा उद्रेक झालेला असेल त्याच्या ठिकाणीं उत्कृष्ट सौंदर्य, दैवी तेज, श्रेष्ठ सामर्थ्य आणि भरीव, शैलदार आणि वज्रासारखा कणखर अवयवसमूह निर्माण होणें हें अगदीं स्वाभाविक होय. ह्या सर्व गुणांचा समुच्चय म्हणजे प्रकृत सूत्रांतील कायसंपत् होय. स्थूलादि पांच संयमजय ज्या प्रमाणांत झालेले असतील त्या प्रमाणांत ही कायसंपत् आविर्भूत होते. ती जसजशी आविर्भूत होईल तसतसा साधकाचा योगावरील विश्वास दृढ होत जातो आणि अधिक प्रमाणांत आणि निर्वेधपणें योगाभ्यास घडण्यास ती साहाय्यक होते.

येणेंप्रमाणें भूतजय ह्या सिद्धीचा विचार ह्या तीन सूत्रांत झाला. आतां इंद्रियजय व प्रधानजय ह्या सिद्धींचा विचार पुढील दोन सूत्रांत केला आहे.

ग्रहणस्वरूपास्मितान्वयार्थवत्त्वसंयमादिन्द्रियजयः ॥ ४७ ॥

सूत्रार्थ —इंद्रियें आपापल्या विषयाशीं संयुक्त होणें ही त्यांची ग्रहणावस्था, विषयाशीं संयोग नसतांना तीं आपापल्या गोलकांत निर्व्यापार स्थितींत केवळ प्रकाशरूप असतात ही त्यांची स्वरूपावस्था, चित्तांत 'मी आहें' असें जें अखंड स्फुरण होत असतें ती

अस्मितावस्था, अस्मितेंत त्रिगुणांचें अस्तित्त्व असतें ही अन्वयावस्था आणि त्रिगुणांतील भोगापवर्गार्थतारूप शक्ति ही अर्थवत्त्वावस्था. ह्या पांच अवस्थांवर संयम केल्यानें, इंद्रियजय ही सिद्धि प्राप्त होते.

विवरण — मागें चव्वेचाळिसाव्या सूत्रांत स्थूल शरीर ज्या अवस्थांतून व्यक्त दशेला आलें त्या अवस्थांवर संयम करण्यास सांगितलें. स्थूल शरीरांत नांदणारीं कर्मेंद्रियें व ज्ञानेंद्रियें ज्या अवस्थांतून उत्क्रांत झालीं त्या अवस्थांवर संयम करण्यास ह्या सूत्रांत सांगितलें आहे. त्या ठिकाणीं स्थूलावरून आंतर संयम करीत अर्थवत्त्व संयमापर्यंत गेल्यानें भूतजय होतो हें सांगितलें. ह्या सूत्रांत इंद्रियांच्या सव्यापारावस्थेपासून संयमास प्रारंभ करून आंत आंत संयम करीत अर्थवत्त्वसंयमापर्यंत गेल्यानें इंद्रियजय होतो हें फल सांगितलें आहे. तेव्हां आतां ह्या पांच संयमांचें स्वरूप कसें ह्याचा विचार करूं.

चव्वेचाळिसाव्या सूत्रांत जें सविस्तर विवेचन केलें आहे, विशेषतः सृष्टीचा जो उत्पत्तिक्रम तेथें सांगितला आहे तो नीट लक्षांत घेतला म्हणजे ह्या ठिकाणच्या संयमांचें स्वरूप सहज समजण्याजोगें आहे. मनुष्याला पांच ज्ञानेंद्रियें व पांच कर्मेंद्रियें मिळून एकूण दहा इंद्रियें आहेत. श्रोत्र, त्वक्, चक्षु, जिव्हा, घ्राण हीं पांच ज्ञानेंद्रियें होत आणि वाक्, पाणि (हात), पाद (पाय), पायु (मलविसर्जनाचें द्वार) आणि उपस्थ (जननेंद्रिय) हीं पांच कर्मेंद्रियें होत. पांच ज्ञानेंद्रियांचे अनुक्रमें शब्द, स्पर्श, रूप, रस आणि गंध हे पांच विषय होत आणि बोलणें देणें-घेणें, जाणें-येणें, मलविसर्जन आणि मूत्र-रेतोत्सर्ग हे कर्मेंद्रियांचे पंचविध विषय म्हणजे व्यापार होत. जागृतावस्थेंत आपण ज्ञानेंद्रियांच्या द्वारा शब्दादि विषयांचे व्यापार करीत असतों आणि कर्मेंद्रियांच्या द्वारा त्या त्या क्रिया करीत असतों. आपल्या अंतःकरणाचे क्रियाशक्ति व ज्ञानशक्ति हे दोन भाग आहेत. द्रष्टा ज्या वेळेस ह्या शक्तीचा अभिमान धारण करून कर्माचरण किंवा ज्ञानग्रहण करीत असतो, तेव्हां त्यास कर्ता व ज्ञाता असें म्हणतात. वस्तुतः द्रष्टा हा ज्ञाता किंवा कर्ता नसून तो केवळ द्रष्टा म्हणजे पाहणारा साक्षी असतो आणि कर्तृता किंवा ज्ञातृता हे अंतःकरणाचे धर्म होत. दृक्शक्ति पुरुष व दर्शनशक्ति

अंतःकरण ह्यांची अविद्येमुळें जणुं एकात्मता म्हणजे अन्योन्याध्यास होऊन अंतःकरणाच्या कर्तृतेचा आणि ज्ञातृतेचा अध्यारोप द्रष्टयावर होतो आणि मी कर्ता, मी ज्ञाता असे भाव स्फुरत असतात. अंतःकरणाचें मूळ अहंस्फुरण हृद्गोलकांत असतें, पण त्याच्या व्यापाराचे गोलक म्हणजे मस्तकांतील लहान व मोठा मेंदू हे होत. विद्युच्छक्ति निर्माण होण्याचें स्थान व तिचा सर्व नगरांत प्रसार करणारें केंद्र हीं जशीं भिन्न असतात, तसाच हा प्रकार होय. इंद्रियद्वारा जेव्हां शब्दादि विषयांचें ग्रहण केलें जातें तेव्हां त्या बाह्य विषयांचा स्पर्शाघात त्या इंद्रियगोलकांतील ज्ञानवाही नाडीच्या अग्रांवर होऊन त्यांच्यांत त्या स्पर्शाघाताचे तरंग किंवा स्पंद उत्पन्न होतात. हे स्पंद त्या सर्व अग्रांतून एकत्र होऊन त्या नाडीच्या द्वारा पृष्ठवंशरज्जूमधून थोरल्या मेंदूंतील त्या इंद्रियाच्या केंद्रावर पोंचतात. हे विशिष्ट स्पंद ज्या जातीचे असतील तज्जातीय पूर्वानुभवाचे प्रसुप्तावस्थेंतील संस्कार आतांच्या तदनुकूल स्पंदांमुळें जागृत होऊन स्मृतिरूपानें प्रादुर्भूत होतात. मग पूर्वानुभवस्मृतीच्या साहाय्यानें प्रस्तुतच्या स्पंदांच्या स्वरूपावरून हा अमुक विषय असें ज्ञान होतें, म्हणजे तो विषय सामान्यत्वानें प्रकाशित होतो. ह्यानंतर तो विषय इष्ट आहे कां अनिष्ट आहे ह्याविषयींच्या पूर्वानुभवाची स्मृति जागृत होते व तिच्या साहाय्यानें प्रस्तुतचा विषय इष्ट किंवा अनिष्ट आहे ह्याचा निश्चय होतो. तो विषय इष्ट असेल तर चित्तांत त्याच्याविषयीं 'राग' हा क्लेश उत्पन्न होतो व अनिष्ट असेल तर द्वेष हा क्लेश उत्पन्न होतो. अशा प्रकारें रागद्वेषादि क्लेशांनीं युक्त असें जें विषयांचें ज्ञान तें विशेष ज्ञान होय. नंतर त्या रागद्वेषांनुसार 'प्रेप्सा' म्हणजे तो विषय पाहिजे म्हणून घ्यावा किंवा जिहासा म्हणजे तो विषय नको म्हणून टाकावा, अशी वृत्ति उत्पन्न होते. नंतर 'प्रेप्सा' पूर्ति किंवा 'जिहासा' पूर्ति होण्यासाठीं कर्मेंद्रियांच्या द्वारा अमुक क्रिया घडावयास पाहिजे अशा ज्ञानाचे स्पंद पूर्वानुभवस्मृतीमुळें उत्पन्न होतात. ह्या स्पंदांचे आघात थोरल्या मेंदूंतून क्रियाशक्तीचा जो गोलक धाकटा मेंदू त्यांत जाऊन पोचतात व तेथून विशिष्ट क्रिया घडण्याविषयींची प्रेरणा क्रियाप्रेरक नाड्यांच्या द्वारा त्या त्या अवयवापर्यंत पोचून ती ती क्रिया घडून येते. हा सर्व प्रकार इतक्या सूक्ष्म कालावधींत घडून येतो कीं प्राकृत माणसांच्या लक्षांत तो येऊं शकत नाहीं. पण ध्यानधारणादिकांनीं साधकाची बुद्धि 'अग्र्या' व 'सुक्ष्मा' झालेली

असते, ह्यामुळें हा सर्व प्रकार त्याच्या जाणिवेच्या कक्षेंत येऊं शकतो. अशा प्रकारें अंतःकरणाच्या ज्ञान आणि क्रिया ह्या दोन शक्ति थोरल्या व धाकट्या मेंदूरूप गोलकांच्या द्वारा सहकारितेनें आपापलीं कामें करीत असतात. अशा रीतीनें शब्दादि विषयांचे स्पर्शश्रोत्रादि इंद्रियांच्या द्वारा थोरल्या मेंदूकडे पोचविले जात असतात आणि थोरल्या मेंदूंतून विशिष्ट क्रिया घडावी हा आदेश धाकट्या मेंदूंत जाऊन तेथून त्या क्रियेची प्रेरणा कर्मेंद्रियांपर्यंत पोचते व ती ती क्रिया घडून येते. ही जी ज्ञानेंद्रियांची व कर्मेंद्रियांची व्यापृतावस्था तीच ह्या सूत्रांतील पहिली 'ग्रहण' ही अवस्था होय आणि ह्या अवस्थेवर संयम करणें हा ह्या सूत्रानें सांगितलेला पहिला संयम होय.

ज्ञानेंद्रियांकडून वरील प्रकारें विषयग्रहण होत असतां किंवा मेंदूकडून आलेल्या प्रेरणेनुसार कर्मेंद्रियांकडून कोणत्याहि क्रिया घडत असतां ते व्यापार वारंवार सूक्ष्मपणानें व एकाग्रतेनें अवलोकन करणें हें ह्या संयमाचें पूर्वरूप होय. प्रथम प्रथम हें अवलोकन आसनावर बसूनच करीत जावें. जसजसें हें अवलोकन पक्कावस्थेस जाईल तसतशी तें आसनावर बसून करण्याची आवश्यकता कमी होत जाईल. मग जागृतावस्थेंत ज्ञानेंद्रियांकडून विषयग्रहण होत असतां किंवा कर्मेंद्रियांकडून त्यांचे व्यापार घडत असतां सहजपणेंच त्या व्यापारांचें अवलोकन चित्ताकडून घडूं लागतें आणि वर वर्णिलेली सर्व हालचाल जाणिवेच्या कक्षेंत येते. अशी सवय लागल्यावर व्युत्थानदशा समाहित अवस्थेला पोषक होत जाते. हा अभ्यास दृढ झाला म्हणजे ज्ञानेंद्रियांची जी ही ग्रहण-संज्ञित प्रथमावस्था तिचेच जे दोन पोटभेद आहेत ते अभ्यासकांस स्पष्टपणें प्रतीत होऊं लागतात. वर सांगितलें आहेच कीं चित्ताला इंद्रियद्वारा प्रथम त्या त्या विषयाचें सामान्य ज्ञान होत असतें व नंतर पूर्वानुभवस्मृतीमुळें त्या विषयाचें इष्टानिष्टत्वयुक्त विशेष ज्ञान होतें. हा अमुक विषय आहे हें सामान्य ज्ञान होय आणि हा अमुक अमुक गुणदोषांनीं युक्त असा विषय आहे हें विशेष ज्ञान होय. सामान्य आणि विशेष हीं जीं दोन प्रकारचीं ज्ञानें हेंच ज्ञानेंद्रियांच्या 'ग्रहण' ह्या अवस्थेंतील वर उल्लेखिलेले दोन पोटभेद होत. वर सांगितल्याप्रमाणें ज्ञानेंद्रियांचा व्यापार सूक्ष्मपणानें पाहण्याचा अभ्यास पक्क झाल्याची हीच खूण कीं चित्तांतील हीं दोनहि ज्ञानें स्पष्टपणें आणि भिन्नत्वानें प्रतीत व्हावयास पाहिजेत. ह्या

भिन्नत्वज्ञानामुळेंच 'स्वरूप' ह्या अवस्थेवरील संयम सोपा होणारा असल्यानें विषयांच्या 'सामान्य' आणि 'विशेष' ह्या द्विविध ज्ञानांची आणखी थोडी विचिकित्सा करूं.

बाह्य विषयांचें सामान्य किंवा विशेष ज्ञान होण्याला बुद्धि जागृतावस्थेंत असावी लागते. गाढ झोपेंत असतां शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गंध ह्या विषयांचे स्पर्श त्या त्या इंद्रियाला झाले तरी त्यांचें ज्ञान होऊं शकत नाहीं. ह्याचें कारण त्या वेळीं इंद्रियद्वारा विषयग्रहण करणारी बुद्धि लीनावस्थेंत असते हेंच होय. असाच प्रकार जागृतावस्थेंतहि होत असतो. गाढ चिंतनांत एखादा मनुष्य गढून गेलेला असला तर त्याच्या पुढून कोणी मनुष्य गेला किंवा त्याला कोणी हाक मारली तर त्याची जाणीव त्यास होत नाहीं. अशा वेळीं माझें मन दुसरीकडे गुंतल्यामुळें मला हें समजलें नाहीं असेंच तो सांगतो. ह्यावरून हें लक्षांत येईल कीं विषयांचें जें ज्ञान होत असतें तें वस्तुत: ह्या इंद्रियांना होत नसून बुद्धीला होत असतें; इंद्रियें केवळ त्या ज्ञानग्रहणांस उपयोगीं पडणारीं साधनें होत. दुर्बिणींतून आपण दूरच्या वस्तु जशा पाहतों तद्वत् बुद्धि नेत्रेंद्रियद्वारा रूप विषय पाहते आणि श्रोत्रादि इतर इंद्रियद्वारा इतर विषय ग्रहण करीत असते. अशा रीतीनें बुद्धि इंद्रियद्वारा जें विषयज्ञान करून घेत असतें तें वर सांगितल्याप्रमाणें 'सामान्य' आणि 'विशेष' असें दोन प्रकारचें असतें. हा अमुक विषय आहे असें केवळ वस्तुमात्रद्योतक तें सामान्य ज्ञान असून त्या विषयाचें अविद्यादि क्लेश व इष्टानिष्टत्वादि गुणावगुणांनीं युक्त असलेलें विशेषज्ञान होय. ह्या दोन ज्ञानांचें स्वरूप अधिक स्पष्ट होण्याकरितां एक दोन उदाहरणें घेऊं. आपण अशी कल्पना करूं कीं रस्त्यांत पडलेला एखादा मौल्यवान दागिना दोघां लोभी माणसांना एकाच वेळीं दिसला. अशा वेळीं जो अधिक जवळ असेल तो माणूस चटकन् तो दागिना उचलून घेईल. ज्यानें तो उचलून घेतला असेल त्याला मौल्यवान् वस्तूचा लाभ झाल्याचा आनंद होईल आणि ज्या लोभी माणसास तो नुसता दिसला त्याला सहजच दु:ख होईल. तो दागिना ह्या दोघांस दिसण्यापूर्वी त्याच मार्गानें जाणाऱ्या एका वैराग्यशील पुरुषाला दिसला होता असें समजूं. अंत:करणांत तीव्र वैराग्य असल्यामुळें त्याला तो दिसला असूनहि तो विरक्त पुरुष तो दागिना उचलून न घेतां त्याची उपेक्षा करून तसाच पुढें निघाला होता. ह्या ठिकाणीं त्या तिघां माणसांना त्या दागिन्याचें जें सामान्य ज्ञान झालें तें अगदीं एकाच

स्वरूपाचें होतें, पण त्याचें विशेष ज्ञान मात्र प्रत्येकाला त्याच्या त्याच्या बुद्धीस अनुसरून अगदीं वेगळ्या स्वरूपाचें झालें. एकाला तो दागिना आनंददायक झाला, दुसऱ्याला दुःखदायक वाटला आणि तिसऱ्यास तो उपेक्षणीय वाटला. म्हणजे दागिन्याची सामान्य प्रतीति तिघांस एकाच स्वरूपाची झाली असली तरी विशेष प्रतीतींतील एकाला तो दागिना प्रिय, दुसऱ्यास अप्रिय व तिसऱ्यास उपेक्षणीय वाटला. ह्याप्रमाणेंच एखादा पुरुष आपल्या बापाचा मुलगा, मुलाचा बाप, पत्नीचा पति असतां हा पुरुष आहे हें सामान्य ज्ञान अगदीं एकरूपानें सर्वांस होतें, पण त्या प्रत्येकाला त्या पुरुषाचें होणारें विशेष ज्ञान मात्र परस्परांहून भिन्न असतें. ह्या दोन उदाहरणांवरून बाह्य पदार्थांचें होणारें सामान्य ज्ञान एकरूपच असून तें अनेकरूप विशेष ज्ञानाहून कसें भिन्न असतें हें स्पष्ट होईल. प्राकृत जनांना होणारें सामान्य ज्ञान विशेष ज्ञानानें इतकें झाकलेलें असतें कीं त्यांच्या बुद्धींत ह्या दोन ज्ञानांचा वेगळेपणा न उमटतां त्यांना विशेष ज्ञानच तेवढें होत असतें. परंतु योगाभ्यासी साधकानें प्रस्तुतच्या 'ग्रहण' ह्या अवस्थेवर संयम केल्यानें त्याला हीं दोनहि ज्ञानें वेगवेगळीं आणि स्पष्टपणें अनुभवास येऊं लागतात.

ह्या दोन ज्ञानांपैकीं विशेष ज्ञानाचा आणखी एक विशेष असा आहे कीं त्यांत वारंवार बदल होत असतो, म्हणजे तें नेहमींच प्रियरूप, अप्रियरूप वा उपेक्ष्यरूप असतेंच असें नाहीं. ज्या वस्तूचें विशेष ज्ञान आजच्या मनःस्थितींत प्रिय झालें त्याच वस्तूचें विशेष ज्ञान भिन्न मनःस्थितींत अप्रियरूपहि होईल किंवा उपेक्ष्यहि होईल. वरील दृष्टान्तांत ज्या लोभी माणसाला दागिना प्राप्त झाल्यामुळें त्याचें दर्शन प्रियरूप झालें किंवा ज्या दुसऱ्यास तो न लाभल्यामुळें अप्रियरूप झालें, त्यांच्या ठिकाणीं वैराग्याचा उदय त्यांच्या पूर्व पुण्याईनें होईल तेव्हां त्यांना तो दागिना उपेक्ष्यच वाटेल. त्याचप्रमाणें बापाला मुलगा वा मुलाला बाप प्रिय होऊं शकेल किंवा अप्रियहि होऊं शकेल. हाच प्रकार बाह्य पदार्थांच्या विशेष ज्ञानांत सर्वत्र आढळून येतो. ह्यावरून विशेष ज्ञानासंबंधीं अशी गोष्ट लक्षांत येते कीं तें प्रिय, अप्रिय वा उपेक्ष्य होणें हें त्या पदार्थांचें ग्रहण करणाऱ्याच्या मनःस्थितीवर सर्वथा अवलंबून असतें आणि म्हणूनच शास्त्रकारांनीं 'बन्धकृन्मानसंजगत्' असें म्हटलें आहे. बाहेरचें जग सदा एकरूपच असतें आणि इंद्रियद्वारा होणारें त्याचें सामान्य ज्ञानहि तसेंच सर्व जीवांस

एकाच स्वरूपानें अनुभवास येत असतें. त्यांचें विशेष ज्ञान मात्र प्रत्येक जीवाला त्याच्या त्याच्या मनःस्थितीप्रमाणें भिन्न भिन्न प्रकारचें होत असतें. आतां 'बाह्य जगाची प्रतीति जर आपल्या मनावर अवलंबून आहे, तर मग येथें बौद्धांचा क्षणिक विज्ञानवादच आला,' अशी शंका येऊं शकेल, पण ती टिकूं शकत नाहीं. कारण बौद्धांच्या विज्ञानवादांत बाह्य जगाला अस्तित्वच नसतें आणि मानस प्रतीतीच तेवढी ते मानीत असतात. पण वस्तुस्थिति तशी नाहीं. आपल्याला बाह्य जगाची सामान्य प्रतीति प्रत्यक्षत्वानें होत असते आणि हें सामान्य ज्ञानच विशेष ज्ञानाला आधारभूत असतें. दागिन्याची सामान्य प्रतीतीहि येणार नाहीं तर प्रिय, अप्रिय किंवा उपेक्ष्य ही विशेष प्रतीतीहि होणार नाहीं आणि बाह्य सृष्टींत दागिना हा पदार्थ असेल, तरच त्याची सामान्य प्रतीति नेत्रेंद्रियद्वारा येणार. त्याचप्रमाणें एकाच वेळीं अनेकांना एकाच वस्तूचीं सामान्य आणि विशेष हीं दोनहि ज्ञानें होत असतात. बाह्य वस्तु असेल तरच हें संभवेल. कारण बाह्य वस्तूच नसेल तर एकाला एक विज्ञान स्फुरत असतां इतरांना तेंच विज्ञान स्फुरण्याला कांहींच निमित्त नाहीं. त्याचप्रमाणें तत्तद्वस्तुविषयक होणारें क्षणिक विज्ञान किंवा त्या क्षणिक विज्ञानाचा प्रवाह ती वस्तु दृष्टिआड होतांच बंद होत असतो; ह्यावरूनहि बाह्य वस्तूचें अस्तित्व सिद्ध होतें. म्हणून बौद्धांचा विज्ञानवाद सर्वथा अग्राह्य ठरतो. तात्पर्य, चित्तांत कोणत्याहि वस्तूचें ज्ञान स्फुरत असतां बाह्य सृष्टींत अस्तित्वांत असेल त्या पदार्थाचें ग्रहण इंद्रियद्वारा चित्ताकडून होत असतें हें सामान्य ज्ञान होय व अप्रिय, प्रिय, इत्यादि विशेषांनीं युक्त असलेलें मानस-सृष्टींतील साक्षिग्राह्य मानस-ज्ञान हें विशेष ज्ञान होय.

ह्याप्रमाणें इंद्रियद्वारा विषयांचें ग्रहण चालू असतां सूक्ष्म निरीक्षण करून त्या विषयाचें सामान्य ज्ञान आणि विशेष ज्ञान ह्यांचें परस्परांहून वेगळें असलेलें स्वरूप वेगळेपणानें स्पष्टतया प्रतीतीस येऊं लागलें म्हणजे 'ग्रहण' अवस्थेवरील संयमजय पूर्णतेस गेला असें समजावें. ह्याची बाह्य खूण अशी कीं जागृत अवस्थेंत देहधारणार्थ जो आवश्यक जगद्व्यवहार साधक करीत असतो ते करीत असतां बंध उत्पन्न करणारें बाह्य विषयांचें रागद्वेषादिकांनीं युक्त असलेलें विशेष ज्ञान स्फुरतांच त्याचा उपशम त्याला त्या विषयाच्या सामान्य ज्ञानांत करतां येतो. म्हणजे प्रथमदर्शनीं विषयाविषयींचें विशेष ज्ञान स्फुरलें तरी तें विशेष स्फुरण बंद करून सामान्य ज्ञानाकारानेंच

त्या विषयाची प्रतीति येत राहावी ही कला त्याला साधूं लागते. ह्याचाच अर्थ असा कीं त्या साधकाला ह्या संयमापूर्वी इंद्रियद्वारा त्या त्या विषयांचें रागद्वेषादिकांनीं युक्त असें जें विशेष ज्ञान प्राधान्यानें होत होतें, त्याऐवजीं आतां त्या विषयाचें रागद्वेषादि दोषांनीं रहित असें सामान्य ज्ञानच प्राधान्यानें होऊं लागतें. चित्ताला कलुषता आणणारें विशेष ज्ञानच उपशांत होत गेल्यानें त्याच्या चित्तांत प्रसन्नता वाढूं लागते. चित्ताचा प्रसाद स्वसंवेद्य असल्यानें त्याची प्रतीति येऊं लागतांच 'ग्रहण' अवस्थेवरील संयम अवश्य तितका दृढ अवस्थेला गेला असें समजून पुढील 'स्वरूप' ह्या अवस्थेवरील संयमाच्या अभ्यासास लागावें.

'ग्रहण' संयमांत विषयग्रहण कसें होत असतें ह्याचें निरीक्षण करणें हा पूर्वभाग होय आणि 'विशेष ज्ञान' आणि 'सामान्य ज्ञान' ह्यांस पृथक्त्वानें जाणून विशेष ज्ञानाचा उपशम सामान्य ज्ञानांत प्रयत्नपूर्वक साधणें हा उत्तर भाग होय. असा उपशम करण्यास जोंपर्यंत प्रयत्नाची अपेक्षा असते तोंपर्यंत ग्रहण अवस्थाच आहे असें समजावें. दृढ अभ्यासानें प्रयत्नाविना बाह्य पदार्थ ज्ञानेंद्रियगोचर होतांच विशेष ज्ञान न स्फुरतां सामान्य ज्ञान स्फुरूं लागणें हा 'स्वरूप' संयमाच्या पूर्वरूपांतील प्रथम भाग होय. ह्या प्रथम भागांत विषयांचें सामान्य ज्ञान होत असतां ज्ञानेंद्रियांच्या द्वारा शब्दादि विषयांचा प्रकाश चित्तांत कसा उमटत असतो हें पाहावयाचें असतें. सामान्य व्यवहारांत शब्दादि विषयांचें ज्ञान त्या त्या इंद्रियांस होतें असें आपण समजत असतों आणि म्हणूनच त्यांना आपण ज्ञानेंद्रियें असें म्हणतों. वस्तुतः इंद्रियें जड असल्यानें त्यांना विषयांचें ज्ञान होणें शक्य नाहीं. परंतु त्यांच्याशीं चित्ताचा संयोग झाल्यामुळें तीं ज्ञानग्रहणक्षम होतात. प्रत्यक्ष चित्त सुद्धा जडच आहे. पण त्याचें उपादान कारण प्रकाशक असलेला सत्त्वगुण असल्यामुळें तें चेतन द्रष्ट्याशीं उपरक्त होतें व म्हणून तें चेतनावान् होतें आणि त्याच्याशीं संबद्ध झाल्यामुळें ज्ञानेंद्रियांच्या ठिकाणीं विषयांचा प्रकाश करण्याचा धर्म उत्पन्न होतो. स्वरूप-संयमांत विशेष ज्ञानरहित सामान्य ज्ञान होत असतां इंद्रियांच्या द्वारा विषयांचा हा प्रकाश कसा होत असतो हें पाहण्यावर चित्तैकाग्र्य करावें, म्हणजे ज्ञानेंद्रियांची प्रकाशकता प्रतीतीस येऊं लागते. अशा वेळीं बाह्य पदार्थी-विषयींच्या सामान्य ज्ञानावरून चित्त आंत मुरडून ज्ञानेंद्रियांचें जें सामान्य

प्रकाशकत्व त्यावर स्थिर होऊं लागतें. येथपर्यंतचा अभ्यास कधीं आसनावर बसून तर कधीं इंद्रियद्वारा विषयसेवन घडत असतां होत असतो. पण ह्यापुढील अभ्यासास कर्मेंद्रियें, ज्ञानेंद्रियें आणि अंत:करण ह्यांच्या अधिक स्थिरतेची आवश्यकता असल्यानें तो आसनस्थित होऊन केलेला अधिक बरा. स्वरूपसंयमांत सामान्य ज्ञान होत असतां इंद्रियांची प्रकाशकता प्रतीतीस येऊं लागणें हा त्या संयमाच्या पूर्व रूपांतील दुसरा भाग होय. ह्या वेळीं चित्तांतील विशेष ज्ञानाचा उपशम झालेला असला तरी इंद्रियांच्या प्रकाशकतेचा प्रत्यय घेण्यास बाह्य पदार्थांचें सामान्य ज्ञान होत असणें आवश्यकच असतें. म्हणजे ह्या वेळीं ज्ञानेंद्रियें सव्यापारावस्थेंत असतात. पण इंद्रियांच्या प्रकाशकतेवर नीट अनुसंधान राहूं लागल्यावर बाह्य पदार्थांच्या सामान्य ज्ञानाची म्हणजेच सव्यापारावस्थेची गरज संपते आणि मग इंद्रियें आपापल्या गोलकांत निर्व्यापारावस्थेंत ठेवून त्यांच्या सामान्य प्रकाशकतेवर अनुसंधान राखावयाचें हा स्वरूपसंयमाचा उत्तर भाग होय. दिव्याच्या उजेडामुळें बाह्य वस्तु दिसत असतात म्हणजे तो उजेड बाह्य वस्तूंचा प्रकाशक असतो. पण त्या उजेडानें प्रकाशित होण्याला बाह्य वस्तु नसल्या तर त्या उजेडाच्या प्रकाशकत्वाची हानि होते असें मुळींच नाहीं. तर बाह्य वस्तूंचें प्रकाशकत्व हा त्याचा धर्म त्याच्या ठिकाणीं असतोच. त्याप्रमाणें इंद्रियद्वारा होणाऱ्या सामान्य ज्ञानाचाहि उपशम केला म्हणजे इंद्रियांच्या केवळ प्रकाशकतेवरच चित्ताचें अनुसंधान राहतें. वर सांगितलेंच आहे कीं प्रकाशकता हा मूलत: सत्त्वगुण-प्रधान चित्ताचा धर्म होय. ह्यास्तव स्वरूपसंयमाच्या उत्तर अवस्थेंत इंद्रियें निर्व्यापार असल्यामुळें जेव्हां तीं स्वस्वगोलकांत प्रकाशकत्वधर्मानें युक्त अशीं प्रतीत होतात तेव्हां तत्त्वत: तीं चित्तस्वरूपाचाच अनुकार करीत असतात. हा इंद्रियांचा प्रत्याहार होय (पाद २, सूत्र ५४). तेव्हां इंद्रियांचा स्वरूपसंयम म्हणजे प्रत्याहार हें ह्यावरून स्पष्ट होतें. तेथें हा प्रत्याहार योग्याच्या बहिरंग-साधनांतील पांचवें अंग म्हणून सांगितला असल्यानें इंद्रियांची परमावश्यता हें त्याचें फल सांगितलें आहे आणि येथेंहि इंद्रियजय हें फल मिळतेंच. ह्या ठिकाणीं इंद्रियांच्या प्रकाशक स्वरूपाहून आंतर व सूक्ष्म अवस्थांत इंद्रियांचा प्रविलय साधावयाचा आणि प्रधानजय हें अंतिम फल प्राप्त करून घ्यावयाचें इतका अभ्यास अधिक आहे. येणेंप्रमाणें इंद्रियें निर्व्यापार अवस्थेंत असतां त्यांनी सामान्य प्रकाशकता स्पष्टपणें प्रतीतीस

येऊं लागली म्हणजे स्वरूपसंयम दृढ झाला असें समजून पुढील 'अस्मिता' संयमाच्या अभ्यासास लागावें.

'अस्मिता' ह्या अवस्थेवरील संयमाचा विचार करतांना अस्मितेचें स्वरूप काय ह्याचा पूर्वी जो विचार झाला आहे त्याकडे थोडें अनुसंधान द्यावयास पाहिजे. पाद दोन, सूत्र सहामध्यें अस्मितेचें क्लेशत्व कसें आहे ह्याचा विचार झाला आहे. पाद एक, सूत्र सतरामध्यें सास्मित संप्रज्ञात समाधीचा विचार झाला आहे. ह्या पादाच्या चव्वेचाळिसाव्या सूत्रांत सृष्टीचा प्रसवक्रम सांगतांना अस्मितेचा म्हणजे सूक्ष्म अहंकाराचा विचार झाला आहे आणि त्याच सूत्रांतील अन्वय संयमाचें विवेचन करतांनाहि 'अस्मि' म्हणजे 'मी आहें' अशा अहंस्फुरणांत सात्त्विक, राजस आणि तामस अशा त्रिविध अहंकारांची प्रतीति कशी येत असते ह्याविषयींचें विवेचन झालें आहे. हें सर्व विवेचन लक्षांत घेतल्यावर येथें ह्याविषयीं पुनः विवेचन करण्याची आवश्यकता नाहीं. ह्या विवेचनावरून इतकें स्पष्ट झालें आहे कीं प्रसव-क्रमांत ज्ञानेंद्रियें व अंतःकरण हीं अस्मितेंतील सात्त्विक अहंकारांतून उत्पन्न झालीं आहेत. तेव्हां आतां ह्या प्रतिप्रसवक्रमांत आपल्याला त्या इंद्रियांचा उपशम त्यांचें उपादान कारण जी अस्मिता तिच्यांत म्हणजे तिच्यांत अंतर्भूत होणाऱ्या सात्त्विक अहंकारांत करावयाचा आहे. इंद्रियांकडून विषयांचें विशेषत्वानें किंवा सामान्यत्वानें जेव्हां ग्रहण होत असतें तेव्हां चित्तांत प्रथम सात्त्विक अहंकार स्फुरत असतो आणि ह्या स्फुरणांतून इंद्रियवृत्ति उत्पन्न होत असतात. वरील स्वरूपसंयमांत ज्ञानेंद्रियें आपापल्या गोलकांत सामान्य प्रकाशकत्वानें युक्त पण निर्व्यापारावस्थेंत असल्याचें आपण अनुभविलें आहेच. ह्या अवस्थेंत असतां उद्बोधक बाह्य निमित्त घडतांच इंद्रियवृत्ति उत्पन्न होऊन ती बाह्य विषयाचें ग्रहण करील असा संभव असतो, म्हणून त्या इंद्रियवृत्तींचा उपशम त्यांच्या उपादानभूत सात्त्विक अहंकारांत करावयाचा ही अस्मिता-संयमावस्था होय. प्रकृत सूत्रांतील हा तिसरा संयम होय. दुसरा स्वरूप-संयम म्हणजे जसा प्रत्याहार तसा हा तिसरा अस्मिता-संयम म्हणजे पाद एक, सूत्र सतरामधील सास्मित संप्रज्ञात समाधि होय. ह्या सूत्रांतील ग्रहण अवस्थेवरील संयम अभ्यासकास अल्पायासानें साधण्याजोगा आहेच. त्यानें पूर्वी प्रत्याहाराचा आणि सास्मित समाधीचा अभ्यास केलेला असतो म्हणून स्वरूप व अस्मिता ह्या अवस्थां-वरील संयम त्यास अवगत असतातच. ह्यामुळें ह्या तीनहि संयमांतून अल्प

श्रमांत आणि काळांत पुढील अन्वय संयमांत तो प्रवेश करूं शकतो. विशेष आणि सामान्य हीं ज्ञानें न स्फुरतां इंद्रियांच्या प्रकाशकतेचा उपशम अस्मिताभावांत होऊं लागला आणि त्यांत चित्त स्थिर होऊं लागलें म्हणजे पुढील अन्वय संयमाच्या अभ्यासास लागावें.

मागील चव्वेचाळिसाव्या सूत्रांत अन्वय आणि अर्थवत्त्व हे दोन संयम आले आहेत. त्या ठिकाणीं विवरणांत भिन्न संयममार्गांनीं पुढें चाललें असतां अन्वय व अर्थवत्त्व हे दोन चौक लागतात, त्या चौकांच्या एका बाजूनें गेलें म्हणजे भूतजयाचा प्रदेश लागतो आणि दुसऱ्या बाजूनें पुढें गेलें असतां इंद्रियजयाचा प्रदेश लागतो, असें सांगून दोन ठिकाणचे अन्वय व अर्थवत्त्व हे संयम एकच नांवानें असले तरी ते एकमेकांहून भिन्न कसे आहेत हें थोडक्यांत सांगितलें आहे. आतां येथें त्यांतील भेद थोडा अधिक स्पष्ट करूं. त्या सूत्रांत सृष्टीच्या उत्पत्तिक्रमांत महत्तत्त्वांत स्फुरणाऱ्या सात्त्विक अहंकारापासून ज्ञानेंद्रियें, राजस अहंकारांतून कर्मेंद्रियें व पंचप्राण आणि तामस अहंकारांतून पांच तन्मात्रें उत्पन्न झालीं असल्याचें सांगितलें आहे. ह्या उत्पत्तिक्रम लक्षांत घेतला म्हणजे वरील अन्वय व अर्थवत्त्व ह्या संयमांतील भेद स्पष्ट होतो. मागील सूत्रांत भूतजय, तदंगभूत अणिमादि सिद्धि आणि कायसंपत् हें साध्य होतें, ह्यामुळें स्थूल पंचमहाभूतें ज्यांपासून उत्क्रांत झालीं त्या पंचतन्मात्रांचा उपशम, त्यांचें उपादान कारण जो तामस अहंकार त्यांत करण्यास सांगितलें. ज्ञानेंद्रियें सात्त्विक अहंकारांतून उत्पन्न झालीं असल्यानें ह्या ठिकाणीं त्यांचा उपशम सात्त्विक अहंकारांत करावयाचा असतो. कर्मेंद्रियें व प्राणशक्ति हीं राजस अहंकारांतून उत्पन्न झालीं असल्यानें त्यांचा उपशम त्यांच्या राजस अहंकारांत करावयाचा असतो. महत्तत्त्वांत सत्त्व, रज व तम ह्यांचा अन्वय असतो म्हणून त्यावरील संयमास अन्वय संयमावस्था असें म्हटलें आहे. ह्या अन्वय अवस्थेंत सात्त्विक, राजस आणि तामस अहंकार कसे स्फुरत असतात ह्याचें विवेचन मागें झालेंच आहे. अहंकार म्हणजे अस्मिता असल्यानें त्रिगुणांच्या प्रधान-गौण-भावामुळें अहंकाराचे म्हणजेच अस्मितेचे सात्त्विक, राजस आणि तामस असे तीन भाव होतात व ह्या प्रत्येकांतून जें कार्य उत्पन्न झालें त्याचा विलीनभाव त्याच्या उपादान कारणांत करण्यास सांगितलें आहे. तात्पर्य दोन्ही सूत्रांत 'अन्वय आणि अर्थवत्त्व' ह्या शब्दांनींच चौथा आणि पांचवा हे संयम सांगितले असले तरी त्यांच्या पोटांत वरील तीन सूक्ष्म भेद आहेत आणि

त्या उपादान कारणांतून जें कार्य निर्माण झालें त्याचा उपशम त्याच्या त्याच्या उपादान कारणांत करावयास सांगितलें आहे. अन्वय ह्या अवस्थेंतील तीन पोटभेद वर सांगितले. त्याचप्रमाणें सत्त्वगुणांतून इंद्रियाची उत्पत्ति करण्यास कारणीभूत असलेली सात्त्विक अर्थवत्त्वावस्था, रजोगुणांतून प्राण व कर्मेंद्रियें उत्पन्न करण्यास कारणीभूत असलेली राजस अर्थवत्त्वावस्था आणि तमोगुणांतून पांच तन्मात्रें व स्थूल भूतें निर्माण करण्यास कारणीभूत झालेली तामस अर्थवत्त्वावस्था होय. अशा रीतीनें अन्वय आणि अर्थवत्त्व ह्या दोन अवस्थांच्या पोटांत वरील सूक्ष्म भेद असल्यामुळें त्यावरील संयमामुळें एका ठिकाणीं भूतजय हें मुख्य फल व अणिमादि सिद्धि आणि कायसंपत् हीं आनुषंगिक फलें प्राप्त होतात, तर दुसऱ्या ठिकाणीं ज्ञानेंद्रियाचा जय हें मुख्य फल आणि विकरणभाव, इत्यादि (ह्यांचें विवेचन पुढें येणारच आहे) हें आनुषंगिक फल प्राप्त होतें आणि तिसऱ्या ठिकाणीं 'कर्मेंद्रियांचा जय मुख्य फल आणि मनोजयित्व हें आनुषंगिक फल मिळतें. ह्या एकंदर विवेचनावरून चव्वेचाळीस आणि सत्तेचाळीस ह्या सूत्रांत अन्वय आणि अर्थवत्त्व हीं नांवें एकच असलीं तरी त्यांतील पोटभेदामुळें त्यांवरील संयमांत थोडा भेद आहे व म्हणून त्यांच्या फलांतहि भेद आहे ही गोष्ट स्पष्ट झाली असल्यानें आतां प्रकृत सूत्रांतील अन्वय व अर्थवत्त्व ह्या अवस्थांचा थोडा विचार राहिला आहे तिकडे वळूं.

इंद्रियद्वारा विषयसेवन घडत असतें ही ग्रहण अवस्था, इंद्रियांची सामान्य प्रकाशकता ही स्वरूप अवस्था आणि चित्तांत 'अस्मि' 'मी आहें' अशा प्रकारचें स्फुरण होत असतें ही अस्मितावस्था; ह्या तीन अवस्थांपैकीं पूर्व अवस्थेचा उपशम उत्तर अवस्थेंत करीत करीत अस्मितेवरील संयम दृढ झाला म्हणजे अन्वय-संयमास लागावें. ह्या सर्व संयमांच्या अभ्यासाचा एकंदर प्रकार चव्वेचाळिसाव्या सूत्रांत सविस्तर वर्णिला आहे, तोच येथेंहि समजावा. येथील अस्मितेंत जी सात्त्विक अस्मिता स्फुरत असते ती जाणिवेच्या टप्प्यांत आल्यावर तिचा उपशम तिच्या उपादानभूत सत्त्वगुणांत करणें हा अन्वयसंयम होय. चित्ताचीं स्फुट-वृत्ति-रूप स्फुरणें ज्या आंतर प्रयत्नानें साधकानें शांत केलीं तशाच प्रयत्नानें ह्या अस्मितेचा उपशम सत्त्व-गुणांत करावयाचा असतो. अशा रीतीनें अस्मितेचें स्फुरण दृढ अभ्यासानें उपशांत झालें म्हणजे चित्ताचा केवळ सत्त्वाकारतेनें होत असलेला परिणाम प्रतीतीस येऊं लागतो. इतकें झालें म्हणजे अन्वय-संयम पूर्णतेला गेला

असें समजावें. त्यानंतर सत्त्वगुणांत असलेल्या भोगापवर्गार्थतारूप गूढ प्रेरकशक्तीवर चित्तैकाग्र्य करणें हा पांचवा संयम होय. मागें सांगितल्या-प्रमाणें दीर्घकाल हा अभ्यास झाल्यावर भोगापवर्गार्थता सत्त्वगुणाला प्रेरक होऊन त्यांतून सात्त्विक अहंकार व ज्ञानेंद्रियें ह्यांचीं स्फुरणें कशीं उत्पन्न होतात आणि त्या इंद्रियांच्या प्रवृत्तिविषयासंबंधीच्या सुखदु:खभोगाकडे किंवा अपवर्गभागीय यमनियमादि दैवी गुणांकडे साधकास कशा आकृष्ट करीत असतात ह्याचा सूक्ष्म प्रत्यय साधकास येतो. हा प्रत्यय येणें हें पांचव्या संयमाचें पूर्वरूप होय. हें पूर्वरूप स्पष्टपणें प्रतीत होऊं लागल्यावर आपल्या केवळ इच्छामात्रेंकरून चित्तांतील सत्त्वगुण वाढविण्याचा अभ्यास करावा. हा अभ्यास साधणें हें ह्या संयमाचें उत्तररूप होय. हा ज्या प्रमाणांत साधेल त्या प्रमाणांत ह्या पांचव्या संयमाचा जय झाला असें समजावें. येणेंप्रमाणें ज्ञानेंद्रियांच्या पांचहि अवस्थांवरील संयमाचा विचार झाला. आतां अशाच रीतीनें कर्मेंद्रियांच्या संयमाचा विचार करावयाचा.

वाणी, हात, पाय, पायु आणि उपस्थ हीं कर्मेंद्रियें होत. हीं व्यापारा-वस्थेंत असतां त्या वेळीं त्यांची ती पहिली ग्रहण अवस्था होय. ह्या अवस्थेवर संयम केला म्हणजे प्राणाच्या प्रेरणेनें हीं इंद्रियें आपापल्या व्यवहारांत कशीं प्रवृत्त होत असतात ह्याची स्पष्ट प्रतीति येते. मग ती प्रेरणा बंद करून तीं इंद्रियें आपल्या गोलकांत निर्व्यापारावस्थेंत ठेवण्याचा अभ्यास करावा. हा स्वरूपावस्थेवरील संयम होय. कारण ह्या संयमांत प्राणप्रेरणा प्रतिबद्ध केलेली असते व कर्मेंद्रियें व्यापारशून्यावस्थेंत केवळ स्वरूपमात्रेंकरून राहिलेलीं असतात. येथें उद्बोधक सामग्री मिळाल्यास प्राणशक्ति प्रस्फुरित होऊन तिच्या प्रेरणेनें कर्मेंद्रियें व्यापारोन्मुख होण्याचा संभव असतो. परंतु त्या शक्तीचा उपशम तिचें उपादान कारण जो राजस अहंकार त्यांत केल्यावर कर्मेंद्रियांच्या स्वस्वव्यापाराकडील प्रवृत्ति पूर्णपणें बंद होतात. हा कर्मेंद्रियांच्या संबंधांतला अस्मिता संयम होय. ह्या अस्मितेचा उपशम तिला कारणीभूत असलेल्या चित्तनिष्ठ रजोगुणांत करणें हा अन्वय संयम होय. नंतर रजोगुणांतील भोगापवर्गार्थता रजोगुणाला प्रेरक कशी होत असते व त्या प्रेरणेमुळें रजोगुणांतून राजस अहंकार आणि त्यांतून प्राणवृत्ति उत्पन्न होऊन ती कर्मेंद्रियांना कशी कार्यप्रवण करीत असते ह्याचा प्रत्यय घेणें व मग त्या प्रत्ययाच्या द्वारें इच्छाशक्तीच्या साहाय्यानें रजोगुणांत सात्त्विक

अंश अधिक उतरवून सत्त्वप्रधान प्राणवृत्तींच्या द्वारें कर्मेंद्रियावर व त्यांच्या व्यापारावर प्रभुत्व संपादन करणें हा पांचवा अर्थवत्त्व-संयमजय होय.

अशा प्रकारें ज्ञानेंद्रियांच्या व कर्मेंद्रियांच्या पांच संयमांवर जय मिळवला असतां तीं सहजच स्वाधीन होतात आणि त्यांच्या व्यापारावर साधकाला आपल्या इच्छेप्रमाणें नियंत्रण ठेवतां येतें. हाच ह्या सूत्रांत सांगितलेला इंद्रिय-जय होय.

पुढील सूत्रांत इंद्रियजयाची व्यष्टिनिष्ठ आणि समष्टिनिष्ठ विशेष फलें सांगितलीं आहेत.

ततो मनोजवित्वं विकरणभावः प्रधानजयश्च ॥ ४८ ॥

सूत्रार्थ—मनाच्या वेगासारखा शरीरास गतिलाभ होणें हें मनोजवित्व आणि कोणत्याहि देशांतील आणि काळांतील विषयांचें सेवन इंद्रिय-निरपेक्ष घडूं शकणें हा विकरणभाव. मागील सूत्रांत सांगितलेला इंद्रियजय प्राप्त झाला असतां मनोजवित्व आणि विकरणभाव हीं व्यष्टिनिष्ठ संयमाचीं फलें आणि प्रधानजय हें समष्टिनिष्ठ संयमाचें फल अशीं तीन प्रकारचीं फलें योग्यास प्राप्त होतात.

विवरण—सत्तेचाळिसाव्या सूत्रांत ग्रहणादि पांच संयमांचा जय झाला म्हणजे इंद्रियजय होतो असें मोघम सांगितलें आहे. ह्या सूत्रांत इंद्रियजयाचें विशेप स्वरूप सांगितलें आहे. इंद्रियजय ह्यांत कर्मेंद्रियें व ज्ञानेंद्रियें ह्या दोहोंचा जय विवक्षित आहे. व्यष्टि-शरीरांतील कर्मेंद्रियांच्या अपेक्षेनें केलेल्या ग्रहणादि पांच संयमांपासून कर्मेंद्रियांचा जय होतो आणि ज्ञानेंद्रियांच्या संयमापासून ज्ञानेंद्रियांचा जय होतो. हीं व्यष्टिसंयम-जयाचीं फलें होत. अन्वय व अर्थवत्त्व संयमांत व्यष्टिभूत रजोगुण व सत्त्वगुण हे समष्टिभूत रज:सत्त्वाचेच अंश आहेत ही भावना ठेवून समष्टिभूत रज:सत्त्वावर ते संयम केले म्हणजे समष्टि रज:सत्त्वावर प्रभुत्व प्राप्त होतें. मागील भूतजयांत समष्टिभूत तम:प्रधान प्रकृतीवर प्रभुत्व संपादन कसें होतें तें प्रतिपादन केलें आहेच. अशा रीतीनें समष्टिभूत तम, रज व सत्त्व ह्या तिहींवर प्रभुत्व सिद्ध झालें, पण हे तीन गुण मिळून प्रधान हें

तत्त्व असल्यामुळें समष्टिभूत त्रिगुणांवर प्रभुत्व मिळवणें म्हणजेच ह्या सूत्रांत सांगितलेला प्रधानजय होय. हें समष्टिसंयमाचें फल सांगितलें. आतां कर्मेंद्रियें, ज्ञानेंद्रियें आणि प्रधान ह्यांच्या जयांचें विशेष स्वरूप काय तें पाहूं.

प्राणवायु कर्मेंद्रियांना प्रेरक असतो आणि रजोगुण प्राणवायूला प्रेरक असतो. वरील संयमांनीं रजोगुणावर जय मिळाला असल्यामुळें योग्याला शरीरांतील प्राणवायु चेतवून शरीरांतील कर्मेंद्रियांना वाटेल तेवढी शीघ्रगति देतां येते. गतिमान् पदार्थांत मनाची गति सर्वश्रेष्ठ मानली जाते. योग्याला आपलें शरीर मनाच्या गतीनें एका स्थलावरून दुसऱ्या स्थलीं नेतां येतें हें मनोजवित्व होय. हें व्यष्टिभूत कर्मेंद्रियजयाचें फल होय. व्यष्टिभूत ज्ञानेंद्रियाच्या जयाचें फल विकरणभाव हें होय. ज्ञानेंद्रियाकडून विषयग्रहण होण्याला विशिष्ट देश आणि काल ह्यांची अपेक्षा असते. स्पर्श, रस व गंध ह्या तीन विषयांचें ज्ञान होण्याला ते त्वक्, रसना व घ्राण ह्या ज्ञानेंद्रियांस साक्षात् स्पर्श करतील इतक्या निकट देशांत असावयास पाहिजेत आणि त्यांचा साक्षात् स्पर्श त्या इंद्रियांस व्हावयास पाहिजे. त्याचप्रमाणें ध्वनीचे व प्रकाशाचे तरंग कान व डोळे ह्यांच्यापर्यंत पोंचून त्या इंद्रियांस स्पर्श करतील तरच शब्द व रूप ह्यांचें ग्रहण होऊं शकेल. ही जशी देशाची अपेक्षा तशीच कालाचीहि अपेक्षा असते. वर्तमानकालच्या विषयांचेंच ग्रहण इंद्रियांस होत असतें. अतीत म्हणजे मागल्या व अनागत म्हणजे पुढल्या काळांतील विषयांचें ग्रहण इंद्रियांस होत नसतें. मागील सूत्रांतील पांच संयमांच्या योगानें ज्या योग्यास इंद्रियजय ही सिद्धि प्राप्त होत असते त्याला वर्तमानकालीन व सन्निकृष्ट विषयांचेंच तेवढें ज्ञान होतें असें नसून अनागत व अतीत विषयांचेंहि ज्ञान होऊं शकतें. अर्थात् हें ज्ञान मूलतः ज्याच्या योगानें होत असतें त्या व्यष्टिभूत चित्तांतील सत्त्वप्रकाशाचा उपशम समष्टिभूत सत्त्वप्रकाशांत करण्याचा अभ्यास अन्वय व अर्थवत्त्व ह्या दोन संयमांत योग्यानें केलेला असतो. जगद्व्यवहारांतील सर्व परिणाम-विशेष समष्टिसत्त्वप्रकाशानेंच प्रकाशित होत असतात. योग्याच्या मनांत इच्छा उत्पन्न झाली कीं तो त्या क्षणीं ह्या समष्टिसत्त्वप्रकाशावर संयम करतो व त्यास वर्तमानकालीन कोणत्याहि परिणामविशेषाचें ज्ञान तत्काल होतें. त्याचप्रमाणें वर्तमानकालीन परिणामविशेषाचे अतीत व अनागत धर्महि योग्यास ह्याच सत्त्वप्रकाशानें ज्ञात होऊं शकतात.

कारण हे धर्म अतीत व अनागत स्वरूपांत म्हणजे अव्यक्तावस्थेंत कां होईना, पण स्वरूपतः असतातच असा योगशास्त्राचा सिद्धान्त आहे. (पाहा, कैवल्यपाद ४, सूत्र १२). तेव्हां समष्टिसत्त्वप्रकाशावरील संयमामुळें योग्यास अतीत व अनागत विषयांचें ज्ञानहि होऊं शकतें. देश ह्या उपाधींत वावरणारा मनुष्य त्याच्या दृष्टीसमोर असलेले पदार्थ पाहूं शकतोच, पण त्याच्या मनांत ज्या देशांतून आपण चालत आलों त्या ठिकाणचे पदार्थ पाहावेत अशी इच्छा उत्पन्न झाली तर तो परत मागील स्थलीं चालत जातो व तेथील पदार्थ पुनः पाहूं शकतो. त्याचप्रमाणें पुढील स्थळांतील पदार्थ पाहण्याची त्यास इच्छा झाली तर तो पुढें जातो व तेथील प्रदेशांतील पदार्थ पाहूं शकतो. म्हणजे देशतः वर्तमान, अतीत व अनागत विषयांचें ज्ञान माणसास होऊं शकतें. जे जीव 'यथाकर्म', 'यथाश्रुतं' स्थाणु वृक्ष, इत्यादि योनींस प्राप्त झालेले असतात, त्यांच्या अंतःसंज्ञेस देशतः व कालतः वर्तमानविषय व तेहि अत्यंत सन्निकृष्ट असतील तरच ज्ञात होत असतात. मनुष्याच्या ठिकाणीं कर्मेंद्रियांचा व ज्ञानेंद्रियांचा विकास झालेला असल्यामुळें त्यांस देशतः वर सांगितल्याप्रमाणें वर्तमान अतीत व अनागत आणि कालतः वर्तमान असलेले विषय ज्ञात होत असतात. योग्याचें चित्त समष्टिसत्त्वप्रकाशाशीं संयमाच्या अभ्यासानें समरसता पावूं शकतें. ह्यामुळें त्याला इच्छा होतांच त्याच्या चित्तांत समष्टिसत्त्वप्रकाशानें प्रकाशित झालेल्या देशतः व कालतः वर्तमान, अतीत व अनागत अशा सर्व विषयांचें ज्ञान होऊं शकतें. हें ज्ञान केवळ सत्त्वप्रकाशानेंच होत असतें. येथें विषयज्ञानाचीं साधनें जीं इंद्रियें त्यांचा संबंध मुळींच येत नाहीं म्हणून ह्या अवस्थेला विकरण-भाव असें ह्या सूत्रांत म्हटलें आहे. हा विकरणभाव ज्यांच्या ठिकाणीं सिद्ध होतो ते विदेहशब्दवाच्य देवताभावास प्राप्त झालेले योगी होत (पाद १, सूत्र १९).

ह्यानंतर तिसरें समष्टिसंयमाचें फल म्हणजे प्रधानजय होय. मागील चव्वेचाळिसाव्या सूत्रांतील संयमांच्या अभ्यासानें स्थूलसूक्ष्म भूतांचा जय प्रकृतीमधील तमोगुणावर प्रभुत्व मिळवून केलेला असतोच. ह्या सूत्रांतील संयमांनीं योग्यास प्रकृतींतील रजोगुण व सत्त्वगुण ह्यांवर प्रभुत्व मिळालेलें असतें. अशा रीतीनें प्रकृतीच्या म्हणजेच प्रधानाच्या सत्त्व, रज, तम ह्या तीनहि घटकांवर संयम करून योग्यानें त्यांचा जय संपादन केलेला

असतो म्हणून हाच प्रधानजय होय. सिद्धींच्या अपेक्षेनें प्रधानजय होणें ही समाधीची पक्कावस्था होय. विश्वामित्रानें उपकरणादिकांच्या साहाय्यावांचून केवळ स्वेच्छेनें सर्व भोगांनीं संपन्न असा स्वर्ग निर्माण केल्याचें जें पुराणांत सांगितलें आहे तें ह्या प्रधानजयरूप सिद्धीमुळें होय.

प्रधानजय होणें ही सिद्धींची परमावधि होय. सर्व दृश्यजातास मूलभूत असलेल्या प्रधानतत्त्वजयानंतर ज्याचा जय करावयाचा असें कोणतेंच तत्त्व उरलेलें नसतें. ह्या ठिकाणीं योग्याचें चित्त फार काळ प्रधानजयादि सिद्धींत गुंतून पडत नाहींच, पण सिद्धींच्या लोभामुळेंच कदाचित् तें गुंतून पडेल म्हणून तें तसें न गुंतावें ह्यासाठीं पुढें (५१ व्या सूत्रांत) बुद्धिपूर्वक सावधगिरीची सूचना दिलेली आहे. तेव्हां आतां प्रधान-जयानंतर महत्त्वाची सिद्धि उरते, ती केवळ एकच आणि ती म्हणजे विवेकख्यातीमुळें प्राप्त होणारी सिद्धि होय. ह्या विवेकख्यातीलाच सत्त्व व पुरुष ह्यांच्या अन्यतेची ख्याति असें योगशास्त्रांत म्हटलें आहे. ही अन्यताख्याति झाली असतां कोणतें सामर्थ्य योग्याच्या अंगीं प्रकट होतें तें पुढील सूत्रांत सांगितलें आहे.

सत्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वं सर्वज्ञातृत्वं च ॥ ४९ ॥

सूत्रार्थ — सत्त्व म्हणजे अंतःकरण आणि त्याचा द्रष्टा जो पुरुष ह्या उभयतांत असलेली जी अन्यता म्हणजे वेगळेपणा त्याची ख्याति म्हणजे प्रतीति ही सत्त्व-पुरुषान्यताख्याति होय (हीच विवेकख्याति होय). ही ज्याच्या ठिकाणीं स्थिरभावाला पोचली असेल तो योगी सर्व वस्तूंचें अधिष्ठान होतो व त्याला सर्व वस्तु ज्ञात होतात.

विवरण — योग्याला प्रधानजयापर्यंत सिद्धि मिळाल्यावर तो कैवल्य-साक्षात्काराच्या फारच जवळ आलेला असतो. वास्तविक प्रधान म्हणजेच अव्यक्त होय. तेव्हां त्याचा जयच संभवत नाहीं, कारण जी वस्तु व्यक्त असेल तिचाच जय करणें शक्य असतें. अर्थात् प्रधानजय ह्याचा अर्थ इतकाच घ्यावयाचा कीं प्रधानाची जी भोगापवर्गार्थतारूप शक्ति ती

असलेला जो द्रष्टृ-दृश्य संयोग त्याचा नाश होऊन पुरुषास कैवल्याचा लाभ होतो.

विवरण—विवेकख्याति पूर्णावस्थेला गेली म्हणजे पुरुष जो आपण तो अपरिणामी 'असून तो गुण व त्यांचे अखंड चालू असलेले परिणाम ह्यांपासून पूर्णपणें अलिप्त असल्याचें निःसंदेह ज्ञान साधकाला होतें. मग त्याच्या ठिकाणीं त्रिगुणांविषयीं वैतृष्ण्य म्हणजे मागें पाद १, सूत्र १६ ह्यांत सांगितलेलें परवैराग्य उत्पन्न होतें. मग सहजच वर वर्णन केलेल्या सर्व सिद्धींविषयीं सुद्धा पूर्ण वैराग्य त्याच्या ठिकाणीं बाणतें; अर्थात् मग चित्तांत भोगबुद्धीच उत्पन्न होत नाहीं. भोगबुद्धीच नाहीं तर भोग-प्रयुक्त द्रष्टृ-दृश्य संयोगहि नाहीं व तन्मूलक कर्माचरणहि नाहीं. एवंच अशा स्थितींत संसारवृक्षाचे बीजभूत असलेले अविद्या-काम-कर्मदोष दग्धभावाला प्राप्त होत असतात. भाजलेलें धान्य पुनः नवीन अंकूर उत्पन्न करण्यास असमर्थ असूनहि तें खाण्यास उपयोगी पडून त्यापासून देहनिर्वाह होत असतो, त्याप्रमाणें अशा पुरुषाकडून कर्माचरण घडत असलें तरी तें अविद्याप्रयुक्त काममूलक नसतें हा त्या कर्माचा दग्धभाव होय. ह्यामुळें त्या कर्माचरणा-पासून अविद्याप्रयुक्त काममूलक कर्माशयरूप अंकूर उत्पन्न होत नाहीं, तर क्लेशरहित वृत्तींनीं युक्त असा प्रारब्धापादित जगद्व्यवहार घडत असतो. ही जीवन्मुक्तावस्था होय. ह्या अवस्थेंत जगद्व्यवहारासंबंधीं 'गुणागुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते' अशी जीवन्मुक्त पुरुषाची स्थिति असते. अशी स्थिति राहणें हेंच कैवल्य होय.

येथपर्यंत ज्या अनेक सिद्धि सांगितल्या त्या साधकाच्या अंगीं यथाक्रम प्रकट होत असतांना त्यांत साधक गुरफटला जाण्याचा संभव उत्पन्न होतो व त्याचा कैवल्याच्या ध्येयानुसार चालू असलेला योगाभ्यास स्थगित होऊन तो अनिष्टाच्या फेऱ्यांत सांपडण्याचाहि संभव असतो. तेव्हां कैवल्याच्या मार्गावर येणारे अडथळे कोणते व त्यांत न सांपडण्याकरितां कोणती सावधानता बाळगावी हें पुढील सूत्रांत सांगितलें आहे.

स्थान्युपनिमन्त्रणे संगस्मयाकरणं पुनरनिष्टप्रसङ्गात् ॥५१॥

सूत्रार्थ—स्थानिन् म्हणजे देव. योग्याच्या तपामुळें प्रसन्न झालेले देव त्या योग्याला अनेक दिव्यभोग

भोगावयासाठीं उपनिमंत्रण करितात, म्हणजे त्यांनीं त्या भोगांचा स्वीकार करावा अशाविषयीं त्यांची प्रार्थना करितात. देवांनीं अशी प्रार्थना केली असतां योग्यानें त्या भोगांविषयीं आपल्या चित्तांत संग म्हणजे आसक्ति उत्पन्न होऊं देऊं नये किंवा "देवहि मला भोग भोगण्यासाठीं निमंत्रण देत आहेत तेव्हां माझ्या ठिकाणीं केवढें तपःसामर्थ्य प्रकट झालें आहे" अशा रीतीची स्वतःविषयीं एक प्रकारची धन्यता वाटणें हा स्मयहि त्यानें करूं नये. कारण तसा संग किंवा स्मय केल्यास पुनः संसाररूपी अनिष्टाचा प्रसंग प्राप्त होतो.

विवरण — योगांत प्रवृत्त झालेल्या साधकापासून तों कैवल्याचा पूर्णतया साक्षात्कार झालेल्यां जीवन्मुक्तापर्यंत जे अनेक योगी असतात त्यांचे चार वर्ग पडतात. त्यांना अधिकारानुसार प्राथमकल्पिक, मधुभूमिक, प्रज्ञाज्योति आणि अतिक्रान्त-भावनीय अशा संज्ञा आहेत. योगांत प्रवृत्त झालेले साधक प्राथमकल्पिक योगी होत. सर्व प्रकारच्या दुःखांची निवृत्ति होऊन कैवल्य-साक्षात्कार होण्याला योगानुष्ठान हेंच श्रेष्ठ साधन आहे अशी मनाची निश्चिती झाल्यानें श्रद्धायुक्त अंतःकरणानें योगानुष्ठानाकडे जे वळलेले असतात, पण एखादी लहानशी सिद्धिहि प्राप्त होण्याइतका योगाभ्यास ज्यांचा झालेला नसतो ते प्राथमकल्पिक योगी होत. सवितर्क आणि निर्वितर्क ह्या समाधींतून सविचार समाधीपर्यंत पोचलेले योगी ह्या पहिल्या भूमिकेंत येतात. ह्याच्या पुढचा जो निर्विचार समाधि तो ज्यांस साधतो त्यांच्या ठिकाणीं ऋतंभरा प्रज्ञेचा उदय होत असतो हें मागें (पाद १, सूत्र ४८ मध्यें) सांगितलें आहेच. येथपर्यंत जो योगी पोचतो त्याच्या ठिकाणीं लहान मोठ्या सिद्धि प्रकट होऊं लागतात. ह्या अवस्थेस मधुमति अशी संज्ञा योगशास्त्रांत दिलेली आहे. मध चाखून पाहिला म्हणजे त्याची गोडी जशी अनुभवानें कळते त्याप्रमाणें लहान मोठ्या सिद्धि प्रकट होऊं लागल्यामुळें योगानुष्ठान केवळ श्रद्धेनें करायचें असा प्रकार येथून पुढें राहात नसून अनुभवाच्या गोडीमुळें साधक योगाभ्यासांत अधिक उत्साहानें प्रवृत्त होऊं लागतो, म्हणून ह्या अवस्थेंतील योग्यास मधुभूमिक असें

म्हणतात. वरील प्राथमकल्पिक योग्याच्या अपेक्षेनें हे मधुभूमिक योगी अर्थात् 'वरच्या वर्गातले होत. ह्यांच्या ठिकाणीं उदित झालेल्या ऋतंभरा-प्रज्ञेचा जसजसा अधिक विकास होत जाईल तसतशा त्यांच्या ठिकाणीं श्रेष्ठ सिद्धि प्रकट होत जातात. शेवटीं ह्यांची प्रज्ञा पक्वावस्थेस पोचल्यानें भूतजय किंवा इंद्रियजय साध्य होण्यासाठीं जे संयम सांगितले आहेत ते ह्या योग्यांच्या प्रज्ञेला गोचर होतात व दोन्ही सिद्धि साधल्यानें त्या योग्यांच्या ठिकाणीं प्रधानजय ही सिद्धि प्रकट होते. प्रधानजयी योग्याच्या ठिकाणीं प्रज्ञारूप सत्त्वज्योतीचा पूर्ण विकास झालेला असतो म्हणून ह्या योग्याला ' प्रज्ञाज्योति ' असें म्हटलें आहे. योग्यांचा हा तिसरा वर्ग होय. ह्याच्या पुढील चौथ्या वर्गातील योग्याला अतिक्रान्तभावनीय असें म्हणतात. कैवल्यसाक्षात्कारी जीवन्मुक्त पुरुष ह्या चौथ्या वर्गातले योगी होत. कैवल्य-साक्षात्कारामुळें त्यांच्या ठिकाणीं गुणवैतृष्ण्यरूप परवैराग्य उत्पन्न झालेलें असतें. अर्थात् ह्या अवस्थेंत अमुक एका भावनेवर संयम करून अमुक सिद्धि मिळवावी अशी इच्छाच त्या योग्याच्या ठिकाणीं संभवत नाहीं. म्हणजे हा योगी सर्व भावनांच्या पलीकडे गेलेला असतो व म्हणून अशा योग्याला अतिक्रान्तभावनीय असें नांव देण्यांत आलें आहे.

ह्या चारांपैकीं दुसऱ्या म्हणजे मधुभूमिक योग्यांना सिद्धींच्या प्रलोभनाचें भय असतें. प्राथमकल्पिक योगी केवळ श्रद्धेनें प्रेरित होऊन योगांत प्रवृत्त झालेला असतो. त्याच्या ठिकाणीं कोणतीच सिद्धि प्रकट झालेली नसते, तेव्हां त्याच्या संबंधांत सिद्धींविषयींच्या प्रलोभनाचा प्रसंगच उद्भवत नाहीं. म्हणजे सिद्धींच्या प्रलोभनाला तो अनधिकारी असतो. प्रज्ञाज्योति व अतिक्रान्तभावनीय हे तिसऱ्या व चौथ्या अवस्थेंतील योगी सिद्धींच्या प्रलोभनाच्या पलीकडे गेलेले असतात. प्रज्ञाज्योति योग्याला प्रधानजय ही सर्वश्रेष्ठ सिद्धि प्राप्त झालेली असते. ज्याला साम्राज्य प्राप्त होईल त्याला सामान्य जनांच्या श्रीमंतीविषयीं प्रलोभन वाटण्याचें प्रयोजनच उरत नाहीं. ह्याचप्रमाणें प्रधानजयामुळें अष्टमहासिद्धिहि ज्याच्या दासी बनल्या त्याचें प्रलोभन कोण करूं शकणार ? त्यांतूनहि कैवल्यप्राप्तीच्या इच्छेनें त्या महासिद्धींविषयीं वैराग्य धारण करून तो पुढें चाललेला असतो. अशा स्थितींत त्याचें प्रलोभन होणेंहि शक्य नसतें. हीच स्थिति चौथ्या अतिक्रान्त-भावनीय योग्याची असते. तो कैवल्यसाक्षात्कारी असल्यामुळें त्याचें चित्त कधीं स्वरूपनिष्ठ असतें तर कधीं अविद्याक्लेशरहित वृत्ति द्वारा अनेक-जन्म-

पुण्य-पुंज-परिपाक-भूत जीवन्मुक्तावस्थेंतील सहजानंदाचा अखंड उपभोग तो घेत असतो. त्याच्या प्रज्ञेनें सप्तधा प्रान्तभूमि प्राप्त करून घेतलेली असल्यानें त्याच्या चित्तांतील अतृप्ति हा दोष सर्वथा निर्मूल झालेला असतो. अशा ह्या नित्यतृप्त, आत्मक्रीड आणि आत्मरति जीवनन्मुक्त योग्याला कोण आणि कोणत्या सिद्धींचें प्रलोभन दाखवूं शकेल ? राहतां राहिले मधुभूमिक योगी आणि ह्या योग्यांनाच सिद्धींच्या प्रलोभनाचें भय असतें. लहान मुलाला प्रथम पावलें टाकतां येऊं लागलीं म्हणजे त्याला अत्यानंद होऊन तें पुन्हा पुनः चालूं लागतें. चालतांना पडतें आणि पडलें तरी पुनः चालूं लागतें. मधुभूमिक योग्याची अशीच अवस्था झालेली असते. चित्त जसजसें एकाग्र व निरुद्ध होऊं लागतें, तसतसें त्याच्या ठिकाणीं लहान मोठ्या सिद्धींचे चमत्कार प्रकट होऊं लागतात. एक सिद्धि मिळाली कीं पुढची सिद्धि प्राप्त व्हावी म्हणून तो पुढील संयमाचा अभ्यास करूं लागतो. अशा अवस्थेंत त्याचें प्रलोभन होण्याचा धोका साहजिकच उत्पन्न होतो आणि जर तो त्या प्रलोभनास बळी पडला तर त्यास संसाररूप अनिष्टाची प्राप्ति होते. ह्यासाठीं मधुभूमिक योग्यांनीं कोणती सावधानता टेवावयास पाहिजे तें ह्या सूत्रांत सांगितलें आहे.

स्थानिन् म्हणजे देव. पूर्व कल्पांत महत्तत्त्वासारख्या अति सूक्ष्म तत्त्वावर संयम केल्यामुळें ज्यांना विदेहावस्था प्राप्त झालेली असते आणि म्हणून ज्यांना प्रस्तुत कल्पांत समष्टि विराट् स्वरूपांत विशिष्ट देवतांचें स्थान मिळालेलें असतें त्यांना ह्या सूत्रांत स्थानिन् असें नांव देण्यात आलें आहे. दुसऱ्या श्रेणींतील मधुभूमिक-संज्ञित योग्यांशीं हे देव त्या योग्यांनीं त्यांच्या पौरुषप्रयत्नांनीं त्यांस मिळालेल्या सिद्धींचा उपभोग घ्यावा म्हणून इतक्या अनुकूलत्वानें वर्तूं लागतात कीं जणूं काय ते त्या योग्यांना त्या सिद्धींच्या उपभोगासाठीं निमंत्रणच करीत असतात. कित्येकदा तर असेंहि घडतें कीं ते देव आपल्या सिद्धिसामर्थ्यानें मूर्तरूपानें प्रकट होऊन त्या योग्याला अनेक दिव्य विषयांचा उपभोग घेण्यासाठीं प्रत्यक्ष निमंत्रण करतात. ह्या योग्याला ते म्हणूं लागतात, "महाराज ! आपल्या तपःप्रभावानें हे अनेक दिव्य भोग आपण प्राप्त करून घेतले आहेत, तेव्हां ह्या सर्वांचा आपण सुखेनैव उपभोग घ्यावा. हें येथें आसन आहे. येथें बसून आपण आराम घ्यावा. येथें हे कितीतरी दिव्य भोग आहेत ! ह्या इकडे, अनेक अनेक सुंदर स्त्रिया आपल्या सेवेला अगदीं तत्पर असलेल्या

आपल्या आज्ञेची वाट पाहात आहेत. पंख्यानें वारा घालणें, दिव्य उटणीं अंगास लावणें किंवा मधुर वाद्यांच्या निनादांत मंजुळ गायन करून आपल्या मनाला रिझविणें, इत्यादि अनेक प्रकारची सेवा आपण त्यांच्याकडून आनंदानें घ्यावी. ह्या दुसऱ्या बाजूला अप्सरांनाहि सौंदर्यांत लाजविणाऱ्या अनेक स्त्रिया आहेत. ह्यांच्याकडे पाहा, रक्त, मांस, अस्थि, इत्यादि अमेध्य पदार्थांपासून ह्यांचीं शरीरें घडलेलीं नसून दिव्य शब्द-स्पर्श-रूप-रस-गंध गुणांनीं युक्त अशा घटकांनीं तीं बनलेलीं आहेत. आपण नुसती इच्छा करण्याचा अवकाश कीं ह्या आपल्या सेवेला उपस्थित आहेत. ह्या इकडच्या बाजूला सुवर्णकलशांत भरलेलीं दिव्य रसायनें पाहा. ह्यांचें सेवन केल्यानें आपल्यास कोणत्याहि रोगाची पीडा होणार नाहीं. उत्तम प्रकारच्या आरोग्याचा लाभ होईल आणि आपल्या इच्छेला येईल तितकें दीर्घ आयुष्य आपल्यास लाभेल. वर आकाशांत तळपणारें हें विमान पाहा. ह्या दिव्य यानांत ह्या स्त्रियांसह बसून आपल्यास आकाशांत यथेच्छ विहार करतां येईल. ह्यांत बसून वाटल्यास गंगादि पावन नद्यांत जलविहारार्थ जा; किंवा ज्योतिर्मय देहानें वावरणाऱ्या सिद्धपुरुषांची भेट घ्यावयाला जा. आपल्या योगसामर्थ्यानें हें दिव्य शरीर आपण मिळविलेलें आहे. वज्रानेंहि ज्यांचा भंग होणार नाहीं असा अवयवसमूह आपल्यास लाभला असल्यानें आपल्या शरीरास कोणाकडूनहि बाधा पोचण्याची लवमात्रहि भीति उरलेली नाहीं. आपला इंद्रियसमूहहि इतका शुद्ध झाला आहे कीं त्यामुळें आपल्याला बसल्या ठिकाणींच दिव्य विषयांचा भोग घडत आहे. ह्या सर्व गोष्टी आपण आपल्या गुणांनींच मिळविल्या आहेत. तेव्हां देवांना प्रिय असलेल्या ह्या अमरस्थानांत आपण वाटेल तितका दीर्घ काल राहून वाटतील त्या दिव्य विषयांचा यथेच्छ उपभोग घ्यावा." देवांच्याकडून अशा प्रकारें होणारें निमंत्रण दोन मार्गांनीं घडत असतें असें वर सांगितलेंच आहे. समष्टि विराट् शरीरांत शक्तिरूपानें वावरणारे विदेहावस्थेंत असलेले देव योग्याला अनुकूलत्वानें वर्तून वरील सर्व विषय त्यास प्राप्त करून देतात आणि त्याच्याच मनांत वरील प्रकारचें विलोभन उत्पन्न करीत असतात. योगाभ्यासानें शक्तिविकास होऊं लागला म्हणजे अनेक प्रकारच्या विषयांची अनुकूलता कोणीतरी सहेतुक करीत असल्याचा अनुभव योग्यास येऊं लागतो आणि त्यामुळें आपल्या मनाचें विलोभन होत असल्याचेंहि त्यास प्रतीत होतें. हा सर्वसामान्य प्रकार असल्यामुळें

कोणाहि योग्याला ह्याचा अनुभव घडूं शकतो. दुसरा प्रकार म्हणजे हे देव स्वतःच्या पूर्वार्जित तपस्सामर्थ्यानें प्रसंगविशेषीं मूर्त स्वरूपांत प्रकट होऊन अनुग्रह करतात हा होय. ऋष्यशृंगासारख्या ब्रह्मचर्यनिष्ठ तपोधन ब्राह्मणाकडून पुत्रकामेष्टि यज्ञ केल्यामुळें प्रसन्न झालेली अग्निदेवता साक्षात् मूर्तरूपानें प्रकट झाली व तिनें पुत्रलाभ करून देणारें दिव्य पायस दशरथाजवळ पत्नींना देण्याकरितां दिलें. अशा प्रकारच्या पुराणप्रसिद्ध कथा ह्या दुसऱ्या प्रकारांत येतात. कठोपनिषदांतील आरंभींचा प्रसंग ह्या दुसऱ्या प्रकाराचें सर्वोत्कृष्ट उदाहरण होय. ह्या ठिकाणीं नचिकेत्यानें आत्मज्ञानासारख्या गहन विषयाकडे न वळतां अनेक दिव्य विषयांचा उपभोग घ्यावा म्हणून यमदेवांनीं त्याचें विलोभन केलें, पण नचिकेत्यानें वैराग्यपूर्वक सर्व विषयांचा त्याग केल्यावर त्याला त्यांनीं आत्मज्ञानोपदेश केल्याचा जो उद्बोधक प्रसंग आहे तो ह्या सूत्रांतील प्रतिपाद्य विषयाचें उत्कृष्ट उदाहरण आहे. हा प्रसंग येणेंप्रमाणें—

उशन्-वाजश्रवस ह्यांनीं काम्यविश्वजित् यज्ञ केला आणि त्यांत त्यांनीं आपलें सर्वस्व दान दिलें. दानीं दिलेल्या गोष्टींत त्यांनीं, म्हातारपणामुळें ज्यांना धड गवतहि खातां येत नव्हतें अशा प्रजननसामर्थ्यशून्य गायी देखील ब्राह्मणांना देऊन टाकल्या. असल्या ह्या हीन दानामुळें पित्याला प्राप्त होणाऱ्या अनिष्ट फलाचें निवारण आत्मप्रदानानें करावें म्हणून त्यांचा पुत्र नचिकेत त्यांच्याकडे गेला आणि 'बाबा, तुम्हीं माझें दान कोणाला करणार?' असें त्यानें त्यांना विचारलें. बापानें कांहींच उत्तर न दिल्यामुळें त्यानें तोच प्रश्न पित्याला दोन तीन वेळ केल्यावर पिता क्रोधाविष्ट होऊन, 'मी तुला मृत्यूला देऊन टाकतों' असें त्याला म्हणाला. पिता केवळ क्रोधानें असें बोलून गेला असें नचिकेताच्या ध्यानांत आलें, तथापि असत्य दोष पित्यास लागूं नये म्हणून तो यमाकडे गेला. यमगृहीं तीन दिवस राहिल्यावर त्याची व यमाची भेट झाली, तेव्हां यम त्याला म्हणाला, 'हे ब्राह्मणकुमारा, तुला नमस्कार असो. तूं माझ्या घरीं आलेला अतिथि असून नमस्कारार्ह आहेस. तूं माझ्या घरीं तीन रात्री कांहीं न खातां राहिला आहेस, ह्यासाठीं मी तुला तीन वर देतों. तुला पाहिजे असतील ते तीन वर मजपासून मागून घे.' यमानें असें सांगितल्यावर पितृभक्त नचिकेतानें, 'माझा पिता

शांतसंकल्प, प्रसन्नचित्त व क्रोधशून्य असा होवो' असा पहिला वर मागितला. दुसऱ्या वरानें त्यानें, ज्या अग्नीचें चयन केल्यानें यजनकर्ता देवत्वास प्राप्त होतो त्या अग्नीचें विज्ञान यमाकडून करून घेतलें. नचिकेताची पितृभक्ति आणि स्वधर्मनिष्ठा पाहून प्रसन्न झालेल्या यमदेवांनीं, 'तवैव नाम्ना भविताऽयमग्निः' 'तुझ्याच नांवानें हा अग्नि लोकांत प्रसिद्ध होईल' असा स्वतंत्र वर त्याला आपण होऊन दिला. नंतर "तृतीयं वरं नचिकेतो वृणीष्व" 'आतां तिसरा वर माग' असें यमदेवांनीं त्याला सांगितलें. त्यावर नचिकेतानें तिसरा वर मागितला तो येणेंप्रमाणें : 'मनुष्य मेल्यानंतर तो असतो असें कोणीं म्हणतात, कोणीं नसतो असेंही म्हणतात; तरी मरणोत्तर जीवात्मा असतो अगर नसतो ह्याविषयींचा बोध आपल्याकडून मला व्हावा, हाच तिसरा वर आपण मला द्यावा.' बालस्वभावांत अनपेक्षित असलेली तत्त्वजिज्ञासा त्याच्या ठिकाणीं आहे हें पाहून यमदेवांना त्याचें मोठें कौतुक वाटलें आणि त्याची तत्त्वजिज्ञासा कितपत तीव्र आहे हें जाणण्यासाठीं यमदेव त्याला म्हणाले, "पूर्वी देवांनाहि ह्याविषयीं संशय आला होता, पण ह्याविषयींचें ज्ञान कांहीं सहज समजण्यासारखें नाहीं. हा धर्म अति सूक्ष्म असल्यामुळें हेंच ज्ञान देण्याबद्दल आग्रह धरूं नको. तुला पाहिजे असलेला दुसरा एखादा वर माग." ह्यावर नचिकेत म्हणाला, 'भगवन् , देवांनाहि ह्याविषयीं संशय उत्पन्न झाला होता आणि हा विषय सुज्ञेय नाहीं असें आपण आतांच म्हणालां, तेव्हां 'वक्ताचास्य त्वादृगन्यो न लभ्यः' अशा दुर्ज्ञेय विषयाचें प्रतिपादन करण्याला तुमच्यासारखा अधिकारी वक्ता मिळणें शक्य नाहीं म्हणून आपण जो तिसरा वर देणार आहांत तो वर म्हणून हेंच ज्ञान आपण मला द्या." प्रलोभन दाखविल्यास नचिकेताची ही तत्त्वजिज्ञासा कितपत टिकणारी आहे ह्याची परीक्षा पाहण्याकरितां यम त्याला म्हणाले —

शतायुषः पुत्रपौत्रान्वृणीष्व बहून्पशून्हस्तिहिरण्यमश्वान् ।
भूमेर्महदायतनं वृणीष्व स्वयं च जीव शरदो यावदिच्छसि ॥
एतत्तुल्यं यदि मन्यसे वरं वृणीष्व वित्तं चिरजीविकां च ।
महाभूमौ नचकेतस्त्वमेधि कामानां त्वा कामभाजं करोमि ॥
ये ये कामा दुर्लभा मर्त्यलोके सर्वान्कामाञ्छन्दतः प्रार्थयस्व ।

इमा रामा सरथाः सतूर्या न हीदृशा लम्भनीया मनुष्यैः ।
आभिर्मत्प्रत्ताभिः परिचारयस्व नचिकेतो मरणं माऽनुप्राक्षीः ॥

' तुला शतायुषी पुत्र व पौत्र मागून घे. अनेक पशु, हत्ती, सोनें, अश्व आणि भूमीचें मोठें मंडल मागून घे. तुझी इच्छा असेल इतकें दीर्घ आयुष्य मागून घे. ह्या वराच्या बरोबरीचा असा दुसरा एखादा वर जर तुला वाटत असेल तर तो मागून घे. तुझ्या इच्छेस येईल इतकी संपत्ति आणि ती उपभोगण्याला तुला पाहिजे असेल इतकें आयुष्य मागून घे. तुला मी ह्या महाभूमीचा राजा करतों, सर्व कामांची अनुकूलता आणि ते काम उपभोगण्याचें सामर्थ्य मी तुला देतों. फार काय ह्या मर्त्यलोकांत जे जे भोग दुर्लभ आहेत ते सर्व तुझ्या इच्छेप्रमाणें मागून घे. ह्या पाहा इकडे रथासह आणि वाद्यांसह अप्सरा तुझ्या आज्ञेची वाट पाहात आहेत. अशा प्रकारच्या स्त्रिया मनुष्यांना कधींहि प्राप्त होत नाहींत. मीं दिलेल्या ह्या स्त्रियांकडून तूं गायनवादनादि परिचर्या करून घे. ह्या सर्व गोष्टी मी तुला देतों.' ह्याप्रमाणें मृत्यु त्याच्या मनांत लोभ उत्पन्न करण्याचा प्रयत्न करीत असतांनाहि नचिकेत आपल्या तत्त्वजिज्ञासेपासून लवमात्रहि न ढळतां यमदेवांना म्हणाला :

श्वो भावा मर्त्यस्य यदन्तकैतत्सर्वेंद्रियाणां जरयन्ति तेजः ।
अपि सर्वं जीवितमल्पमेव तवैव वाहास्तव नृत्यगीते ॥
न वित्तेन तर्पणीयो मनुष्यो लप्स्यामहे वित्तमद्राक्ष्म चेत्त्वा ।
जीविष्यामो यावदीशिष्यसि त्वं वरस्तु मे वरणीयः स एव ॥
अजीर्यताममृतानामुपेत्य जीर्यन्मर्त्यः क्धःस्थः प्रजानन् ।
अभिध्यायन् वर्णरतिप्रमोदानतिदीर्घे जीविते को रमेत ॥
यस्मिन्निदं विचिकित्सन्ति मृत्यो: यत्सांपराये महति ब्रूहि नस्तत् ॥

' हे यमदेवा, आपण हे सर्व उपभोग मला देत आहांत खरें पण ते सर्व क्षणभंगुर असल्यामुळें ते घेऊन मला काय करावयाचें आहे ? शिवाय हे भोग असे आहेत कीं त्यांच्या सेवनानें त्यांचा उपभोग घेणाऱ्यांच्या तेजाचा नाश होत असतो. तसेंच जीवित कितीहि दीर्घ असलें तरी अनंत कालाचा विचार करतां तें अल्पच होय. ह्यास्तव हें सर्व अश्वादि वैभव आणि नृत्यगीत तुमचे तुम्हांलाच लखलाभ होवोत. शिवाय कितीहि

द्रव्य मिळालें तरी मनुष्याची तृष्णा शांत होत नाहीं. तुमचें दुर्लभ दर्शन ज्या अर्थी मला घडलें, त्या अर्थी आतां मला द्रव्य-लाभ सहजच होईल. त्याचप्रमाणें मला आपण कितीहि दीर्घ आयुष्य दिलें तरी जोंवर आपण ह्या यमपदावर आरूढ असाल तोंपर्यंतच तें टिकणार. तस्मात् मला तुमचें इतर कांहींहि नको, तर मी मागितलेला वरच मला द्या. आपल्यासारख्यांची भेट झाली असतां हें सर्व नश्वर आहे असें जाणणारा कोणता विवेकी पुरुष असल्या जीवितामध्यें रममाण होणार आहे ? ह्यास्तव अनित्यकामादिकांच्या योगानें माझें प्रलोभन करण्याचा हा नाद सोडून द्या आणि ज्या ज्ञाना-विषयीं देवादिकांनाहि मोठा संदेह उत्पन्न होतो तें ‘ मरणोत्तर जीवात्मा असतो कीं नसतो ’ हें जें आत्मविषयक निर्णयविज्ञान तेंच मला तिसरा वर म्हणून द्या. हें ज्ञान अत्यंत गहन असल्यामुळें ह्याहून अन्य वर मी नचिकेता मागत नाहीं. ’

ह्याप्रमाणें यमदेवांनीं नचिकेताला उपनिमंत्रण केलें असतां नचिकेतानें त्या सर्व भोगांविषयीं मनांत थोडी सुद्धा आसक्ति न ठेवतां त्याचा त्याग केला आणि यमासारखी देवता प्रसन्न होऊन मला हे सर्व भोग देत आहे हा माझा केवढा मोठा अधिकार आहे असा स्मयहि त्यानें केला नाहीं.

देवांकडून विषयसेवनार्थ ह्याप्रमाणें प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष विलोभन योग्यापुढें उपस्थित झालें असतां त्यानें काय करावें तें ह्या सूत्राच्या उत्तर भागांत सांगितलें आहे. अशा प्रसंगीं त्या योग्यानें त्या विषयांसंबंधीं संग व स्मय करूं नये. चित्तापुढें विषय उपस्थित झाले कीं ते चांगले आहेत असा संकल्प चित्तांत प्रथम उत्पन्न होत असतो. विषयाच्या सम्यक्त्वाची कल्पना हीच चित्ताला विषयाकडे ओढण्याला कारण होत असते. ही सम्यक्त्वाची कल्पना विषयांतील गुणलेशामुळें उत्पन्न होते. पण विषयां-तल्या गुणलेशासहच अनेक दोषहि असतात. अविवेकामुळें ते दोष आपल्या लक्षांत येत नाहींत. त्या दोषांकडे आपलें लक्ष जाईल तर विषयां-कडची आपली ओढ कमी झाल्याविना राहणार नाहीं. ह्यासाठीं चित्तापुढें जेव्हां विषयांचें प्रलोभन उत्पन्न होईल तेव्हां विषयसंगापासून कोणकोणते दोष उत्पन्न होतात ह्याचा नीट विचार करून (पाद २, सूत्र ३४ मध्यें सांगितल्याप्रमाणें) प्रतिपक्षभावन करावें. विषयांकडे चित्त ओढ घेत

आहे असें दिसून येतांच मनाशीं पुढीलप्रमाणें विचार करावा. "विषयांचें अनेकवार सेवन करून तृप्ति कधींच होत नाहीं. उलट विषयवासना मात्र अधिकच बळावत जाते आणि विषयसेवनांतील आनंदलेशासमवेतच त्यापासून होणारीं अनंत दुःखेंही भोगावीं लागतात. हा अनुभव शेकडोंच नव्हे तर सहस्रावधि वेळां आपण घेतलेला आहे आणि म्हणूनच दुःखबहुल विषयांचा त्याग करून आपण त्यांच्याविषयीं वैराग्य धारण केलें, चित्तांतील अविद्यादि क्लेशरूप अंधकार नाहींसा व्हावा म्हणून आपण योगप्रदीपाचा आश्रय केला आणि आतां विषयतृष्णेमुळें निर्माण होणाऱ्या विषयसेवनरूप झंझावातानें जर हा योगप्रदीप मालवला गेला तर आपल्या चित्तांतील अज्ञानांधकार नाहींसा कसा होणार आणि आपण कैवल्याला कसे पोंचणार ? खरोखरीच विषय वाईट म्हणून आपण त्यांचा एकदा त्याग केला आणि आतां हे विषय आपल्यापुढें उपस्थित होतांच जर आपण त्यांचा पुनः स्वीकार केला तर वांताशन किंवा पुरीषभक्षण करणाऱ्या श्वानसूकरादिकांत आणि आपल्यांत तत्त्वतः भेद कोणता बरें उरला ? तस्मात्, दुर्लभ असलेला मनुष्यजन्म, कैवल्याच्या प्राप्तीची तीव्र इच्छा आणि तें प्राप्त करून देण्याला सर्वस्वीं समर्थ असलेलें योगासारखें सर्वोत्कृष्ट साधन, ही केवळ ईश्वरानुग्रहानेंच प्राप्त झालेली अनुकूल सामग्री व्यर्थ घालविणें म्हणजे खरोखरीच आत्मनाश करून घेण्यासारखें आहे ! विषयसेवनांत किती अनंत दुःखें आहेत हें अज्ञानामुळें मला कळत नव्हतें, तेव्हां तें विषयसेवन मला आनंददायक वाटत होतें. अशा वेळींही मीं आपल्या मनाला विवेकानें आवरून योगाभ्यासाकडे वळविलें आणि आतां विषयसेवनांतील दुःखें मला कळून चुकलीं आहेत आणि योगाभ्यासानें माझ्या चित्तांतील मल झडून जात असल्यानें माझ्या मनाला उत्तरोत्तर अधिक शांतीचा लाभ होत आहे, हा प्रत्यक्ष अनुभव मला येत आहे; असें असूनही मी पुनः ह्या मनाला विषयाकडे जाऊं द्यावें हा माझा केवढा मूर्खपणा! मृगजळाच्या पाठीमागें तें खरेंच पाणी आहे असें समजून अज्ञानी हरिणें धावलीं तर धावोत बिचारीं ! पण शहाणीं माणसेंही मृगजळामागें धावूं लागलीं तर त्यांना काय म्हणावें ? उंदीर जिवंत असतांनाही मांजराला मारूं शकला नाहीं आणि तो मेल्यावर मांजराला कसा मारणार ! त्याचप्रमाणें विषयांत आनंद आहे असें वाटत होतें तेव्हांही मी त्या विषयाचा त्याग करूं शकलों

आणि आतां तो आनंद ज्यां आत्मानंदाचा अंश, तो आत्मानंदच मला प्राप्त झाल्यावरही मीं आपलें चित्त उपस्थित झालेल्या सिद्धिरूप विषयांनीं प्रलोभित होऊं द्यावें हें केव्हांही उचित नव्हे. तेव्हां स्वप्नाचीच केवळ ज्यांस उपमा शोभेल, अशा ह्या विषयांस माझे नमस्कार असोत! विषयसेवनापलीकडे दुसरा पुरुषार्थच ज्यांस ठाऊक नाहीं, असे प्राकृत कृपणजन असल्या विषयसेवनाकडे वळोत. मोक्षरूपी पुरुषार्थ साधण्याकरितां मीं योगाचा आश्रय केल्यामुळें योगापासून भ्रष्ट करणाऱ्या ह्या विषयांचा मी केव्हांही स्वीकार करणार नाहीं." अशा प्रकारें प्रतिपक्षभावना करून साधकानें आपलें मन सिद्धींच्या प्रलोभनांतून परतविण्याचा कसून प्रयत्न करावा. सर्व काम संकल्पप्रभव असतात, म्हणजे विषय चांगले आहेत असें वाटत असतें, तोंपर्यंतच ते मनाला ओढ लावूं शकतात. पण त्यांच्यांतील अनेक दोष समजल्यानंतर त्यांच्यांतील आकर्षकता सहजच नष्ट होते. ती नष्ट झाल्यावर मन दीनपणानें विषयसेवनाकडे पुन: वळत नाहीं. अशा रीतीनें प्रथम विषयांविषयीं दोषदृष्टि, नंतर त्यांच्याविषयीं जिहासा व शेवटीं त्यापासून मनाची निवृत्ति हीं वैराग्याचीं तीन अंगें सिद्ध होतात. मागें चित्तवृत्तिनिरोधार्थ वैराग्याचें अशाच मार्गानें संपादन केलें होतें. आतां एकाग्रता व निरोध ह्यांत पुष्कळच प्रगत झालेलें चित्त सिद्धींच्या लोभानें पुन: मागें परतून योगभ्रष्ट होण्याचा प्रसंग येऊं नये म्हणून तोच अभ्यास पुन: वरच्या पातळींत करावयाचा इतकेंच. अशा प्रकारें विवेक करून मन सिद्धींच्या लोभांतून मुक्त करणें आणि त्यांचा संग टाळणें हें ह्या सूत्रांतील संगाकरण होय.

सिद्धि-स्वरूपानें उपस्थित झालेल्या विषयांचा प्रत्यक्ष संग ह्याप्रमाणें जरी टाळला तरी चित्तांत 'स्मय' उत्पन्न होण्याचा संभव असतो आणि तो उत्पन्न झाला तर योगांतील प्रगति मंदावते, म्हणून तो स्मयही उत्पन्न होणार नाहीं ह्याविषयीं सावधानता ठेवावी लागते. सिद्धींचा साक्षात् उपभोग न घेतला तरी त्या प्रकट होऊं लागल्यामुळें चित्तांत स्वतःविषयीं एक प्रकारची धन्यता वाटूं लागते. अशा वेळीं मनांत पुढीलप्रमाणें विचार येऊं लागतात. "योगाभ्यासापूर्वी विषयांची प्राप्ति व्हावी म्हणून आपल्याला अनेक प्रकारचे कष्ट करावे लागत होते. इतके कष्ट करूनही त्यांची प्राप्ति निश्चयानें होत होती असेंही नव्हतें. बरें, प्राप्ति झाली तरी त्या विषयांपासून पूर्ण तृप्ति कधींच न होतां त्यांचें रक्षण करण्याला मात्र अनेक प्रकारची यातायात

सोसावी लागे आणि पुढें केव्हांतरी त्या विषयांचा नाशही ठेवलेलाच ! म्हणजे विषय मिळवावयाला कष्ट, कष्ट करूनही ते विषय मिळतीलच अशी निश्चिती नाहीं. मिळाले तरी त्यांच्या रक्षणासाठींही कष्ट आणि शेवटीं ते नष्ट झाल्यावर होणारें दुःख, असा प्रकार पूर्वी होत असे. पण आतां स्थिति तशी नाहीं. आतां हे विषय आपण होऊन माझ्यापुढें उपस्थित होत आहेत ! मनांत सहज इच्छा उत्पन्न झाली कीं सृष्टींतील अनेक गूढ शक्तींवर नियंत्रण ठेवणाऱ्या देवता माझ्यापुढें इच्छित वस्तु आणून ठेवीत आहेत. तेव्हां योगाभ्यासांत आतां मी चांगलाच पुढें गेलों आहें ह्यांत शंका नाहीं. निरनिराळ्या देवतांनीं मला इष्ट वस्तु पुरवाव्या इतकी योग्यता माझ्या अंगीं आली आहे, तेव्हां मी धन्य आहें ! " अशी स्वतःविषयीं धन्यता वाटणें हा 'स्मय' होय. हा स्मय चित्तांत उद्भवेल तर त्या योग्याला एक प्रकारची कृतकृत्यता वाटून पुढील योगाभ्यासांत शिथिलता येईल. " आपल्या शेंडीला मृत्यूनें हात घातला असून तो केव्हां हिसडा मारून देह सोडावयास लावील त्याचा नियम नाहीं, तस्मात्, आला क्षण आपण सार्थकीं लावला पाहिजे, " अशा तीव्र-संवेग-युक्त भावनेनें येथपर्यंतचा प्रवास साधकानें मोठ्या उत्साहानें आणि चिकाटीनें केलेला असतो. पण सिद्धींचा लाभ झाल्यावर त्याला जी धन्यता वाटते, तीमुळें ही आतुरता कमी होते व कैवल्यसाक्षात्कार अगदीं जवळ आला असूनही तो दूर राहिल्यासारखा होतो.

अशा प्रकारें सिद्धींचा उपभोग घेतला तर संगदोषामुळें अनिष्ट प्राप्ति, आणि स्वतःविषयीं कृतार्थता किंवा धन्यता वाटणें हा 'स्मय', ह्या दोन दोषांमुळें योगाभ्यासाविषयीं शिथिलता उत्पन्न होणें आणि त्यामुळें अगदीं आसन्न झालेला कैवल्यसाक्षात्कार दुरावणें ही अनिष्ट प्राप्ति, असा उभयविध अनिष्ट प्रसंग प्राप्त होत असल्यामुळें मधुभूमिक योग्यांनीं चित्तांत संग आणि स्मय हे दोष उत्पन्न होणार नाहींत ह्याविषयीं फार सावधानता ठेवावी. सिद्धिरूप विषयोपभोग अनिच्छापूर्वक उपस्थित झाले असतां ते आपल्या योगांतील प्रगतीला विघातक न होतां साधकच होतील आणि संग-स्मय दोष उत्पन्न होणार नाहींत इतक्या बेतानेंच त्यांचा स्वीकार त्यानें करावा आणि कैवल्यसाक्षात्कारासाठीं पुढील भूतेंद्रियजयार्थ कराव्या लागणाऱ्या संयमाच्या मार्गाकडे वळावें.

एकूणपन्नासाव्या सूत्रांत सत्त्व आणि पुरुष ह्यांच्यांत असलेल्या अन्यतेची ख्याति झाली असतां कोणती सिद्धि मिळते तें सामान्यत्वानें सांगितलें.' पुढील बावन्नाव्या सूत्रांत ही अन्यताख्याति म्हणजे सत्त्व आणि पुरुष ह्यांच्यांत वेगळेपणा आहे हें विवेकज्ञान होण्याला कोणता संयम करावा तें सांगितलें आहे. तो संयम येणेंप्रमाणें

क्षणतत्क्रमयोः संयमाद्विवेकजं ज्ञानम् ॥ ५२ ॥

सूत्रार्थ—कालाचा अतिसूक्ष्म भाग म्हणजे क्षण, आणि पूर्वक्षण, उत्तरक्षण असा अखंडपणें चाललेला क्षणांचा प्रवाह हा त्यांचा क्रम होय. वस्तूंतील सूक्ष्म भेदांचें ज्ञान होण्याला कारण असलेली जी शक्ति तो विवेक होय. क्षण आणि त्याचा क्रम ह्यांच्यावर संयम केला असतां ह्या विवेकापासून उत्पन्न होणारें ज्ञान होतें.

विवरण—मागें चव्वेचाळीस आणि सत्तेचाळीस ह्या सूत्रांतील संयमांचा विचार करीत असतां चित्ताचे वृत्तिरूप विशेष-स्पंद शांत होऊन तें केवळ त्रिगुणांच्या रूपानें कसें परिणाम पावत असतें हें आपण पाहिलेंच आहे. त्या ठिकाणीं त्रिगुण-स्पंदरूपानें परिणाम पावणारें चित्त आणि अपरिणामी पुरुष अशा दोनच वस्तु उरलेल्या होत्या. त्यांतील अपरिणामी पुरुषावर संयम करणें हा पस्तिसाव्या सूत्रांत वर्णिलेला स्वार्थ-संयम होय. ह्या स्वार्थसंयमानें पुरुषज्ञान होतें असें त्याच सूत्रांत सांगितलें आहे. वृत्तीचा जंजाळ चालू असतांना पुरुषाला जें वृत्तिसारूप्य येत असतें (पाद १, सूत्र ४), त्याचा निरास होऊन पुरुषाला स्वरूपज्ञान होणें हें पुरुषज्ञान होय. ह्यालाच (४९ व्या सूत्रांत) सत्त्व-पुरुषान्यताख्याति असें म्हटलें आहे. कोणत्याही दोन वस्तूंच्या भेदाचें ज्ञान होण्याला कारण असलेली जी शक्ति तिला विवेक असें म्हणतात. स्वार्थसंयमानें चित्तांतील रजस्तमोमूलक मालिन्य नाहींसें होऊन ही विवेकशक्ति जागृत होते आणि मग तिच्यामुळें सत्त्व व पुरुष ह्या दोन पदार्थांतील भेदज्ञान होत असतें. हें विवेकज ज्ञान होय. हें विवेकज ज्ञान होण्याला स्वार्थसंयमाव्यतिरिक्त आणखी एक उपाय आहे. हा दुसरा उपाय म्हणजे ह्या सूत्रांत सांगितलेला

क्षण, व अशा क्षणांचा क्रम, ह्यांवर करावयाचा संयम होय. तेव्हां ह्या संयमाच्या स्वरूपाचा आतां विचार करूं.

ज्यावर संयम करावयाचा त्याच्या स्वरूपाचा निश्चय झाल्याविना त्यावर संयम करतां येत नाहीं, म्हणून प्रथम क्षण म्हणजे काय हें पाहिलें पाहिजे. कालाचा अतिसूक्ष्म विभाग म्हणजे क्षण. ही क्षणाची व्यावहारिक व्याख्या होय. वस्तूचा अतिसूक्ष्म भाग म्हणजे जसा परमाणु, तसाच कालाचा अतिसूक्ष्म भाग म्हणजे क्षण होय. अनेक परमाणु मिळून जशी एक वस्तु होय, त्याप्रमाणेंच अनेक क्षण मिळून पळ, घटिका, अहोरात्र, पक्ष, ऋतु, संवत्सर, युग, ब्रह्मदेवाची अहोरात्र, मन्वन्तर आणि कल्प असे कालाचे अनेक विभाग आपण मानतों. वस्तूंचें आणि कालाचें हें स्वरूप व्यवहार-सौकर्याकरितां ठीक आहे, पण तत्त्वार्थानें विचार केला म्हणजे तें टिकत नाहीं. प्रतिक्षणाला प्रत्येक परमाणु एक अवस्था टाकून दुसऱ्या अवस्थेंत जात असतो, म्हणजे परमाणूपासून बनलेली प्रत्येक वस्तु प्रतिक्षणाला बदलत असते. अशा स्थितींत मागील क्षणांत पाहिलेलीच वस्तु मी उत्तर-क्षणाला पाहत आहें असें आपण म्हणतों, तेव्हां वस्तुतत्त्व म्हणून काय असतें ह्याचा विचार प्रथम करावयास पाहिजे. पण तो चौथ्या पादांत स्वतंत्रपणें केला असल्यानें येथें करण्याचें कारण नाहीं. प्रस्तुत, क्षण आणि तत्क्रम हीं विवक्षित असल्यामुळें, त्यांचा तेवढा येथें विचार करूं. पूर्व-क्षणाचा नाश झाल्यावर पुढील क्षण उत्पन्न होत असतो आणि त्याचा नाश झाल्यावर त्याच्यापुढील क्षण उत्पन्न होत असतो. हा त्या क्षणांचा क्रम होय. ह्यावरून हें लक्षांत येईल कीं क्षणांचा क्रम म्हणून कांहीं स्वतंत्र वस्तु नसून तो केवळ एक बौद्ध प्रत्यय होय. अर्थात् ह्या क्षणक्रमांच्या संवेदनेंतूनच पळें, घटिका, इत्यादि कालाची संवेदना होत असल्यामुळें काल म्हणून कांहीं स्वतंत्र वस्तु नसून तोही एक बुद्धिनिष्ठ प्रत्ययच होय. पळें, घटिका, इत्यादि काल म्हणजे अनेक क्षणांचा मिळून बनलेला असें आपण व्यवहारांत म्हणतों हें खरें, पण तत्त्वार्थानें पाहतां एक क्षण नष्ट झाल्यावर जर दुसरा क्षण उत्पन्न होत असतो, तर एक नष्ट वस्तु व दुसरी उदित वस्तु ह्या दोहोंचा वस्तुसमाहार कसा संभवणार! अर्थात् क्षणांचा क्रम आणि क्षणांचा बनलेला काल असे जे प्रत्यय आपल्यास येतात ते बाह्य सत्य वस्तूंचा समाहार असून त्यामुळें ते येतात असें नसून, ते केवळ बुद्धिनिष्ठ प्रत्यय होत. आतां क्षणांचें स्वरूप काय

ह्याचा विचार करूं. एक क्षण नष्ट होऊन दुसरा क्षण उदित होतो हा क्षणक्रमें म्हणून सांगितलें. ह्यांत उदित होणारा क्षण काय स्वरूपाचा असतो तें पाहावयास पाहिजे. " यावता समयेन चलितः परमाणुः पूर्वदेशं जह्यात् उत्तरदेशं उपसंपद्येत स कालः क्षणः " (व्यासभाष्य) ' गतिमान् परमाणु पूर्वदेश सोडून उत्तरदेशाला जितक्या कालांत प्राप्त होतो तो काल म्हणजे क्षण होय. ' ही क्षणाची व्याख्या पाहतां क्षण म्हणजेही एखादी स्वतंत्र बाह्य वस्तु नसून, परमाणु एक ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणीं जाणें हा जो बाह्य व्यवहार घडतो, त्याचा आपल्यास येणारा मानसप्रत्यय होय, हें स्पष्ट होतें. क्षणाचा अति सूक्ष्म मानसप्रत्यय सर्वांना येत असलाच पाहिजे. कारण क्षणक्रमावर अधिष्ठित असलेला घटिका, प्रहर, इत्यादि जो काल त्याची संवेदना सर्वांस असते. घड्याळांत न पाहतां बिनचूक वेळ सांगणारीं अनेक माणसें आपल्यांत आढळतात. योगाभ्यासानें ज्यांना सूक्ष्म वस्तूवर चित्तैकाग्र्य करण्याची सवय झालेली असते, त्यांना तर रात्रीं झोपेंतून केव्हांही जागे झाल्यावर किती वाजले तें बिनचूक सांगतां येतें. क्षणांच्या क्रमांचा प्रत्यय नसेल तर त्यांवर अधिष्ठित असलेल्या कालाचा असा प्रत्यय येणें शक्य झालें नसतें. तेव्हां क्षणांचा आणि क्षणक्रमाचा प्रत्यय आपल्यास येत असतो, पण तो सामान्यत्वानें येत असतो, क्षणांचें तात्त्विक स्वरूप कळून विशेषत्वानें येत नसतो. क्षण आणि तत्क्रम ह्यांच्या सामान्य प्रत्ययावर चित्तैकाग्र्य केलें म्हणजे त्यांचा विशेष प्रत्यय येणें हें त्यांच्यावरील संयमाचें पहिलें फल होय आणि ह्या विशेष प्रत्ययावर केलेल्या चित्तैकाग्र्यामुळें ह्या सूत्रांत सांगितलेलें ' विवेकजं ज्ञानं ' होणें हें त्या संयमाचें उत्तर फल होय.

वरील विवेचनांत क्षणाचा किंवा क्षणक्रमाचा जो सामान्य किंवा विशेष प्रत्यय येतो म्हणून सांगितलें त्याचें थोडें अधिक स्पष्टीकरण करूं. पूर्वदेश सोडून परमाणूनें उत्तरदेशांत जाणें हें परमाणूचें स्पंदन होय. महत्तत्त्व ज्या अनंत परमाणूंचें बनलेलें असतें त्यांच्यांत हें स्पंदन अखंड चालू असतें व त्यांतून द्व्यणुक, त्र्यणुक, इत्यादि जीं मिश्रणें बनतात त्यांच्यापासूनच शेवटीं सर्व वस्तुजात निर्माण झालेलें असतें. सर्व सृष्टीला ' जगत् ' असें जें नांव देण्यांत येतें तें त्यांतील ' गम् ' ह्या धातूच्या अर्थामुळेंच होय. ह्यावरून हें लक्षांत येईल कीं कोणत्याही वस्तूचे घटक असलेले जे परमाणु त्यांच्यांत सतत स्पंदन चालू असल्यामुळें त्या वस्तूचें

स्वरूप स्थिर नसून सतत बदलणारें आहे. वस्तु-स्वरूप सतत बदलणारें असून दीर्घ कालपर्यंत वस्तु एकाच स्वरूपानें कशी प्रतीत होतें ह्याचा विचार पुढील पादांत करावयाचाच आहे. पण कालाची आपल्यास स्पष्ट संवेदना ज्या अर्थी असते त्या अर्थी त्याचा आत्यंतिक सूक्ष्म घटक म्हणून समजला जाणारा जो क्षण त्याची सामान्य प्रतीति आपल्यास असलीच पाहिजे आणि म्हणून त्याची विशेष प्रतीति आपल्या जाणीवेच्या प्रांतांत कशी आणावयाची ह्याचा विचार येथें कर्तव्य आहे. मागें (४४ व्या सूत्रांत) आपण जिना चढून जातों हें उदाहरण घेतलें आहे, तेंच येथेंही लागू आहे. अगदीं लहान मुलाला जिना चढून वर गेल्यावर आपण पायऱ्या चढून वर आलों इतकीच सामान्य जाणीव असते. आठ-दहा वर्षांच्या मुलाला संख्या ही जाणीव स्पष्ट झालेली असते, ह्यामुळें कांहीं पायऱ्या चढून आपण आलों अशी जाणीव त्यास होऊं शकते. संख्या-गणनाची सवय मोठ्या माणसांना असल्यामुळें चढून आलेल्या पायऱ्या अंदाजें १०-१५ आहेत असें तीं सांगूं शकतात आणि पायऱ्या चढत असतां त्या विशेष लक्ष देऊन मोजीत वर चढल्यावर त्या अमूक आहेत असें विशेष ज्ञान त्यास होतें. कालज्ञानाचा प्रकार असाच आहे. मन जों जों अधिक सूक्ष्मग्राही होत जातें तों तों त्या माणसांना काळ किती गेला हें अधिक बिनचूक सांगतां येतें. घड्याळांत न पाहतां १०-५ मिनिटांच्या फरकानें बिनचूक वेळ सांगणारीं माणसें आपल्यास आढळतात. ह्या लेखकाच्या आजीबाई आपले सर्व व्यवसाय इतक्या नियमितपणें करीत असत कीं त्यांस घड्याळाकडे केव्हांच पाहावें लागत नसे आणि केव्हांही किती वाजले म्हणून विचारतां एखाद्या मिनिटाच्या फरकानें त्या वेळ सांगत असत. घरांतील घड्याळ बंद पडलें असलें तर आजीबाईंच्या पहांटेच्या भूपाळ्या सुरू झाल्या कीं त्यांत पांच वाजवून तें सुरू करण्यास प्रत्यवाय नसे आणि पुराणिकाकरितां भांडें भरून तांदूळ व रस्त्यांतील चिमण्याकोंबड्यांकरितां झोळी भरून जोंधळे घेऊन त्या घराबाहेर पडल्या कीं संध्याकाळचे पांच वाजले म्हणून आम्ही मुलें खुशाल समजत असूं. आदल्या दिवशीं लग्नमुंजीसारख्या नैमित्तिक कारणांनीं कितीही श्रमसायास पडले असोत, किंवा रात्रीं निजायला कितीही उशीर झालेला असो, दुसऱ्या दिवशीं पहांटे चार वाजतां त्या हातपाय धुऊन ईशचिंतन व स्तोत्रपाठ करीत अंथरुणावर बसलेल्या दृष्टीस पडायच्याच. पहांटे

अभ्यासाकरितां उठावयाचें असल्यास 'आजीबाई मला अमूक वाजतां उठवा हं' असें त्यांस सांगितलें कीं नेमक्या वेळीं दिवाही न लावतां त्या मुलांस हाक मारीत. अशांसारख्या उदाहरणांवरून कालज्ञान बिनचूक होण्याची ही शक्ति अधिकाधिक तीव्र होत गेली म्हणजे अत्यंत सूक्ष्म घटक जो क्षण तोही जाणिवेच्या कक्षेंत येणें शक्य आहे हें वाचकांच्या लक्षांत येईलच.

आतां आणखी एकाच प्रश्नाचा विचार राहिला तो करूं. वरील प्रकारें पुरुषाला सूक्ष्म क्षणाची संवेदना होणें शक्य आहे हें मान्य केलें तरी ज्या वेळीं ही संवेदना होईल त्या वेळीं कोणत्या वस्तूंतील परमाणूंचें अवस्थांतर ज्ञात झाल्यामुळें ती होईल हें स्पष्ट व्हावयास पाहिजे. अनेक आलंबनांवरील संयमांचा विचार करीत आपण (४९ व्या सूत्रांत) 'सत्त्व' आणि 'पुरुष' ह्यांच्यांतील 'अन्यताख्याति' येथपर्यंत आलों होतों. येथें त्रिगुणांतील विवृद्धावस्थेंत असलेलें आणि स्पंदन पावणारें सत्त्व आणि ह्या स्वत्वाचा द्रष्टा पुरुष अशा दोन वस्तु असून पुरुषावर संयम झालेला असतो आणि म्हणून पुरुषाला सत्त्वापासून आपण 'अन्य' आहों असा प्रत्यय येत असतो. पुरुष अपरिणामी असल्यामुळें वृत्तिस्वरूपानें चित्त परिणाम पावत असतां त्याला त्या चित्तवृत्ति जशा ज्ञात होत असतात, (पाद ४, सूत्र १८) त्याप्रमाणेंच सर्व वृत्तींचा उपशम झाल्यामुळें चित्त जेव्हां केवळ विवृद्ध असलेल्या गुणाच्या रूपानें परिणाम पावत असतें तेव्हां चित्ताचें तें स्पंदन पुरुषाला ज्ञात होत असतें. अशा अवस्थेंत पुरुषावरील संयम आणि चित्तावरील संयम हे दोन संयम संभवतात. ह्यांतील पहिला म्हणजे पुरुषाचा स्वार्थसंयम एकोणपन्नासाव्या सूत्रांत सांगितला असून ह्या सूत्रांत दुसरा म्हणजे चित्तावरील संयम विवक्षित आहे. दोहोंत भेद इतकाच कीं पहिल्यांत स्वार्थानुसंधानाला प्राधान्य असून चित्ताचें स्पंदन पुरुषाला सामान्यत्वानें ज्ञात होत असतें, तर दुसऱ्यांत चित्ताचें जें विवृद्ध गुणरूपानें स्पंदन चालू असतें त्यावर पुरुषाचें विशेष अनुसंधान राहावयाचें असून त्याचा तो द्रष्टा असल्यामुळें स्वत:ची चित्ताहून अन्यता त्यास सामान्यत्वानें प्रतीत होत असते. ह्या सूत्रांतील 'क्षणतत्क्रमयो: संयम' म्हणजे हा दुसरा संयम होय. हा संयम करीत असतां चित्ताचें स्पंदन पुरुष विशेषत्वानें पाहत असतो. चित्ताच्या स्पंदनाची जी ही विशेषत्वानें जाणीव तीच क्षणसंज्ञक कालाची जाणीव होय. संथ पाण्यांत आपलें बोट किंवा काठीसारखा पदार्थ घालून

हलवीत बसल्यानें जशा एकामागून एक सारख्या लाटा उत्पन्न होतात, त्याप्रमाणें चित्ताचें गुणरूपानें स्पंदन अखंडपणें चालू असतें. 'चित्ताचें एक स्पंदन उत्पन्न होतांच तें शांत होतें आणि लागलीच दुसरें उत्पन्न होतें. पुनः तें शांत होऊन तिसरें स्पंदन उत्पन्न होतें. असा हा जो क्रम चालू असतो तो क्षण-क्रम होय. एका स्पंदनाची जाणीव म्हणजे जशी क्षणाची संवेदना, तशी क्षणक्रमाची जाणीव म्हणजे घटिका, प्रहर, इत्यादि कालविकल्पांची संवेदना होय. दिव्याच्या ज्योतीच्या स्पंदनावरून सत्त्वज्योतीच्या स्पंदनाची यथार्थ कल्पना येऊं शकते. तेल आणि वात ह्यांच्या अतिसूक्ष्म घटकांचें तेजोरूपानें होणारें जें स्पंदन तीच दीपज्योति होय. हें स्पंदन सतत चालू असलें म्हणजे दीपज्योतीची अखंडत्वानें प्रतीति येते. तास दोन तास दिवा तेवत राहिला म्हणजे त्यांतील तेल आणि वात ह्यांमधील कांहीं भाग नाहींसा झाल्याचें आढळून येतें. ह्याचें कारण असें कीं दीपज्योतीच्या प्रत्येक स्पंदनांत ह्या दोहोंचा थोडातरी अंश ज्योतीच्या रूपानें परिणाम पावून अवस्थांतरास प्राप्त झालेला असतो. चित्ताच्या सत्त्वस्पंदांत अगदीं असाच प्रकार घडत असतो. ज्योति ज्याप्रमाणें तेल आणि वात ह्यांपासून निर्माण होते त्याप्रमाणें मन अन्नापासून परिणाम पावलेलें असतें, तेव्हां अन्नाचीच एक परिणामावस्था म्हणजे मन हें कसें, ह्याचा विचार प्रथम करूं.

मन हें अन्नमय कसें आहे ही गोष्ट श्वेतकेतूला आरुणि उद्दालकानें एक लहानसा प्रत्यक्ष प्रयोग करवून कशी पटवून दिली त्याची कथा छांदोग्य उपनिषदाच्या सहाव्या अध्यायांत आली आहे ती अशी : आरुणि उद्दालकानें श्वेतकेतूला असें सांगितलें होतें कीं, अन्नमशितं त्रेधा विधीयते। तस्य यः स्थविष्ठो धातुः तत्पुरीषं भवति। यो मध्यमः तन्मांसं (भवति)। यः अणिष्ठः तन्मनः (भवति)। खाल्लेलें अन्न तीन प्रकारांनीं विभागलें जातें. त्याचा जो अत्यंत स्थूल भाग त्याचें पुरीष (विष्ठारूपमल) होतें, जो मध्यम भाग तें मांस होतें व जो अत्यंत सूक्ष्म भाग त्याचें मन होतें. म्हणून "अन्नमयं हि सोम्य मनः" 'हे सोम्य, मन हें अन्नमय आहे.' उद्दालकानें असें सांगितलें तरी श्वेतकेतूला कांहीं तें नीट समजलें नाहीं. त्याला वाटलें आपण खातों तें अन्न अतिस्थूल असून तें अतिसूक्ष्म असलेल्या मनाच्या रूपानें कसें परिणाम पावणार! तेव्हां ह्याचा नीट बोध व्हावा म्हणून त्यानें

उद्दालकाची पुन: प्रार्थना केली कीं ' भूय: एव मा भगवान् विज्ञापयतु ।' ' गुरुदेव, मला पुनरपि विशेषत: समजावून सांगोत.' लहानग्या श्वेतकेतूला असें कसें घडूं शकतें ह्याचा नीट बोध व्हावा म्हणून त्याच्या परिचयाचा दृष्टान्त घेऊन उद्दालकानें सांगितलें कीं ' हे सोम्य, मंथन केल्या जाणाऱ्या दह्याचा जो सूक्ष्म भाग, तो वर एकत्र समूह पावून येतो, तेंच तूप होतें. ह्याच दृष्टान्ताप्रमाणें खाल्ल्या जाणाऱ्या अन्नाचा जो अणिमा तो वर एकत्र येतो व त्याचेंच मन होतें.' ह्या दृष्टान्तावरूनही श्वेतकेतूला नीट बोध झाला नाहीं असें पाहून उद्दालकानें त्याला पंधरा दिवस अन्न मुळींच न खातां नुसत्या पाण्यावर राहण्यास सांगितलें. ह्याप्रमाणें उपोषण केल्यानंतर तो पुन: उद्दालकाकडे गेला असतां त्यानें त्याला ऋचा, यजुर्मंत्र व सामें म्हणण्यास सांगितलें. पंधरा दिवस उपोषण पडल्यामुळें श्वेतकेतूला त्यांतलें कांहींच आठवेना. तेव्हां तो गुरूला म्हणाला, " न वै मा प्रतिभान्ति भो: " ' मला मंत्रांचें भान होत नाहीं.' त्यावर गुरूंनीं त्याला सांगितलें, ' तूं पंधरा दिवसांचा उपोषित आहेस म्हणून तुला ते मंत्र स्फुरत नाहींत. आतां तूं " अशान अथ विज्ञास्यसि । " थोडें खा म्हणजे तूं सर्व कांहीं जाणशील.' गुरूनें ह्याप्रमाणें सांगितल्यावर त्यानें भोजन केलें आणि पुन: तो पित्यापुढें (पिताच त्याचा गुरु होता) येऊन उभा राहिला. त्यावर " तं ह यत्किंच पप्रच्छ सर्वं ह प्रतिपेदे । " त्याला पित्यानें जें जें विचारलें तें सर्व त्याला आठवलें व तें त्यानें घडाघड म्हणून दाखविलें. ह्यानंतर गुरूंनीं त्याला समजावून सांगितलें कीं ' हे सोम्य ! पेटलेल्या अग्नीची खद्योतप्रमाण ठिणगी राहिली असली तरी तिच्यावर जर वाळलेलें गवत घातलें तर ती प्रज्वलित होऊन अग्नि जसा धडाडून पेटतो, त्याचप्रमाणें तूं खाल्लेल्या अन्नानें तुझी चित्तज्योति प्रज्वलित झाली आहे आणि म्हणून तूं आतां वेदांचा अनुभव घेत आहेस ! तेव्हां आतां हे सोम्य, मन अन्नमय आहे हें तुला नीट कळलें का ?'

छान्दोग्यांतील ह्या कथेवरून प्राचीन काळीं ऋषि-मुनि अगदीं सोपे दृष्टान्त देऊन आणि सोपे प्रयोग करून आपल्या शिष्यांना गहन तत्त्वें कशीं समजावून सांगत हें जसें स्पष्ट होत आहे, त्याप्रमाणें मन अन्नापासून बनतें ही गोष्टही स्पष्ट होत आहे. ह्या ठिकाणीं खाल्लेलें अन्न तीन प्रकारांनीं विभागलें जातें म्हणून सांगितलें आहे. सृष्टींतील सर्व पदार्थ म्हणजे त्रिगुणांचीच विशेष अवस्था असते (पाद २, सूत्र १९). ह्यामुळें त्यांत

त्रिगुणांचीच प्रतीति यावी हें स्वाभाविकच आहे. अन्नामध्यें प्रधानगौण भेदानें तीन गुण नांदत असतात. सर्व स्थूल पदार्थ तमःप्रधान' प्रकृतीपासून झाले असल्यामुळें त्यांच्यांत द्रव्यात्मक स्थितिशीलता असते (पाद २, सूत्र १८). ह्यामुळें खाल्लेलें अन्न शरीरांत गेल्यावर त्यांतील त्रिगुणांच्या प्रधानगौण भेदानुसार निरनिराळ्या स्थितिशील द्रव्यांत तें परिणाम पावतें आणि तेथें त्यांतील प्रधान गुणानुसार विशिष्ट कार्यें घडून येतात. अन्नांतील ज्या भागांत तमोगुणाचें प्राधान्य असतें तो भाग मलरूपानें बाहेर टाकला जातो. त्यांतील रजोगुणात्मक घटक मांसांत परिणाम पावतात आणि सत्त्वात्मक घटक मनांत परिणत होतात. अन्नांत जो रजोगुणात्मक मध्यम भाग असतो त्यांतील तमोरूप भाग मलरूपानें टाकला जातो. सत्त्वरूप भाग मनांत परिणाम पावतो आणि राहिलेला रजोगुणप्रधान भाग, तो शरीरांत मांसरूपानें परिणाम पावतो. मांस हें केवळ उपलक्षण घ्यावयाचें म्हणजे मांस आणि तत्सम हृदयादि मांसल इंद्रियें घ्यावयाचीं. अन्नांतील सत्त्वगुणप्रधान अणिष्ठ भागांत गौणत्वानें असणारा जो तमोगुणात्मक भाग तो मलरूपानें बाहेर पडतो. रजोगुणात्मक भाग मांस व मांसबहुल इंद्रियांत परिणत होतो आणि इतर सर्व सत्त्वगुणप्रधान अणिष्ठ भाग मनरूपानें परिणाम पावतो. ह्याचप्रमाणें आपण जें पाणी पितों त्यांतील स्थविष्ठ भाग मूत्ररूपानें बाहेर टाकला जातो, मध्यम भाग रक्तांत रूपांतरित होतो आणि अणिष्ठ भाग प्राणरूपानें परिणाम पावतो; तसेंच तेजोविशिष्ट घृतादि स्नेहमय पदार्थांतील स्थविष्ठ भागापासून अस्थि बनतात, मध्यम भागापासून मज्जाद्रव्य होतें आणि अणिष्ठ भाग वाणीच्या रूपानें परिणाम पावतो. ह्या सर्व विवेचनावरून इतकें सामान्यपणें लक्षांत येईल कीं आपण शरीरांत अन्न, पाणी, इत्यादि रूपांनीं जें जें खातों, पितों त्या सर्वांचें प्रतिक्षणास कांहींतरी रूपांतर होत असतें. ह्यांपैकीं अन्नांतील अत्यंत सूक्ष्म भागापासून मनरूपानें जो अखंडपणें परिणाम-प्रवाह चालू असतो त्यांत दोन अवस्था असतात. पहिल्या अवस्थेंत तो परिणामप्रवाह चित्तांतील वृत्तींच्या रूपानें द्रष्टा जो पुरुष त्याला ज्ञात होत असतो. योगाभ्यासानें जेव्हां वृत्तिप्रवाहाचा विच्छेद होतो त्या वेळीं चित्ताचे उपादानभूत जे त्रिगुण त्यांतील जो गुण अंतर्बाह्य उद्बोधक सामग्रीनें विवृद्ध झालेला असतो त्या गुणाच्या स्पंदनरूपानें चित्त परिणाम पावत असतें ही दुसरी अवस्था होय. सत्त्व व पुरुष ह्यांची अन्यताख्याति जेव्हां पुरुषाला होते तेव्हां

चित्तसत्त्व ह्या दुसऱ्या अवस्थेंत असतें, म्हणजे त्याच्या वृत्तिरूप विशेष परिणामाचा निरोध झालेला असून त्याचें केवळ गुण-रूपानें सामान्य स्पंदन चालू असतें. चित्ताच्या ह्या सामान्य स्पंदावर संयम केला म्हणजे एका स्पंदाचें जें ज्ञान होतें, ती क्षणसंवेदना होय आणि स्पंदनक्रमाचें जें ज्ञान ती क्षणक्रमाची संवेदना होय.

अशा प्रकारें चित्ताचा एक स्पंद व एकामागून एक होणारे अनेक स्पंद ह्यांवर, म्हणजेच क्षण व क्षणक्रम ह्यांवर संयम केला असतां अतिसूक्ष्म पदार्थांची परस्परांहून असलेली भिन्नता जाणण्याची जी शक्ति–जिलाच विवेकशक्ति म्हणतात–ती जागृत होते. ती जागृत झाल्यानें पुरुषाला सत्त्व व पुरुष ह्यांच्यांतील भेदज्ञान होतें. तसेंच त्याला सृष्ट पदार्थांतील अतिसूक्ष्म भेदांचेंही ज्ञान होतें. विवेकशक्तीच्या जागृतीमुळें हें सूक्ष्म भेदज्ञान होत असल्यामुळें ह्या ज्ञानाला प्राकृत सूत्रांत विवेकज्ञान म्हटलें आहे. ह्या सूत्रांतील क्षण आणि क्षणक्रम ह्यांच्या संयमासाठीं चित्ताचे स्पंद व स्पंदप्रवाह विवेचनार्थ घेण्याचें कारण असें कीं अनेक संयमांचा विचार करीत आपण चित्ताच्या वृत्तिविशेषरहित सामान्य स्फुरणापर्यंत आलों होतों म्हणूनच केवळ ते घेतले आहेत. ह्यांच्याऐवजीं पुरुषाला ज्ञात होऊं शकणाऱ्या अन्य कोणत्याही पदार्थांतील स्पंदनावर संयम केला तरीही चालण्याजोगें आहे. पण मागें (४४ व्या सूत्रांतील विवेचनांत) सांगितल्याप्रमाणें कोणत्याही बाह्य वस्तूंत होणारें स्पंदन गोचर होणें ही गोष्ट अनेक जन्मांतील योगाभ्यासानंतरच शक्य असते. चित्तस्पंदनाची गोष्ट तशी नाहीं. कारण चित्तस्पंदन ज्ञात होणें हें तीव्र संवेगवान् साधकाला ह्याच जन्मांत शक्य असतें. चित्ताप्रमाणेंच योग्याला स्वशरीरांत अखंड चालू असलेल्या अवस्थांतरावर संयम केल्यासही हें फल प्राप्त होऊं शकेल. कारण वर सांगितल्याप्रमाणें अन्नपानादिकांचा परिपाक शरीरांत सतत चालू असतो आणि त्यामुळें शरीरांतील घटकांत सतत बदल होत असतो. देह जन्मास आल्यापासून त्यांत सारखें अवस्थांतर होत असतेंच. आपण देह प्रत्यहीं पाहत असल्यामुळें हें अवस्थांतर लक्षांत येत नाहीं, पण कित्येक वर्षांनंतर आपण एखाद्यास पाहिलें तर तें अवस्थांतर आपल्या लक्षांत येतें. तेव्हां आपल्या शरीरांत व्यानवायूकडून जी घडामोड चालू असते ती ज्ञात होण्यासाठीं तिजवर संयम केल्यास ती ज्ञात होऊं शकते आणि ह्या मार्गानेंही क्षण व तत्क्रम ह्यांवरील संयम संभवतो. तात्पर्य,

कोणत्याही मार्गानें सृष्ट पदार्थांत चालू असलेलें गुणस्पंदन व त्याचा क्रम ह्यांवर अनुसंधान ठेवलें असतां तीं जाणीवेच्या क्षेत्रांत येतांच क्षण व क्षणक्रम ह्यांची संवेदना होते. क्षणाइतक्या अतिसूक्ष्म वस्तूचें ज्ञान होण्याइतकी सूक्ष्मता मनाला आली म्हणजे त्याला कोणत्याही दोन वस्तूंतील भेदज्ञान सहज होतें. ह्यालाच विवेकज ज्ञानरूप सिद्धि असें ह्या सूत्रांत म्हटलें आहे.

हें विवेकज ज्ञान उत्पन्न झाल्यावर बुद्धीच्या ठिकाणीं वस्तुमात्रांतील अतिसूक्ष्म भेद जाणण्याचें सामर्थ्य किती पराकोटीला जाऊं शकतें, हें पुढील सूत्रांत सांगितलें आहे. तें सूत्र येणेंप्रमाणें :

जातिलक्षणदेशैरन्यतानवच्छेदात्तुल्ययोस्ततः
प्रतिपत्तिः ॥ ५३ ॥

सूत्रार्थ — अन्यता म्हणजे दोन वस्तूंतील वेगळेपणा. गाय, म्हैस अशा जाती; काळी गाय, पांढरी गाय, इत्यादि लक्षणें; आणि ह्या ठिकाणची गाय, त्या ठिकाणची गाय, हा देश; ह्या तिहींच्यामुळें दोन वस्तूंतील अन्यतेचा अवच्छेद म्हणजे वेगळेपणाचा निश्चय होऊं शकतो. परंतु तीनही मार्गांनीं दोन वस्तूंतील अन्यतेचा अवच्छेद न झाल्यामुळें जेव्हां दोन पदार्थ अगदीं तुल्य दिसतात तेव्हांही योग्याला त्या तुल्य पदार्थांची प्रतिपत्ति म्हणजे ते परस्परांहून भिन्न असल्याची प्रतीति मागील सूत्रांत सांगितलेल्या विवेकज ज्ञानामुळें होऊं शकते.

विवरण — दोन पदार्थांतील भेद कळण्याला जाती, लक्षण आणि देश हे ज्ञापक हेतु असतात. गाय व म्हैस हे दोन प्राणी भिन्नजातीय असल्यामुळें ते परस्परांहून भिन्न असल्याचें ज्ञान आपल्यास सहजपणें होतें. गायीच्या ठिकाणीं म्हैस बांधली आणि म्हशीच्या जागीं गाय बांधली तरी अगदीं अप्रबुद्ध माणसालाही गाय कोणती व म्हैस कोणती हें त्यांच्या भिन्नजातीयत्वामुळें समजतें. एकाच जातीचे दोन पदार्थ घेतले तर त्यांच्यांतील लक्षणभेदानें त्या दोहोंतील भिन्नता प्रत्ययास येते. उदाहरणार्थ,

आतां आपण एक आंवळा पाहिला. तो चांगला पोसलेला, मोठा आणि पिकलेला आहे. थोड्या वेळानें आपण दुसरा आंवळाच पाहिला, पण तो न पोसलेला, लहान आणि कच्चा आहे. ह्या ठिकाणीं दोनही आंवळ्यांत एकजातीयत्व असलें तरी त्यांच्यांत लहान-मोठा, पोसलेला-न पोसलेला, पिकलेला-अपक्व असा लक्षणभेद असल्यामुळें त्या दोन आंवळ्यांत भेदाची प्रतीति आपल्यास येते. आतां आपण असें समजूं कीं आपल्यापुढें दोन आंवळेच आहेत आणि ते अगदीं सारख्या लक्षणांनीं युक्त असलेले दिसत आहेत. ह्या ठिकाणीं त्या दोन आंवळ्यांत जातितः आणि लक्षणतः तुल्यता दिसली, तरी एक आंवळा ह्या ठिकाणीं आहे व दुसरा आंवळा त्याच्या शेजारीं दुसऱ्या ठिकाणीं आहे, म्हणजे त्यांच्यांत देशभेद आहे, म्हणून त्यांच्यांतील भेद आपणांस कळतो. ह्या तीन उदाहरणांवरून इतकें लक्षांत येईल कीं दोन वस्तूंतील भेद कळण्याला भिन्न जाती, भिन्न लक्षणें वा भिन्न देश ह्यांपैकीं निदान एक तरी कारण असावेंच लागतें. आतां आपण आणखी एक उदाहरण घेऊं. वरील तिसऱ्या उदाहरणांतले दोन आंवळे आहेत त्यांचीं स्थानें, आपलें तिकडे लक्ष नाहीं असें पाहून, कोणीं तरी परस्परांत बदललीं आहेत असें समजूं, किंवा असें समजूं कीं एक आंवळा आपण प्रथम ज्या ठिकाणीं एकटाच पाहिला, त्याच ठिकाणीं, तो काढून घेऊन, सर्व लक्षणांनीं अगदीं हुबेहूब तसलाच दुसरा आंवळा कोणीं तरी आणून ठेविला. अशा प्रसंगीं भेदज्ञानाला आवश्यक असलेलीं तीनही कारणें तेथें नाहींत. दोनही आंवळेच, म्हणून त्यांची जात एक. त्यांचीं लक्षणें अगदीं सारखीं आणि पहिला आंवळा ज्या ठिकाणीं, त्याच ठिकाणीं अगदीं पूर्वीच्या आंवळ्याच्या थाटांतच दुसरा आंवळा आणून ठेवला असल्यामुळें त्यांच्यांत देशभिन्नताही नाहीं. अशा प्रसंगीं त्या दोन आंवळ्यांत असलेली जी अन्यता, तिचा अवच्छेद म्हणजे निश्चय होणार नाहीं. म्हणजे अन्यतेचा अनवच्छेद होईल. अर्थात् त्या ठिकाणीं पूर्वीं जो आंवळा होता तोच आतांही आहे असें प्राकृत जनांच्या बुद्धीस वाटेल. पण ज्यानें मागील सूत्रांत सांगितल्याप्रमाणें क्षण व त्यांचा क्रम ह्यांवर संयम करून संयमजय केला असेल, त्याला जाती, लक्षण आणि देश हे तीनही तुल्य असलेले ते आंवळे परस्परांहून भिन्न आहेत अशी प्रतिपत्ति होण्यास म्हणजे प्रतीति येण्यास मुळींच अडचण पडणार नाहीं. कारण संयमामुळें कोणत्याही वस्तूंतील क्षणिक अवस्थांतरांचेंही ज्ञान होण्याइतकी सूक्ष्मग्राही

बुद्धि त्याच्या ठिकाणीं उत्पन्न झालेली असते आणि म्हणून सामान्य माणसाच्या बुद्धीला तुल्य वाटणाऱ्या पदार्थांच्या लक्षणांतील जे अति सूक्ष्म भेद असतात, ते प्राकृत जनांच्या बुद्धीला सहज ज्ञात होत नसले, तरी ते वरील संयमजय केलेल्या योग्याच्या बुद्धीला सहजच ज्ञात होत असतात आणि म्हणून त्याला त्या सर्वतोपरि तुल्य वाटणाऱ्या दोन वस्तूंची भिन्नत्वानें प्रतीति येते.

वरील संयमवान् योग्याची बुद्धि किती सूक्ष्मग्राही होते तें मागील सूत्रांत सांगितलें. आतां वरील संयमानें जें विवेकज ज्ञान होतें त्याचें स्वरूप पुढील सूत्रांत विशद केलें आहे. तें येणेंप्रमाणें —

तारकं सर्वविषयं सर्वथाविषयमक्रमं चेति
विवेकजं ज्ञानम् ॥ ५४ ॥

सूत्रार्थ — हें विवेकज ज्ञान योग्याला तारणारें असतें म्हणून तें 'तारक' होय. त्या ज्ञानाला अविषय अशी कोणतीच वस्तु नसते म्हणून तें 'सर्वविषय' होय. त्या ज्ञानामुळें कोणत्याही विषयाचें नुसतें सामान्य ज्ञान तेवढें होतें असें नसून, त्या विषयांतील सर्व गुणधर्म आणि अवस्थाविशेष ह्यांचेंही ज्ञान होत असल्यामुळें तें 'सर्वथा-विषय' होय आणि वस्तुगत गुणधर्मादिकांचें ज्ञान विशिष्ट क्रमानें न होतां योग्यास इच्छा होतांच वाटेल त्या वेळीं वाटेल त्या गुणधर्मादिकांचें ज्ञान होऊं शकतें म्हणून तें 'अक्रम' होय. अशा लक्षणांनीं युक्त असें तें विवेकज ज्ञान असतें.

विवरण — दोन वस्तूंतील भेदज्ञान ज्या शक्तीमुळें होत असतें तिला विवेकशक्ति म्हणतात. सत्त्व व पुरुष ह्यांपैकीं कोणावरही संयम केला असतां विवेकजागृति होते आणि मग त्या जागृत झालेल्या विवेकापासून जें ज्ञान होतें तें विवेकज ज्ञान होय. हें ज्ञान सत्त्व आणि पुरुष ह्या दोन तत्त्वांपैकीं कोणत्याही एका तत्त्वावर संयम केल्यानें प्राप्त होत असतें. ह्यामुळें पुरुषा-वरचा संयम एकोणपन्नासाव्या सूत्रांत सांगितला आणि क्षण व तत्क्रम ह्यांवरील संयमांच्या रूपानें सत्त्वाच्या त्रिगुणात्मक स्पंदनावरील संयम

बावन्नाव्या सूत्रांत सांगितला. दोनही संयमांचीं फलें शब्दतः भिन्न दिसलीं तरी तत्वतः तीं एकच आहेत. पुरुषसंयमानें सर्वभावाधिष्ठातृत्व आणि सर्वज्ञातृत्व हीं प्राप्त होतात, तर सत्त्वसंयमानें जें विवेकज ज्ञान होतें ते सर्वविषय, सर्वथाविषय आणि अक्रम असें असतें. म्हणजे दोन ठिकाणच्या शब्दांत भेद आहे. अर्थांत भेद नाहीं. शब्दांत भेद असण्याचें थोडें कारण आहे. मागील सूत्रांत पुरुषावर संयम विवक्षित आहे, तर येथें सत्त्वावरील संयम विवक्षित आहे. दोनही संयमांमुळें सत्त्व व पुरुष ह्यांची अन्यताख्याति होतेच, पण पुरुषसंयमाचें तें मुख्य फल असून सर्वभावाधिष्ठातृत्व आणि सर्वज्ञातृत्व हीं अवांतर फलें होत आणि सत्त्वावरील संयमानें सर्वविषय, सर्वथाविषय आणि अक्रम असें ज्ञान होणें हें प्रधान फल असून त्या योगें अन्यताख्यातिरूप तारकज्ञान होणें हें अवांतर फल होय. हा फलभेद स्पष्ट होण्याकरितां सर्वविषय, सर्वथाविषय व अक्रम ह्या तीन विशेषणांचा अर्थ अधिक स्पष्ट करूं.

क्षण व तत्क्रम ह्यांच्यावरील संयमांचा बावन्नाव्या सूत्रांत जो आपण विचार केला आहे त्यावरून ही गोष्ट स्पष्ट झाली आहे कीं तो कसला बाह्य पदार्थ नसून, सत्त्वाचें गुणरूपानें होणारें जें स्पंदन, त्याचा आपल्या ठिकाणीं येणारा जो प्रत्यय, त्यालाच क्षण आणि तत्क्रम म्हणावयाचें. सत्त्वाचें गुणरूपानें स्पंदन म्हणजे चित्तांतील व्यष्टिस्वरूप जो 'अस्मिता' भाव त्याच्या पलीकडील महत्तत्त्वरूप अवस्था होय. मागें सांगितलेंच आहे कीं त्रिगुणांची साम्यावस्था हें अव्यक्त होय आणि त्या साम्यावस्थेंत गुणक्षोभ होऊन जें त्रिगुणांचें स्पंदन होतें तें महत्तत्त्व होय. चित्तांतील 'अस्मिता' भावापर्यंतच्या सर्व विकल्पांचा निरास झाल्यावर सत्त्वावस्थेला प्राप्त झालेलें चित्त केवळ विवृद्ध असलेल्या गुणाच्या रूपानें स्पंदन पावत असतें. येथें चित्ताचा व्यष्टिभाव संपून तें समष्टिभावसंपन्न असें झालेलें असतें. म्हणजे चित्तांतील व्यष्टिस्वरूप अहंकाराचें स्फुरण उपशांत झालेलें असतें आणि चित्त महत्तत्त्वांत विलीनभावास प्राप्त झालेलें असतें. अशा अवस्थेंत प्रसंगवशात् अहंभावाचा उदय झालाच तर तो व्यष्टिभावाचा परिच्छिन्न अहंभाव नसून समष्टिभावांतील व्यापक पूर्णाहंभाव असतो. देहात्मभावाच्या अवस्थेंत समोर वेगळेपणानें दिसणारें अन्न आपण खाल्लें म्हणजे तें देहाशीं एकरूप झाल्यानें जसें आपण स्वात्मत्वानें पाहतों, त्याप्रमाणें विश्वाचें आदिकारण जें महत्तत्त्व, त्यांत विलीनभावास प्राप्त झालेल्या योग्याच्या चित्तांत अहंभाव

उत्पन्न झालाच तर तो पूर्णाहंभाव असल्यामुळें अशा प्रकारचा योगीश्वर सर्व विश्वाकडे तें 'पूर्णाहन्ताकवलित' आहे अशा प्रतीतीनेंच पाहत असतो. एखाद्या राजाच्या प्रजाजनांत कोणी एखादा सच्छील, धर्मज्ञ, विद्वान्, बुद्धिमान्, कर्तृत्ववान् असा पुरुष असला आणि त्याच्या ह्या गुणसमुच्चयाकडे पाहून राजानें त्यास आपल्या प्रधान-मंडळांत स्थान दिलें तर मग त्याच्या ठिकाणीं जो गुणसमुच्चय असतो तो, आणि तन्मूलक त्याचें कर्तृत्व, हीं जशीं त्या राजसत्तेचेंच एक अंग बनतात, त्याप्रमाणें विश्व पूर्णाहन्ताकवलित आहे असा अनुभव येण्याच्या अवस्थेपर्यंत जो योगीश्वर जाऊन पोचतो, तो विश्वचालकाच्या अनंत शक्तींतील एक अंग बनून राहतो. कांहीं प्रतिबंधामुळें अशा योग्याचा कैवल्यसाक्षात्कार परिपक्वावस्थेस न पोचला तर तो पुढील कल्पांत विदेहसंज्ञक देवताभावास प्राप्त होतो (पाद १, सूत्र १९). मुक्त पुरुषांत जसे जीवन्मुक्त, विदेहमुक्त, असे दोन प्रकार असतात, त्याप्रमाणेंच देवताभावास प्राप्त होणाऱ्या योग्यांत विदेहावस्थावान् व सदेहावस्थावान् असे दोन प्रकार असतात.

प्रकृत सूत्रांत ज्यांचा विचार चालू आहे ते देवताभावास प्राप्त झालेले सदेहावस्थावान् होत. ह्यांच्या चित्तांत व्यष्टिरूप अहंभाव स्फुरत नसतो, तर विश्वव्यापी पूर्णाहंभाव असतो. सर्व विश्वाशीं ते समरस झालेले असतात. ह्यामुळें विश्वांतील सर्व विषय त्यांस ज्ञात होत असतात, म्हणूनच त्यांच्या ह्या ज्ञानाला ह्या सूत्रांत 'सर्वविषय' असें विशेषण दिलेलें आहे. त्याचप्रमाणें सृष्ट विषयांत जे जे गुणधर्म उत्पन्न झालेले असतात किंवा त्यांत जीं जीं अवस्थांतरें घडून येत असतात, तीं सर्व महत्तत्त्वाचीच विकृति होय आणि प्रकृत योगी महत्तत्त्वाशीं समरस झालेला असतो. ह्यामुळें सृष्ट पदार्थांतील सर्व गुणधर्म व अवस्थांतरें अशा योग्यास साहजिकपणेंच ज्ञात असतात. म्हणून अशा योग्याच्या ज्ञानाला 'सर्वथाविषय' असें येथें म्हटलें आहे. ह्या ज्ञानाला 'अक्रमं' असेंही येथें म्हटलें आहे, तेंही वरील कारणामुळेंच होय. प्राकृत जनांना वस्तूंच्या गुणांचें ज्ञान एकामागून एक अशा क्रमानें होत असतें. उदाहरणार्थ, एखादें फळ पाहिलें तर प्रथम त्याचा आकार व रंग डोळ्यांनीं पाहून तें फळ, केळें नसून आंबा आहे असें आपण जाणतों. नंतर त्याला स्पर्श करून तो गोकाकचा लाकडी आंबा नसून खराच आंबा आहे असें जाणतों. जरा चाचपल्यावर मऊसा लागला तर तो पाडाचा अगर पिकलेला आहे हें आपल्यास समजतें. नंतर

वास घेऊन पाहिल्यावर तो मधुर आहे असें आपण म्हणतों आणि तो खाल्ल्यावर आपल्यास त्याची चव कळते. म्हणजे त्या आंब्यांत जे अनेक गुण आहेत ते सर्व आपल्यास एकामागून एक असे ज्ञात होतात. ह्याचें कारण असें कीं आपल्यास त्या गुणांचें ज्ञान इंद्रियांच्या द्वारा व्हावें लागतें आणि मनाला एका इंद्रियाच्या द्वारा बाह्य पदार्थांतील एकाच गुणाचें ज्ञान एका वेळीं होत असतें. दुसऱ्या गुणाचें ज्ञान होण्याला दुसऱ्या इंद्रियाच्या द्वारें त्या गुणाला जेव्हां मन व्यापतें तेव्हांच त्याला त्या दुसऱ्या गुणाचें ज्ञान होतें. अशा रीतीनें इंद्रियजन्य ज्ञान इंद्रियसापेक्ष असल्यानें त्या ज्ञानांत अगदीं अपरिहार्यपणें कांहीं क्रम राहत असतो. पण प्रकृत योग्याला प्रधानजय झालेला असल्यामुळें विकरणभाव प्राप्त झालेला असतो. अर्थात् त्याला वस्तुगत गुणधर्मांचें ज्ञान होण्याला इंद्रियांची मुळींच अपेक्षा नसते. ह्यामुळें त्याला अमुक गुणधर्म कळावेत अशी इच्छा होण्याचाच काय तो अवकाश कीं लागलीच त्याला त्या गुणधर्मांचें ज्ञान होऊं शकतें. अशा रीतीनें वस्तुगत गुणधर्मांचें ज्ञान योग्यास क्रमनिरपेक्ष असें होत असल्यानें त्याच्या अशा प्रकारच्या ज्ञानास 'अक्रमं' असें प्रकृत सूत्रांत म्हटलें आहे.

आतां ह्या ज्ञानाला 'तारकं' असें विशेषण कोणत्या अभिप्रायानें दिलें तें पाहूं. अविद्येमुळें पुरुषाला जन्ममरणरूप संसार प्राप्त झालेला असतो. वस्तुतः संसार पुरुषाला नाहींच, पण अविद्येमुळें त्याचा स्थूलसूक्ष्म देहादिकांवर अध्यास झालेला असतो आणि म्हणून देहादिकांचे षड्भाव विकार आपल्यालाच आहेत असें पुरुषाला भ्रांतीनें वाटत असतें. अष्टांगयोगाच्या अनुष्ठानानें त्याच्या ज्ञानाची दीप्ति वाढत जाते (पाद २, सूत्र २८) आणि तिचें अंतिम पर्यवसान विवेकख्यातींत होतें. विवेकख्याति म्हणजे चित्रादिकां-हून आपण पूर्णपणें वेगळे आहोंत आणि म्हणून त्याच्या धर्मांचा साक्षी जो आपण, त्याच्याशीं त्याचा मुळींच संबंध नाहीं असें निःसंदेह ज्ञान होणें हाच अविद्यानाश होय. अशी विवेकख्याति झाल्यावर त्या योग्याच्या चित्तांतील अविद्यामूलक प्रेप्सा, जिहासा, जिज्ञासा आणि चिकीर्षा हे कार्यनिष्ठ दोष आणि शोक, भय आणि अतृप्ति, हे चित्तस्वरूपनिष्ठ दोष निवृत्त होतात (पाद २, सूत्र २७). ही स्थिति प्राप्त होणें हाच अपवर्ग म्हणजे मोक्ष अथवा कैवल्यसाक्षात्कार होय. पुरुषाला अपवर्ग प्राप्त करून देणें हें दृश्याचें प्रयोजन सिद्ध झाल्यामुळें गुणांचा परिणामक्रम त्या योग्यापुरता समाप्त होतो व त्या योग्याचा भवसंक्रमही समाप्त होतो. अशा रीतीनें या

विवेकज्ञानाच्या योगानें साधक संसारसमुद्र तरून जात असल्यामुळें ह्या ज्ञानाला 'तारकं' असें प्रकृत सूत्रांत म्हटलें आहे. ह्या विवेचनावरून हें लक्षांत येईल कीं एकूणपन्नासाव्या सूत्रांत अन्यताख्यातिमात्र पुरुषाच्या ठिकाणीं सर्वभावाधिष्ठातृत्व व सर्वज्ञातृत्व ह्या सिद्धि प्रकट होतात म्हणून जें सामान्यत्वानें सांगितलें त्याचेंच विशेषत्वानें वर्णन ह्या सूत्रांतील विशेषणांनीं केलें आहे.

'अन्यताख्याति' ही दोन्ही संयमांनीं प्राप्त होतेच, पण मागील सूत्रांत ती प्राप्त व्हावी हा प्रधान हेतु असल्यामुळें पुरुषावरील संयम विवक्षित होता, तर ह्या ठिकाणीं विवेकज ज्ञान उत्पन्न व्हावें हा प्रधान हेतु असल्यामुळें क्षण व तत्क्रम ह्यांच्यावर संयम सांगितला आहे. ह्याच दृष्टीनें तेथें सत्त्वपुरुषान्यताख्याति हें फल विशेषत्वानें सांगितलें आणि ह्या सर्वभावाधिष्ठातृत्व व सर्वज्ञातृत्व हीं अवांतर फलें सामान्यत्वानें सांगितलीं आणि ह्या ठिकाणीं सर्वविषयं, सर्वथाविषयं आणि अक्रमं अशा विशेषणांनीं विवेकज ज्ञानरूप प्रधान फलाचा विशेषत्वानें उल्लेख केला आणि 'तारकं' ह्या विशेषणानें, ज्या अन्यताख्यातीनें पुरुष संसारसमुद्र तरून जातो तिचा सामान्यत्वानें उल्लेख केला. ह्या एकंदर विवेचनावरून इतकें लक्षांत येईल कीं हीं दोन्ही सूत्रें परस्परांस पूरक अशींच आहेत.

पुढील सूत्रांत चित्त कोणत्या अवस्थेस पोचलें म्हणजे कैवल्यावस्था प्राप्त होते तें सांगितलें आहे. तें सूत्र येणेंप्रमाणें —

सत्त्वपुरुषयोः शुद्धिसाम्ये कैवल्यम् ॥ ५५ ॥

सूत्रार्थ — चित्ताचें उपादानभूत जें सत्त्व त्यांतून रजोमल व तमोमल नाहींसे होत होत तें पूर्ण शुद्ध झालें आणि त्यामुळें त्याच्यांत व पुरुषांत शुद्धिसाम्य झालें म्हणजे पुरुषाच्या ठिकाणीं कैवल्य सिद्ध होतें.

विवरण — चित्त तत्वतः जडस्वरूप असलें तरी तें सत्त्वगुणापासून उत्पन्न झालें असल्यामुळें त्याच्या ठिकाणीं सत्त्वगुणाची प्रकाशशीलता असते व तिच्यामुळें तें जाणिवेनें युक्त असतें. प्रकृतीच्या सत्त्व, रज व तम ह्या तीन गुणांपैकीं कोणताही एक गुण एकांतिक अवस्थेंत असूं शकत नाहीं. ह्या विषयींचें विवेचन मागें झालेंच आहे. तेव्हां चित्त सत्त्वगुणापासून

झालेलें असलें तरी रज व तम हे त्याच्या अंगभूत असतातच आणि त्यामुळेंच चित्तांत रजोगुणात्मक क्रोधादि घोर वृत्ति किंवा तमोगुणात्मक आलस्य, निद्रा, इत्यादि तामस वृत्ति नांदत असतात. ह्या राजस व तामस वृत्ति चित्तांत उत्पन्न होणें हीच चित्ताची अशुद्धि होय. योगांगांच्या आस्थापूर्वक केलेल्या अनुष्ठानामुळें ह्या वृत्ति क्षीण होत जातात ही त्या चित्तोपादानभूत सत्त्वाची शुद्धि होय. अशा प्रकारें बुद्धिशुद्धि होत होत शेवटीं तिच्या ठिकाणीं बुद्धिसत्त्व आणि पुरुष हीं अत्यंत भिन्न आहेत अशी प्रतीति येते हीच सत्त्वपुरुषान्यताख्याति किंवा विवेकख्याति होय. सत्त्व आणि पुरुष ह्यांची एकात्मता वस्तुतः केव्हांच नव्हती, पण अविद्येमुळें ती भासत होती इतकेंच. विवेकख्यातीमुळें सहजच अविद्येचा नाश होतो हीच त्या सत्त्वाची शुद्धि होय. त्याचप्रमाणें अविद्यादोषामुळें असंग पुरुषाच्या ठिकाणीं ज्ञातृत्व, कर्तृत्व, भोक्तृत्व, इत्यादि धर्मांचा आरोप होत होता, पण विवेकख्यातीमुळें पुरुष ज्ञाता, कर्ता किंवा भोक्ता नसून हे सर्व त्रिगुणांचे धर्म होत अशी प्रतीति पुरुषाला येणें ही त्या पुरुषाची शुद्धि होय.

अशा रीतीनें सत्त्व आणि पुरुष ह्यांचें शुद्धिसाम्य झालें असतां कैवल्य सिद्ध होतें. बुद्धिसत्त्वाला आरशाची उपमा फार चांगली लागू पडते. आरसा हा पृथ्वीचाच विकार, पण त्यांतल्या त्यांत अत्यंत शुद्ध घटकांचा तो बनला असल्यामुळें, इतर पदार्थ सूर्याच्या प्रकाशानें जसे प्रकाशित होतात, तसा तोही प्रकाशित होतोच, पण त्याच्यांतील घटक द्रव्यांच्या सापेक्ष शुद्धतेमुळें, त्याच्यांत सूर्यबिंब प्रतिबिंबित होतें. ह्याप्रमाणेंच चित्त तत्त्वतः जडस्वरूप असलें तरी तें निर्मल असलेल्या सत्त्वगुणापासून उत्पन्न झालें असल्यामुळें, त्यांत प्रकाशकत्व. ज्ञान, सुखात्मता, इत्यादि पुरुषधर्म प्रतिबिंबित होतात. आरसा तांबडा असेल तर सूर्यबिंब तांबडें दिसतें व त्याचीं तांबडीं किरणें बाहेर पडतात; किंवा तो पिवळा असेल तर प्रतिबिंब पिवळें दिसतें व त्याचीं पिवळीं किरणें बाहेर पडतात. अशा वेळीं तांबडेपणा किंवा पिवळेपणा हे त्या आरशाचे धर्म असून ते प्रतिबिंबावर लादले जातात.

आरशांतील तांबडेपणा किंवा पिवळेपणा ही अशुद्धि उत्पन्न करणारे घटक जर नाहींसे केले तर त्या आरशाची शुद्धि होऊन त्यांतून प्रकाश मूलतः आहे तसाच बाहेर पडतो. म्हणजे आरशांतील तांबडेपणा किंवा पिवळेपणा उत्पन्न करणारे घटक नाहींसे होणें ही त्याची शुद्धि आणि

त्यांतील प्रतिबिंबावर जो तांबडेपणा किंवा पिवळेपणा आरोपित केला जात होता तो नाहींसा होणें ही त्या प्रतिबिंबाची शुद्धि. अशा रीतीनें दोहोंत शुद्धिसाम्य उत्पन्न झालें म्हणजे प्रतिबिंब आपल्या मूळच्या अविकृत तेजानें युक्त असें प्रकाशमान होतें. असाच प्रकार येथेंही घडतो. चित्तांतील रजस्तमोमल नाहींसे होणें ही त्याची शुद्धि आणि त्या शुद्धीमुळें पुरुषावर आरोपित असलेल्या भोक्तृत्वादि धर्मांचा निरास होणें ही पुरुषाची शुद्धि. अशा रीतीनें चित्तोपादानभूत सत्त्व आणि पुरुष ह्यांच्यांत शुद्धिसाम्य होतांच पुरुष केवलस्वरूपावस्थेंत राहतो. हेंच पुरुषाचें कैवल्य होय.

ह्या एकंदर विवेचनावरून हें स्पष्टच होत आहे कीं कैवल्य सिद्ध होण्याला सत्त्व व पुरुष ह्यांच्या अन्यताख्यातीचीच मुख्यतः आवश्यकता आहे. विवेकज ज्ञानापासून प्राप्त होणाऱ्या सिद्धींची तादृश अपेक्षा नाहीं. अर्थात् ज्या योगानें क्षण व तत्क्रम ह्यांच्यावरील संयम आणि त्यापासून मिळणारी विवेकज ज्ञानसिद्धि ह्यांकडे न वळतां केवळ पुरुषावर संयम करून सत्त्वपुरुषान्यताख्याति प्राप्त करून घेतली त्याला कैवल्यप्राप्ति निश्चयानें आहे. कारण ह्या अन्यताख्यातीनें त्याच्या चित्तांतील अविद्येचा निरास झाल्यामुळें अविद्येसह पुढील सर्व क्लेश दग्धबीजभावाप्रत प्राप्त झालेले असतात. भाजलेलें बीं पुनः अंकुर निर्माण करण्यास असमर्थ होतें, त्याप्रमाणें संसाराला कारण असलेले अविद्यादि क्लेश विवेकख्यातीनें जणुं भाजून निघाल्याप्रमाणे झाल्यामुळें ते पुरुषाला पुनः जन्ममरणरूप संसारांत ओढूं शकत नाहींत. भाजलेलें बीं अंकुर उत्पन्न करण्याला असमर्थ असलें तरी तें खायला उपयोगी पडतेंच. त्याचप्रमाणें योग्याला पुढें संसार नसला तरी त्याच्या ठिकाणीं देह असेपर्यंत वृत्ति उत्पन्न होतात, पण त्या अनिष्ट म्हणजे अविद्यादि क्लेशांनीं रहित अशा असल्यामुळें त्यांच्या कैवल्यावस्थेंत लवमात्रादि न्यूनता उत्पन्न होत नाहीं, हीच त्या योग्याची जीवन्मुक्तावस्था होय. ह्या अवस्थेंत तो प्राचीन अशुक्लकृष्ण कर्मौघानुसार लोकोपकारक कर्माचरण करीत असतो, पण त्यांत अविद्यादि क्लेशांचा अभाव असल्यामुळें त्यापासून क्लेशमूलक जाति-आयुष्य-भोगरूप कर्मविपाक उत्पन्न होऊं शकत नाहीं. मग प्रारब्धापादित पुण्यभोग संपल्यावर प्रकृतीचे घटक असलेले त्रिगुण त्या योग्यापुरते चरिताधिकार होत्साते प्रकृतींत विलीन होतात आणि प्रयोजनाभावामुळें ते पुरुषाला दृश्यत्वानें पुनः प्रतीत होत नाहींत. हीच त्या योग्याची विदेह-मुक्ति होय. एवंच, अशा प्रकारें येथपर्यंत वर्णिलेल्या

अनेक अर्वाचीन सिद्धींपासून तों विवेकज ज्ञानापर्यंतच्या सर्वश्रेष्ठ सिद्धीपर्यंत ज्या अनेक सिद्धि योगशास्त्रानें सांगितल्या आहेत त्यांतील कोणत्याही सिद्धि कैवल्यसिद्धीला आवश्यक नाहींत व सत्त्वपुरुषान्यताख्याति हाच कैवल्यप्राप्तीचा मुख्य उपाय होय, हें सिद्ध झालें.

आतां ह्या सर्व सिद्धि कैवल्यप्राप्तीला जर आवश्यक आहेत, तर पुरुषाला कैवल्यप्राप्ति करून देण्याच्या उद्देशानें प्रवृत्त झालेल्या योगशास्त्रानें त्या काय म्हणून सांगितल्या, ह्याचा थोडासा विचार करूं. कैवल्यप्राप्तीला ह्या सिद्धींचा साक्षात् उपयोग नसला तरी त्या अप्रत्यक्षपणें उपकारक होत असतात, म्हणून त्यांचें प्रतिपादन योगशास्त्रानें केलें आहे. कोणतीही सिद्धि प्राप्त होण्याला विशेष आलंबनावर संयम करणें अवश्य असतें. संयम म्हणजे धारणा, ध्यान व समाधि. हीं योगाचीं अंतरंग साधनें होत. योगांगांच्या अनुष्ठानानें चित्तांतील अशुद्धीचा क्षय होतो असें पाद दोन, सूत्र अठ्ठावीसमध्यें सांगितलेंच आहे. त्यांतूनही हीं तीन अंतरंग साधनें होत, ह्यामुळें तीं विशेषत्वानें चित्तशुद्धीला कारण होतात आणि चित्त शुद्ध झालें म्हणजेच त्या चित्तांत विवेकख्यातीचा उदय होत असतो. अशा रीतीनें सिद्धींच्या विलोभनानें साधक त्या त्या संयमांचा अभ्यास करूं लागतो आणि सिद्धि प्राप्त होण्याइतका त्याचा अभ्यास पक्का झाला म्हणजे संयमामुळें प्राप्त झालेल्या चित्तशुद्धीचा असा परिणाम होतो कीं तो त्या सिद्धीविषयीं प्रायः उदासीन होतो. 'हा काढा पी म्हणजे द्राक्ष, खजूर, आंबा किंवा केळें तुला मिळेल' असें रोगानें पीडलेल्या मुलाला त्याची आई सांगते. मुलगा ह्या खाऊच्या आशेनें तो काढा पितो. प्रथम प्रथम काढा घेण्यांतला त्याचा हेतु खाऊ मिळावा एवढाच असतो, पण पुढें एक दोन सात्रकें काढा घेतल्यावर त्याची रोगपीडा नाहींशी होत असल्याचें जेव्हां त्याच्या अनुभवास येतें, तेव्हां मग खाऊकरितां नव्हे तर रोगनिवृत्तीकरितां तो आपण होऊन काढा घेऊं लागतो. असाच प्रकार सिद्धींच्या संबंधांत होत असतो. अमुक सिद्धि पाहिजे असेल, तर अमुक संयम करावा असें योगशास्त्र सांगतें. पण सिद्धींच्या प्राप्त्यर्थ तो तो संयम करावयाचा म्हटलें, तर त्यासाठीं मन व इंद्रियें त्या आलंबनावर एकाग्र करावीं लागतात. ह्या एकाग्रतेमुळें चित्तांतील रजस्तमोमल नाहींसे होत जातात व त्यांत सहजप्राप्त असलेल्या आनंदाचा आविर्भाव होऊं लागतो. मग सहजच सिद्धीविषयीं वैराग्य उत्पन्न होऊं लागतें. बरें यदाकदाचित्

सिद्धि प्रकट झाल्याच, तर त्या योग्याच्या चित्तांत एक प्रकारचा असा विश्वास उत्पन्न करितात कीं एवढ्याशा प्रयत्नानें जर ह्या सिद्धि प्रकट झाल्याचा अनुभव आपल्यास प्रत्यक्षत्वानें आला, तर शास्त्र केवळ सांगीवांगीचें नसून साक्षात् अनुभवावर उभारलेलें आहे हें सिद्ध झालें; तर आतां आपण सिद्धिरूप अर्वाचीन फलावर दृष्टि न ठेवतां कैवल्यसिद्ध्यर्थच योगाची कास धरूं या, अशा विचारानें तो अधिक उत्साहानें पुढील योगाभ्यासास लागतो. इतक्याही उपर साधक योगसिद्धींत अडकण्याचा प्रसंग आलाच, तर अशा वेळींही त्या साधकास 'पुनरनिष्टप्रसंगात्संगस्मयाकरणं' पुनः संसाररूप अनिष्ट प्राप्ति होऊं नये म्हणून योग्यानें त्या सिद्धीविषयीं संग करूं नये, किंवा स्वतःविषयीं स्मय म्हणजे धन्यता वाटूं देऊं नये (पाद ३, सूत्र ५१), असें योगशास्त्रच सांगत आहे. तात्पर्य, योगशास्त्रांत ज्या सिद्धि सांगितल्या आहेत, त्या साधकानें त्यांत प्रवृत्त व्हावें म्हणून सांगितल्या नसून, त्या योग्यास चित्तशोधक आणि विश्वासोत्पादक होतात व अशा रीतीनें त्या कैवल्यप्राप्तीच्या कामीं अप्रत्यक्षत्वानें उपकारकच होत असतात, म्हणूनच योगशास्त्रानें त्या सांगितल्या आहेत.

येणेंप्रमाणें सार्थ आणि सविवरण पातञ्जलयोगदर्शनाचा तिसरा विभूतिपाद समाप्त झाला.

॥ ॐ तत्सत् ॥

भारतीयमानसशास्त्र

अथवा

सार्थ आणि सविवरण

पातञ्जल-योग-दर्शन

४. कैवल्यपाद

समाधिनानेन समस्तवासना –
ग्रन्थेर्विनाशोऽखिलकर्मनाशः ।
अन्तर्बहिः सर्वत एव सर्वदा
स्वरूपविस्फूर्तिरयत्नतः स्यात् ॥

— विवेकचूडामणिः

योगदर्शनाच्या पहिल्या समाधिपादांत चित्ताचें स्वरूप काय, त्याच्या वृत्ति किती व कोणत्या, त्यांच्या निरोधाचे उपाय कोणते आणि वृत्तिनिरोध करून जो समाधि प्राप्त करून घ्यायचा त्याच्या उत्तरोत्तर श्रेष्ठ भूमिका कोणत्या, इत्यादि विषय प्राधान्यानें सांगितले. दुसऱ्या साधनपादांत चित्तांतील क्लेशांचें स्वरूप, त्यांच्या नाशाचे उपाय, ईश्वरप्रणिधान, चित्तैकाग्र्याचे उपाय आणि योगाचीं पहिलीं पांच बहिरंग साधनें सांगितलीं. तिसऱ्या विभूतिपादांत योगाचीं पुढील तीन अंतरंग साधनें, गुणांचे मुख्य परिणाम, संयमाचें स्वरूप, संयमापासून प्राप्त होणाऱ्या अनेक सिद्धि आणि विवेकख्याति, इत्यादि विषयांचें वर्णन झालें. आतां चौथ्या पादांत चित्तांतील

वासनांचा राहिलेला विचार करून कैवल्याचें स्वरूप प्राधान्यानें सांगावयाचें आहे.

मागील पादांत अनेक सिद्धींचें सोपाय वर्णन केल्यावर ह्या पादांत तशाच प्रकारच्या सिद्धि कोणकोणत्या मार्गांनीं प्रकट होतात हें पहिल्या सूत्रांत सांगितलें आहे. तें सूत्र येणेंप्रमाणें —

जन्मौषधिमन्त्रतपःसमाधिजाः सिद्धयः ॥ १ ॥

सूत्रार्थ — विशिष्ट जन्म, दिव्य औषधि, भिन्न देवतांचे मंत्र, तपःसामर्थ्य आणि समाधि अशा पांचांपासून सिद्धि प्रकट होत असतात.

विवरण — सर्वसामान्य माणसांच्या ठिकाणीं असलेल्या गोष्टींहून विशेष गोष्टी कोणाच्या ठिकाणीं दृष्टीस पडल्या, तर त्याला ती सिद्धि प्राप्त झाली आहे असें आपण म्हणतों. वास्तविक सिद्धि म्हणजे एखादी अशक्य गोष्ट घडते असें नाहीं. व्यवहारांतील नित्याच्या अनेक गोष्टींत जसा कांहीं कार्यकारणभाव असतो, तसाच तो सिद्धींच्या विषयींहि असतोच. आपणास तो ठाऊक नसतो तोंपर्यंत त्या गोष्टींत अद्भुतता आहे, असें आपणास वाटतें. पण तो कार्यकारणभाव आपल्यास ज्ञात झाला म्हणजे आपल्याला वाटणारी अद्भुतता नाहींशी होते. योगशास्त्रानें सिद्धींत वाटणारी ही अद्भुतता काढून टाकली आहे. ह्या शास्त्रानें मनाचें सामर्थ्य मानवांना पटवून दिलें असून, मानवी मनांत सामर्थ्याच्या ज्या ज्या म्हणून इच्छा उत्पन्न होण्याजोग्या आहेत, त्या सर्व परिपूर्ण करण्याचे मार्गही सांगितले आहेत. अशा प्रकारच्या श्रेष्ठ सिद्धि कोणत्या, त्या प्राप्त करून घेण्याचा पौरुष-प्रयत्न कोणत्या दिशेनें करावा आणि त्या सिद्धि प्राप्त झाल्यावर त्यांच्याविषयीं संग व स्मय न करतां चतुर्विध पुरुषार्थांतील सर्वश्रेष्ठ जो मोक्ष तो पुरुषार्थ साधण्यासाठीं ह्या सिद्धींविषयींही वैराग्य कसें धारण करावें, हें सांगून, योगशास्त्रकारांनीं सत्त्व आणि पुरुष ह्यांच्यांत शुद्धिसाम्य होणें हेंच कैवल्य होय असा शेवटच्या सूत्रानें तिसऱ्या विभूतिपादाचा उपसंहार केला आहे. आतां चौथ्या पादांत प्रथमतः इतर कांहीं महत्त्वाच्या आनुषंगिक गोष्टींचा विचार करून नंतर साक्षात् कैवल्याचा विचार केला आहे.

ह्या पहिल्या सूत्रांत सिद्धींचें सामर्थ्य कोणकोणत्या कारणांनीं प्रकट होतें तें सांगितलें आहे. जन्म, औषधि, मंत्र, तप आणि समाधि ह्या पांच

कारणांपासून सिद्धिसामर्थ्यें प्रकट होऊं शकतात. ह्यांतील पूर्व पूर्व कारणां-पेक्षां पुढचीं कारणें अधिक महत्त्वाचीं, त्यांत श्रम अधिक आणि अर्थात् त्या मानानें सिद्धिरूप फलही अधिक महत्त्वाचें व म्हणून अधिक स्पृहणीय होय. ह्यांतील अगदीं प्रथमचें कारण म्हणजे विशिष्ट योनींतील जन्म होय. केवळ त्या योनींत जन्म प्राप्त झाल्यानेंच त्या जीवांच्या ठिकाणीं विशेष सामर्थ्य प्रकट होतें. उदाहरणार्थ, आकाशांत उडणारे पक्षी घेऊं. आकाश-गमन ही सिद्धि त्यांस केवळ जन्मामुळेंच प्राप्त झालेली असते. आपल्या अति चिमुकल्या पंखांच्या साहाय्यानें आकाशाच्या अत्यल्प भागांत उडणाऱ्या धुंगुरट्यापासून तों आपल्या सामर्थ्यवान् पंखांच्या साहाय्यानें शेकडो कोसांच्या भराऱ्या मारणाऱ्या हंस, गरूड, इत्यादि वेगवान् पक्ष्यांमध्यें आकाशगमनाचें जें सामर्थ्य दिसून येतें, तसलें सामर्थ्य सर्वसाधारण मानव प्राण्यांत दिसून येत नाहीं. तेव्हां मानवांशीं तुलना केली असतां पक्ष्यांच्या ठिकाणीं आकाशांत संचार करण्याची जी शक्ति आहे ती एक प्रकारचीं सिद्धिच होय. पण ह्या सिद्धीचें कर्तृत्व त्या पक्ष्यांकडे मुळींच नाहीं; त्याचप्रमाणें ही सिद्धि त्यांच्या ठिकाणीं असली, तरी तिचा उदरंभरणा-पलीकडे दुसरा कोणताच पुरुषार्थ प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष साधला जात नाहीं आणि म्हणून ह्या सिद्धीकरितां पक्ष्याचा जन्म आपल्यास प्राप्त व्हावा अशी इच्छा कोणताही माणूस धरणार नाहीं. तात्पर्य, केवळ निसर्गानुसार प्राप्त झालेल्या जन्मामुळेंच जें सिद्धिरूप सामर्थ्य प्रकट होतें तें क्षुद्र होय.

सिद्धीच्या प्रकटनाला दुसरें एक कारण म्हणजे औषधि होत. आयुर्वेदांत अनेक औषधिप्रयोग असे आहेत कीं त्यांचें यथाविधि सेवन केलें असतां उत्तम प्रकारची कार्यसिद्धि प्राप्त होते. चरकसुश्रुतादि आर्ष वैद्यक ग्रंथांतून एक स्वतंत्र रसायन-प्रकरण असतें. त्यांत कुटिप्रावेशिक आणि वातातपिक अशीं दोन प्रकारचीं रसायनें सांगितलीं आहेत. विशिष्ट रसायन सेवन करीत असतां, त्याकरतां विशिष्ट रीतीनें तयार केलेल्या झोपडींत प्रवेश करून रसायन घेण्याकरतां तेथें राहावयाचें आणि विधिपूर्वक रसायन घ्यावयाचें; अशा प्रकारच्या रसायनास कुटिप्रावेशिक रसायन म्हणतात. रसायनाचा दुसरा प्रकार म्हणजे वातातपिक रसायनाचा. हीं रसायनें घेत असतां एखाद्या कुटींत प्रवेश करून राहावयाचें कारण नसतें, तर वात म्हणजे वारा आणि आतप म्हणजे ऊन ह्यांत नेहमींच्या उद्योगासाठीं हिंडत फिरत असतांही रसायनें

सेवन केलीं तरी चालतें. आयुर्वेदानें सांगितल्याप्रमाणें हीं रसायनें सेवन केलीं असतां त्यांपासून सर्व प्रकारच्या व्याधींचा नाश होऊन उत्तम प्रकारचें आरोग्य लाभतें. उदाहरणार्थ, मागें उल्लेखिलेलें सुश्रुत संहितेंतील सर्वोपघातशमनीय विडंग-तंदुल रसायन घेऊं. हें कुटिप्रावेशिक रसायन घ्यायला लागल्यापासून "पहिल्या चार महिन्यांत शरीरांतील जुने घटक नाहींसे होत जातात आणि त्यांच्याऐवजीं नवे घटक निर्माण होतात. जुने दांत, नखें, केस, इत्यादि गळून जाऊन पांचव्या महिन्यांत अगदीं सर्वांशीं नवीन शरीर बनतें. सर्व शरीरांत प्रशस्त गुण प्रकट होऊं लागतात. सूर्यप्रकाशाप्रमाणें तेजोमय अंगकान्ति होते. त्या माणसाला फार दूरचें दिसूं लागतें आणि ऐकूं येतें. रजोगुण व तमोगुण ह्यांचा लोप होऊन मन सत्त्वगुणानें युक्त होतें. त्याला हत्तीचें बळ व घोड्याचा वेग हीं प्राप्त होतात आणि तो पुनः तरुण होऊन दीर्घ काळ वांचतो." ह्या वर्णनावरून लक्षांत येईल कीं योगशास्त्रांत सांगितलेली कायसंपत् ही सिद्धि हें रसायन सेवन करणारास प्राप्त होते. पक्ष्यादिकांना केवळ जन्मानें प्राप्त होणाऱ्या आकाश-गमनासारख्या सिद्धीपेक्षां ही सिद्धि प्राप्त होण्याला प्रयत्नांची अपेक्षा अधिक असते आणि अर्थात् त्या मानानें ह्या सिद्धीचें महत्त्वही अधिक आहे. कारण ह्या रसायनसेवनानें मिळालेल्या कायसंपत्तीचा उपयोग व्यवहारदृष्ट्या तर होतोच, पण त्या माणसाला अशा निरोगी व दिव्य शरीराच्या साहाय्यानें कैवल्यप्राप्तीही सुलभपणें होऊं शकते.

मंत्रप्रयोगानें प्राप्त होणाऱ्या सिद्धि तिसऱ्या प्रकारांत मोडतात. औषधीपासून प्राप्त होणाऱ्या सिद्धींपेक्षां मंत्रसिद्धीचें महत्त्व अधिक आहे; कारण मंत्र सिद्ध होण्याला त्या मंत्राचा जप करावा लागतो. कांहीं मंत्रांचें पुरश्चरण केल्यावांचून ते सिद्ध होत नाहींत. मंत्रांत जितकीं अक्षरें तितके लक्ष मंत्रजप ही पुरश्चरणाची जपसंख्या सामान्यतः असते. त्याचप्रमाणें मंत्र सिद्ध करूं इच्छिणाराला कांहीं नियमही पाळावे लागतात आणि आपल्या आचरणांतही संयम पाळावा लागतो. त्यांतूनही अर्थप्रधान मंत्रजपांत सिद्धि लवकर प्राप्त होण्यासाठीं एकाग्र मनानें अर्थानुसंधानपूर्वक तदर्थभावन अवश्य असतें (पाद १, सूत्र २८). ध्वनिप्रधान मंत्राच्या सिद्धींत त्या मंत्राच्या नुसत्या वर्णोच्चारालाच प्राधान्य असतें. यथावत् वर्णोच्चारपूर्वक त्या मंत्राचा विशिष्ट-संख्यायुक्त जप झाला म्हणजे तो मंत्र सिद्ध होत असतो. पण असल्या मंत्रसिद्धीचें स्वरूप म्हणजे एखादा तोडगा करावा तसें असतें. अर्थप्रधान

मंत्राची गोष्ट तशी नसते. तर त्या मंत्रानुष्ठानांत जपाला जितकें महत्त्व असतें तितकेंच तदर्थभावनेला असतें; ह्यामुळें अर्थानुसंधानाकडे जपकाळीं चित्त ठेवावें लागतें. ह्यावरून दिसून येईल कीं ह्या मंत्रसिद्धि म्हणजे उपासकाला सिद्धींच्या आमिषानें योगमार्गाकडे न कळत नेणाऱ्या पाऊलवाटाच होत. ह्या दृष्टीनें मंत्रसिद्धींचा विचार केला, तर त्या पूर्वींच्या जन्मसिद्धि किंवा औषधिसिद्धि ह्यांच्यापेक्षां अधिक श्रेष्ठ फल देणाऱ्या आणि अधिक चित्तशुद्धि करणाऱ्या आहेत हें दिसून येईल.

ह्यांच्यापेक्षांही तपःसिद्धिरूप चौथा प्रकार तर फारच श्रेष्ठ होय. कारण तपाचा 'नियम' ह्या योगांगांत अंतर्भाव असल्यामुळें तें एक योगांगच होय. असें असूनही तपःसिद्धि ह्या समाधिज सिद्धींहून भिन्न आणि कमी प्रतीच्या असल्याचें येथें सांगण्याचें कारण, तपाचरणांत कामनेची बाधा असण्याचा किंवा उद्भवण्याचा संभव असतो हें होय. जन्म, औषधि किंवा मंत्र ह्यांपासून मिळणाऱ्या सिद्धि बाह्य गोष्टींवर अवलंबून असतात; तर तपःसिद्धि स्वतःच्या पौरुष प्रयत्नानेंच प्राप्त होत असतात. ह्यामुळें एखादी कामना धारण करणारा माणूस आपल्या कामनेच्या पूर्ततेसाठीं सामान्य व्यावहारिक उपायांनीं जेव्हां ती कामना पूर्ण होण्याचा संभव दिसत नाहीं, तेव्हां तपासारख्या अलौकिक उपायाचें अवलंबन करून ती पुरी करतो. त्रिशंकूला स्वर्गांत प्रवेश मिळत नाहीं तर त्याच्याकरितां स्वतंत्र सृष्टि निर्माण करून, तिच्यांतील स्वर्गांत त्याला स्थान मिळवून द्यावें ह्या महत्त्वाकांक्षेनें प्रेरित होऊन, विश्वामित्र मुनींनीं तपःसिद्धि मिळविली. कोपिष्ट दुर्वास मुनींनीं अंबरीष राजाला शासन करावें म्हणून तपःप्रभावानें एक कृत्या निर्माण केली; रावण, कुंभकर्ण, भस्मासुर अशासारख्यांनीं तपश्चर्येनें वर प्राप्त करून घेतले आणि त्या वरप्राप्तीनें उन्मत्त होऊन ते सर्व लोकांना अत्यंत पीडादायक झाले, इत्यादि कथा पुराणांतून आढळतात; त्यांवरून असें आढळून येईल कीं तपःसामर्थ्य प्राप्त करून घेणारीं अशा वृत्तीचीं माणसें सर्वसामान्य माणसांप्रमाणेंच कामक्रोधादि राजस आणि तामस वृत्तींनीं ग्रासलेलीं असतात. भेद इतकाच कीं तीं आपल्या तसल्या वृत्तींची हौस फेडण्याकरितां तपाचरणासारख्या अलौकिक उपायाचा अवलंब करतात. तात्पर्य, तपःसिद्धि परवश साधनांवर अवलंबून नसून पौरुष प्रयत्नांनीं प्राप्त होऊं शकतात आणि एखाद्या कामनेच्या प्राप्तीसाठीं कां होईना, पण त्या निमित्तानें उपवास, ध्यान, धारणा, इत्यादि योगांगभूत

साधनांचें अनुष्ठान त्यांच्याकडून घडत असतें. ह्या दोन गोष्टींमुळें, जन्म, औषधि आणि मंत्र ह्यांपासून प्राप्त होणाऱ्या सिद्धींपेक्षां तपःसिद्धि श्रेष्ठ होत. पण त्यांत कामक्रोधादि वृत्तींचें पोषण होत असल्यानें त्या समाधिज सिद्धींपेक्षां कमी प्रतीच्या होत.

समाधिज सिद्धि हा सिद्धींचा पांचवा प्रकार होय. सर्व सिद्धींत ह्या श्रेष्ठ पदवीच्या सिद्धि होत. ह्यांहून अर्वाचीन किंवा महत्त्वाच्या दृष्टीनें कमी प्रतीच्या असलेल्या तपःसिद्धि आणि ह्या समाधिज सिद्धि ह्या बाह्य दृष्ट्या जरी सारख्या वाटल्या तरी त्यांच्यांत अत्यंत महत्त्वाचा निराळेपणा असा असतो कीं सिद्धींच्या आशेनें तपाचरण करून साधक ज्या प्राप्त करून घेतो त्या तपःसिद्धि होत आणि कैवल्यप्राप्तीच्या इच्छेनें वैराग्यपूर्वक योगांगांचें अनुष्ठान करीत असतां चित्तांतील रजस्तमोमल नाहींसे होऊन जेव्हां विवेकख्याति होते तेव्हां सहजपणानें ज्या सिद्धि योग्याच्या अंगीं प्रकट होत असतात त्या समाधिज सिद्धि होत. म्हणजे सिद्धि प्राप्त करून घेण्याचा मार्ग आणि सिद्धींचें स्वरूप हीं दोनही एकच, पण तपःसिद्धि कामनापूर्वक पुरुषप्रयत्नानें संपादन केल्या जातात, तर समाधिज सिद्धि निष्कामपणानें योगानुष्ठान करीत असतां सहजपणानें प्रकट होत असतात. पहिल्यांत योगी सिद्धीच्या मागें धावत असतो तर दुसऱ्यांत सिद्धि योग्याच्या मागें लागतात. सूर्याकडे पाठ करून सावली पकडण्यासाठीं मनुष्य धावूं लागला तर सावली पुढेंच पळते आणि मनुष्य मात्र अल्पांशानें कां होईना सूर्यापासून दूर जात असतो आणि सावलीकडे पाठ फिरवून मनुष्य सूर्याकडे धावूं लागला तर सावलीच त्याच्या मागोमाग येऊं लागते. असाच प्रकार तपःसिद्धि आणि समाधिज सिद्धि ह्यांच्यांत होत असतो. सिद्धींच्या पाठीमागें साधक लागला म्हणजे भोगानें तपाचा क्षय होऊन त्याचें सिद्धींचें सामर्थ्य लुप्त होतें, पण कैवल्यप्राप्तीच्या इच्छेनें वैराग्यपूर्वक समाधि साध्य केला असतां सिद्धींचे चमत्कार सहजपणें घडूं लागतात आणि हें सिद्धिसामर्थ्य योगारूढ पुरुषाच्या ठिकाणीं अखंडपणें नांदत राहतें. दोहोंत असा भेद असण्याचें कारणही उघडच आहे. तपःसिद्धींच्या मागें लागलेला मनुष्य परिच्छिन्न देहाहंभावानें ग्रासलेला असतो. ह्यामुळें त्याला प्राप्त होणाऱ्या सिद्धिसुद्धा परिच्छिन्न म्हणजे मर्यादित स्वरूपांत राहतात आणि तो योगी असूनही कामनावान् असल्यामुळें एक प्रकारें संसारीच बनून राहतो. मेनकेशीं संसार करून शकुंतलेला जन्म देणारा विश्वामित्र अशा योग्याचें

उत्तम उदाहरण होय. कैवल्यसाक्षात्कारार्थ असंप्रज्ञात समाधीची कास धरणाऱ्या योग्याची स्थिति वरील प्रकारच्या योग्याहून अगदीं भिन्न असते. इष्टि-तुष्टि-पुष्टि प्राप्त करून देणाऱ्या अन्नाच्या सिद्धीकरतां स्वयंपाक करणाऱ्या माणसाला अग्नीच्या सान्निध्यामुळें शीतपरिहार हें प्रासंगिक फळ जसें सहजपणें मिळतें, त्याचप्रमाणें कैवल्यप्राप्त्यर्थ असंप्रज्ञात समाधीच्या मार्गाकडे जाणाऱ्या योग्याच्या ठिकाणचा परिच्छिन्न अहंभाव पूर्णाहंभावांत विलीन होणें म्हणजे समष्टि विराट्स्वरूपी ईश्वराशीं समरस होणें होय. योग्याच्या ठिकाणीं ह्या सामरस्यामुळें ईश्वरत्व प्रकट होऊं लागणें म्हणजेच त्याच्या ठिकाणीं सिद्धिरूप ऐश्वर्य प्रकट होणें होय. कारण ईश्वरभाव आणि ऐश्वर्य ह्यांत वेगळेपणा नसतो, तेव्हां योग्याच्या ठिकाणीं ईश्वरत्व सिद्ध होतांच त्याच्या ठिकाणीं अणिमादि सिद्धींचें ऐश्वर्य स्वयमेव प्रकट होत असतें. तात्पर्य, योग्याच्या ठिकाणीं परिच्छिन्न अहंभाव न स्फुरतां पूर्णाहंभाव स्फुरूं लागतांच ज्या सिद्धि स्वयमेव प्रकट होत असतात, त्या ह्या सूत्रांत सांगितलेल्या समाधिज सिद्धि होत. ह्या सिद्धि पूर्वींच्या चारही प्रकारच्या सिद्धींपेक्षां श्रेष्ठ होत. कारण ह्या सिद्धींमध्यें योग्याचें मन अनासक्तपणें वावरत असतें आणि त्याच्या द्वारा समष्टीचें कार्य ईश्वर घडवून आणीत असतो. योग्याकडून सिद्धींचा विलास अनासक्तपणें घडून येत असल्यामुळें तेथें संसृतीला कारण होणारा कर्माशय केव्हांच उत्पन्न होत नाहीं.

आतां कांहीं योगी जन्मापासूनच सिद्धिसामर्थ्यानें संपन्न असलेले दृष्टीस पडतात. त्यांच्या त्या सिद्धि वरील पांचांपैकीं कोणत्या प्रकारांत पडतात ह्याचा थोडासा विचार करूं. ह्या सिद्धि औषधींच्या सेवनामुळें किंवा मंत्र सिद्ध झाल्यामुळें प्राप्त झालेल्या नसतात हें स्पष्टच आहे. तसेंच त्या सिद्धि त्या योग्यांच्या ठिकाणीं जन्मापासून दृष्टीस पडत असल्या, तरी त्यांच्या प्राप्तीला केवळ विशिष्ट योनींत जन्म झाला हें निमित्त कारणही संभवत नाहीं. मत्स्ययोनींत जन्म येतांच पाण्यांत यथेच्छ विहार करतां येतो किंवा पक्ष्याचा जन्म येतांच आकाशांत अनिरुद्ध संचार करतां येतो. त्याप्रमाणें मनुष्ययोनींत जन्म येणें हें वरील योग्याच्या ठिकाणीं जन्मापासून सिद्धींचें सामर्थ्य उत्पन्न होण्याला कारण होऊं शकत नाहीं. तसें तें होऊं शकेल, तर मनुष्ययोनींत जन्म घेणाऱ्या प्रत्येकाला तें सामर्थ्य जन्मतःच प्राप्त व्हावयास पाहिजे. पण तसें तर केव्हांच घडत नाहीं. ह्यावरून योग्यांच्या त्या सिद्धि जन्मज ह्या पहिल्या प्रकारांतही पडत नाहींत. राहतां

राहिले तपःसिद्धि व समाधिज-सिद्धि हे दोन प्रकार. ह्या दोहोंत हेतुतः भेद असतो, स्वरूपतः नसतो. सिद्धि प्राप्त व्हाव्यात हा हेतु धरून तपश्चर्या केली आणि सिद्धि मिळविल्या, तर त्या तपःसिद्धि होत हें मागें सांगितलेंच आहे. विषयसेवनांतील दोष अनुभवास आल्यानंतर जसें विषयाविषयीं वैतृष्ण्य उत्पन्न होतें तसेंच सिद्धींच्या भोगांपासून प्राप्त होणाऱ्या अनिष्ट गोष्टी अनुभवास आल्यानंतर सिद्धींविषयींही वैराग्य उत्पन्न होऊं शकतें. असें वैराग्य पूर्वजन्मार्जित सिद्धींविषयीं पुढील जन्मापासूनच उत्पन्न होईल, तर त्या तपःसिद्धींचें रूपान्तर समाधिसिद्धींत आपोआपच होतें. शुकसनकादि मुनि जन्मापासूनच पूर्ण विरक्त आणि महाज्ञानी होते; वामदेव आणि प्रल्हाद ह्यांना गर्भावस्थेंतच ज्ञान प्राप्त झालें होतें आणि कपिल महर्षि जन्मापासून सिद्ध पुरुष म्हणून विख्यात होते. तेव्हां ज्या महापुरुषांच्या ठिकाणीं सिद्धींच्या भोगांविषयीं कामना दृष्टीस पडत असेल त्यांच्या त्या सिद्धि तपःसिद्धि होत आणि जेथें योग्याचें चित्त पूर्ण निष्काम असेल आणि त्या योग्याच्या ठिकाणीं जन्मापासून सिद्धिसामर्थ्य प्रकट झालेलें असेल, तर त्या सिद्धि समाधिज-सिद्धि होत.

आतां जीवांना एकाच जन्मांत किंवा अन्य जन्मांत निराळी जाति कशी प्राप्त होते तें पुढील सूत्रांत सांगितलेलें आहे —

जात्यन्तरपरिणामः प्रकृत्यापूरात् ॥ २ ॥

सूत्रार्थ — जीवांच्या सूक्ष्म देहाच्या आश्रयानें असलेला एका जातीचा स्थूल देह जाऊन दुसऱ्या जातीचा देह निर्माण होणें हा जात्यंतरपरिणाम होय. हा जात्यंतरपरिणाम त्या त्या विकृतींची पूर्णता प्रकृतीकडून केली जाते म्हणून घडून येत असतो.

विवरण — मागील सूत्रांत विशिष्ट जातींत जन्म येणें इतक्या सामग्रीवा कांहीं सिद्धि निसर्गतः प्राप्त होत असतात म्हणून सांगितलें; पण त्या संबंधांत असा एक प्रश्न उत्पन्न होतो कीं एखाद्याला एका जन्मांत एखादी जाति प्राप्त झाल्यावर पुनः अन्य जन्मांत अन्य जाति कां प्राप्त होते? एका जन्मांत जी जाति प्राप्त झाली असेल तिला अनुसरूनच त्या जन्मांतील कर्माचरण घडत असतें आणि त्या जातीला अनुकूल असलेल्या वासनांचाच

उदय त्या जातींत असतांना त्याच्या चित्तांत होत असतो. म्हणजे त्या जातीला अनुकूल असलेल्या वासना चित्तांत प्रकट व्हाव्यात आणि तदनुसारच कर्मे घडत जावींत असा प्रकार जर नेहमीं घडत असतो तर पुढील जन्मांत पुनः तीच जाति त्यास प्राप्त व्हावयास पाहिजे, पण श्रुतीवरून तर असें दिसतें कीं पुढील जन्मीं श्वान, सूकर, चांडाल किंवा ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्य अशांसारख्या कोणत्याही जातींत जीवांना जन्म येणें संभवनीय आहे. तसेंच अन्य जन्मांत जसें जात्यंतर होतें तसेंच एकाच जन्मांत तें होऊं शकतें हें तर त्याहूनही विलक्षण आहे. अहल्येला एकाच जन्मांत स्त्रीदेह जाऊन शिलेच्या रूपांत राहावें लागलें होतें. एकाच जन्मांत मनुष्यत्व जाऊन देवत्व प्राप्त झाल्याचें नंदिकेश्वराचें उदाहरण पुराणांत प्रसिद्ध आहे. वाटमाऱ्याचा धंदा करणाऱ्या वाल्या कोळ्याचा रामायण महाकाव्य लिहिणारा वाल्मीकि ऋषि एकाच जन्मांत झाला आणि धेनुहरण-प्रसंगीं वसिष्ठमुनींच्या ब्रह्मतेजापुढें हतप्रभ झालेल्या विश्वामित्राला “ धिग्बलं क्षत्रियबलं ब्रह्मतेजोबलं बलं ” असा अनुभव आल्यामुळें, त्यानें उग्र तप करून ब्राह्मणजातित्व प्राप्त करून घेतलें. ह्या उदाहरणांवरून असें दिसून येतें कीं एका जन्मांतही जात्यंतरपरिणाम होऊं शकतो.

एकाच जन्मांत जात्यंतरपरिणाम झाल्याचीं उदाहरणें मनुष्येतर योनींतही अनेक दृष्टीस पडतात. कुंभारीण माशीचें उदाहरण सर्वप्रसिद्धच आहे. ही माशी लहानसें चिखलाचें घर करून, त्यांत एक लहानशी अळी आणून ठेविते. कांहीं काळांत त्या अळीची लहानशी नवी कुंभारीण माशी बनते व त्या घरट्यांतून उडून जाते. पावसाळ्यांत जन्मास आलेल्या सुरवंटांपासून पांढरे तांबडे ठिपके असलेल्या चिमुकल्या पंखांचीं लहान लहान पांखरें बनतात ही गोष्ट सर्वांनीं पाहिलेली आहे. रेशमाच्या किड्यापासून त्याच्या मूळ देहांत रूपान्तर होत होत शेवटीं त्याचें एक सुंदर पंखांचें फुलपांखरूं बनून उडून जातें ही गोष्टही अनेकांस ठाऊक आहे. तेव्हां एका जन्मानंतर किंवा एकाच जन्मांत जो हा जात्यंतरपरिणाम होतो तो कसा घडून येतो त्याचा विचार ह्या सूत्रांत केला आहे.

वास्तविक पाहतां सृष्टींतील सर्व पदार्थ प्रतिक्षणाला परिणाम पावणारे असल्यामुळें, त्यांच्यांत कांहीं तरी परिणाम घडून येणें हें अगदीं स्वाभाविक आहे. पण तो परिणाम आकस्मिकपणें अन्य जातीय शरीर किंवा

इंद्रियसमूह ह्यांच्या स्वरूपांत कसा होतो ह्या प्रश्नाचा विचार येथें कर्तव्य आहे. तिसऱ्या पादाच्या तेराव्या सूत्रांत धर्म, लक्षण व अवस्था ह्या तीन परिणामांचा विचार केला आहे. त्यावरून असें दिसतें कीं भूतें व इंद्रियें ह्यांत प्रथम धर्मपरिणाम घडत असतो. पूर्व परिणामप्रवाहाचा हळुहळू अभिभव होत जाणें आणि उत्तर परिणामप्रवाहाचा प्रादुर्भाव होत जाणें हा धर्मपरिणाम होय. असें होत असतां पूर्व परिणामप्रवाहाचा संपूर्णपणें क्षय होणें आणि अन्य परिणामप्रवाह पूर्णत्वानें उदित होणें हा लक्षण-परिणाम होय आणि ह्यानंतर तुल्य परिणामप्रवाह कांहीं काल चालू राहणें हा अवस्था परिणाम होय. परिणामत्रयाचें हें स्वरूप लक्षांत घेतलें म्हणजे असें दिसून येईल कीं सामान्यतः एक परिणामप्रवाह एकदम नाहींसा होऊन त्याच्या जागीं अन्य परिणामप्रवाह एकदम प्रकट होत नसतो, तर हळुहळू होत असतो. उदाहरणार्थ, मनुष्याच्या वयोवस्था आपण घेऊं. शैशव, बाल्य, किशोरावस्था, कौमार्य, तारुण्य, प्रौढावस्था आणि वार्धक्य ह्या सात अवस्थांपैकीं कोणतीही पूर्व अवस्था हळुहळू जात असते आणि दुसरी हळुहळू प्रादुर्भूत होत असते आणि हें परिणामप्रवाहान्तर इतक्या सूक्ष्मपणानें होत असतें कीं एक संपून दुसरीस केव्हां प्रारंभ झाला हें कळतसुद्धा नाहीं. परिणामत्रयाचें असें स्वरूप असतां, पूर्व जन्मांत जलचर-जातीय जीवाला पुढील जन्मांत भूचर-जातीय देह कसा एकदम प्राप्त होतो, किंवा एकाच जन्मांत अत्यंत विलक्षण जात्यंतर कसें घडून येतें ह्याचें उत्तर ह्या सूत्रांत दिलें आहे. तें उत्तर कोणतें ह्याचा आतां विचार करूं.

सृष्ट पदार्थांत जड व चेतन असे दोन प्रकार आहेत. चित्ताचा आविर्भाव जेथें झालेला असेल त्यांना आपण चेतन समजतों आणि इतर सर्व पदार्थांना आपण जड असें म्हणतों. तत्त्वतः चित्तसुद्धा जडच होय. परंतु तें सत्त्वगुणापासून निर्माण झालें असल्यानें, त्याच्या ठिकाणीं सत्त्वगुणाचे ज्ञानवत्ता आणि प्रकाशशीलता हे धर्म असतात आणि म्हणून त्याला आपण चेतन असें म्हणतों. अशा प्रकारचें चित्त ज्या स्थूलोपाधींना व्यापून राहतें त्यांना आपण प्राण्यांचीं शरीरें असें म्हणतों. चित्तयुक्त शरीरें हीच चेतन सृष्टि होय आणि ह्यांव्यतिरिक्त सर्व पदार्थ जड सृष्टींत अंतर्भूत होतात. पाद तीन, सूत्र तेरामध्यें परिणामत्रयाचें सामान्य स्वरूप सांगितलें आहे व तें सामान्यतः जड सृष्टींत आढळून येत असतें. चेतन सृष्टींतही जेव्हां नित्याच्या निसर्गनियमानुसार हे तीन प्रकारचे परिणाम घडून येत असतात

तेव्हांही ह्या परिणामत्रयाचें तेंच सामान्य स्वरूप दृष्टीस पडतें. परंतु ह्या परिणामत्रयावर चित्ताचे विशेष संस्कार जेथें कांहीं कारणानें घडतात तेथें मात्र हें परिणामत्रय शीघ्रतेनें घडून येत असल्याचें दिसतें. उदाहरणार्थ, वरील सात वयोवस्थांपैकीं वार्धक्य ही अवस्था घेऊं. तारुण्य व प्रौढावस्था ह्या दोन अवस्था कित्येक वर्षें टिकल्यानंतर वार्धक्य ही अवस्था अगदीं नकळत चोरपावलांनीं हळुहळू येत असते. हा परिणामत्रयाचा सामान्यक्रम झाला, पण कधीं कधीं असेंही घडतें कीं माणसाच्या चित्ताला अत्यंत व्यग्रता उत्पन्न करणारी परिस्थिति प्राप्त होते. अशा परिस्थितींत कित्येक वेळां तारुण्य व प्रौढावस्था ह्या अवस्था अतिशय लवकर संपून त्या माणसाला अकालीं वार्धक्य येतें. कित्येक प्रसंगीं तर एका रात्रींत मनुष्याचें तारुण्य नाहींसें होतें आणि दुसऱ्या दिवशीं त्याच्या तोंडावर सुरकुत्या पडलेल्या आणि त्याचे सर्व केस पांढरे झालेले दृष्टीस पडतात. ह्याच्या उलट ज्याचें चित्त नेहमीं प्रसन्न व आनंदी असतें असा मनुष्य नेहमीं निरोगी राहतो व त्याला दीर्घायुष्य प्राप्त होतें. असल्या उदाहरणांवरून हें लक्षांत येईल कीं प्राण्यांच्या शरीरांत जो परिणामक्रमप्रवाह चालू असतो त्यावर चित्ताच्या स्पंदांचा परिणाम घडत असतो. चित्ताचे स्पंद परिणामत्रयाला अनुकूल असतील, तर ते तिन्ही परिणाम लवकर घडून येतात आणि ते प्रतिकूल असतील, तर ते मंदगतीनें घडून येतात.

परिणामत्रयाची ही शीघ्रता व मंदगति कशावर अवलंबून असते ह्याचा आणखी थोडा विचार करूं. त्याकरितां धर्म, लक्षण आणि अवस्था ह्या तीन परिणामांच्या स्वरूपाचा आणखी थोडा विचार करावयास पाहिजे. पूर्वी पाद ३, सूत्र ९ ते १५ ह्यांवरील विवेचनांत ह्या तीन परिणामांचा जो सविस्तर विचार झाला आहे, त्यावरून इतकें स्पष्ट झालें आहे कीं पूर्वपरिणामप्रवाहाचा अभिभव होत जाणें आणि उत्तरपरिणामप्रवाहाचा प्रादुर्भाव होत जाणें हा धर्मपरिणाम होय. असा झगडा चालू असतां असा एक क्षण येतो कीं त्या क्षणापासून पुढें केव्हांही पूर्वपरिणामाचा उदय होत नाहीं, म्हणजे पूर्वपरिणामप्रवाहाचा संपूर्णतया क्षय झालेला असतो आणि पुढील परिणामप्रवाह चालू राहतो. हें लक्षणपरिणामाचें स्वरूप होय. भूतकाळ, वर्तमानकाळ आणि भविष्यकाळ ह्यांतील वर्तमानकाळासारखें लक्षणपरिणामाचें स्वरूप क्षणजीवी आहे. आतांचा एक क्षणच वर्तमान-काळाचा निदर्शक असतो. कारण आतांच्या पूर्वीचा क्षण भूतकाळांत

सामावलेला असतो आणि ह्याच्या पुढचा क्षण भविष्यत् स्वरूपाचा असल्याभुळें, त्याचा समावेश भविष्यकाळांत होतो; म्हणून आतांचा क्षण तेवढा वर्तमानक्षण ह्या संज्ञेला पात्र असतो. वर्तमानकालाचें हें स्वरूप जसें क्षणोपजीवि आहे तसेंच लक्षणपरिणामाचें स्वरूपही क्षणोपजीवीच होय. ज्या एका क्षणानंतर पूर्वपरिणामाचें दर्शन पुनः होत नाहीं त्या क्षणाला लक्षणपरिणाम सिद्ध होतो. ह्याचाच दुसरा एक अर्थ असा कीं ह्या क्षणाला जो परिणाम उदित झाला आहे तोच पुढील क्षणास उदित झाला पाहिजे. तोच परिणाम पुढील कोणत्या तरी क्षणाला उत्पन्न न होतां जर पूर्वपरिणाम त्या क्षणीं उत्पन्न होईल तर अजून धर्मपरिणाम समाप्त झाला नाहीं असें होईल. म्हणजे धर्मपरिणामाच्या समाप्तीचें लक्षण पूर्वपरिणामाचें पुनः अदर्शन हें होय. हें अदर्शन ज्या क्षणापासून सिद्ध झालें त्या क्षणाला लक्षणपरिणाम सिद्ध झाला. ह्या क्षणानंतर पुनः पूर्वपरिणामाचें अदर्शन घडलें, तर ह्याच्या पुढील क्षणाला हाच परिणाम घडेल, किंवा पूर्वीचा व आतांचा हे दोनही परिणाम न घडतां अगदीं नवा असा तिसरा परिणाम घडून येईल. जर आतांच्या क्षणास घडलेला परिणामच पुढील क्षणास आणि त्याच्या पुढील आणखी कांहीं क्षणांस घडेल, तर तो अवस्थापरिणाम होईल. कारण " शांतोदितौ तुल्यप्रत्ययौ " हें अवस्थापरिणामाचें स्वरूप सांगितलेलें आहे. पण असाही प्रकार संभवतो कीं वर सांगितल्याप्रमाणें आतांच्या पुढच्या क्षणाला पूर्वीचा नव्हे व आतांचाही नव्हे असा अगदीं तिसराच परिणाम घडून येईल. पुढच्या क्षणीं असा अगदीं भिन्न असलेला तिसराच परिणाम घडेल तर त्यांत ' शांतोदितौ तुल्यप्रत्ययौ ' हें अवस्थापरिणामाचें स्वरूप राहत नसल्याकारणानें तो अवस्थापरिणाम नव्हे. मग तो उरलेले जे धर्म आणि लक्षण असे दोन परिणाम त्यांपैकीं कोणता तरी असूं शकेल. दुसऱ्या व तिसऱ्या परिणामांत जर अभिभव-प्रादुर्भाव हा वर सांगितलेला झगडा चालू राहील तर तो धर्मपरिणाम होईल आणि असा झगडा न होतां तिसऱ्या परिणामानंतर लागलीच पुढच्या क्षणीं चौथा अगदीं नवीन परिणाम उदित होईल, तर तो पुनः लक्षणपरिणाम होईल. ह्या सूक्ष्म विचाराचा अधिक स्पष्ट बोध होण्याकरितां ह्या परिणामांना काल्पनिक नांवें देऊन हेंच विवेचन करूं. पूर्वपरिणामाला एक ही संज्ञा देऊं. आतांच्या क्षणाच्या पूर्वीच्या अनेक क्षणांत एक, एक, एक, एक, असा तुल्यपरिणामप्रवाह चालू होता. हा अवस्थापरिणाम होय. नंतर आतांच्या क्षणाला दोन हा

अगदीं नवा परिणाम प्रादुर्भूत झाला. ह्यानंतर एक आणि दोन ह्या परिणामांचा झगडा सुरू होऊं शकेल, म्हणजे एक ह्या परिणामप्रवाहाचा अभिभव होत जाईल आणि दोन ह्या परिणामप्रवाहाचा प्रादुर्भाव होत जाईल. म्हणजे दोन, एक, एक, एक असा परिणामप्रवाह पहिल्या चार क्षणांत प्रथम होईल. नंतर दोन, दोन, एक, एक, नंतर दोन, दोन, दोन, एक आणि शेवटीं दोन, दोन, दोन, दोन असा परिणामप्रवाह सिद्ध होईल. जोंपर्यंत एक हा परिणाम मधून मधून उत्पन्न होत असतो तोंपर्यंत एक व दोन ह्यांमध्यें एकाचा अभिभव व दोनाचा प्रादुर्भाव असा झगडा चालू असल्यामुळें हा धर्मपरिणाम होईल. हा झगडा संपत आला म्हणजे एक हा परिणाम शेवटचा म्हणून केव्हां तरी ठरतो आणि पुढें त्याचें अदर्शन घडतें. हा शेवटचा एक उदित होऊन ' अतीत ' ह्या स्वरूपांत गेला म्हणजे पुढील क्षणांत वर्तमान अवस्थेंत येणारा जो दोन हा परिणाम तो लक्षणपरिणाम होय. नंतर दोन हाच परिणाम जर पुढील कित्येक क्षणांत उदित होत राहील, तर ' शांतोदितौ तुल्यप्रत्ययौ ' असें घडत असल्यामुळें तो पुनः अवस्थापरिणाम होईल. पण ह्या लक्षणपरिणामरूप दोन परिणामांनंतर जर तीन हा परिणाम होईल व दोन आणि तीन ह्यांचा अनुक्रमें अभिभव व प्रादुर्भाव असा झगडा न होतां पुनः चार, पांच, सहा असे प्रत्येक क्षणाला नवे परिणाम होत जातील तर ते सर्व लक्षणपरिणाम होतील.

ह्या विवेचनावरून लक्षांत येईल कीं वर्तमानकाळ हा जसा एका वर्तमानक्षणापुरताच असतो तसा लक्षणपरिणाम क्षणमात्रच टिकणारा असतो, किंवा असेंही म्हणतां येईल कीं लक्षणपरिणाम हा स्वतंत्र असा वेगळा परिणाम नसून अवस्थापरिणामाचा पहिला क्षण म्हणजेच लक्षणपरिणाम होय. अशा रीतीनें लक्षणपरिणामाचा समावेश अवस्थापरिणामांत केल्यावर दोन भिन्न परिणामप्रवाहांत पूर्वपरिणामप्रवाहाचा वाढत जाणारा अभिभव आणि उत्तरपरिणामप्रवाहाचा वाढत जाणारा प्रादुर्भाव असा झगडा जोंपर्यंत चालू राहील तोंपर्यंतच्या स्थितीला धर्मपरिणाम म्हणायचें आणि पूर्वपरिणामाचें अदर्शन घडलेल्या पहिल्या क्षणांतील लक्षण परिणामापासून पुढें उत्तरपरिणामाचा अनेक क्षण टिकणारा जो तुल्यपरिणामप्रवाह त्याला अवस्थापरिणाम म्हणावयाचें. पुढील विवेचन नीट ध्यानांत येण्यासाठीं धर्म, लक्षण आणि अवस्था ह्या परिणामत्रयाचा हा विस्तारपूर्वक

विचार येथें पुन: केला आहे. ह्यावरून आतां कांहीं गोष्टी अगदीं स्पष्ट झाल्या. पहिली गोष्ट अशी कीं शरीर इंद्रियें व इतर सर्व भौतिक पदार्थ ह्यांमध्यें जेव्हां परिणामांतर घडून येतें तेव्हां पूर्वपरिणामाशीं तुल्य नव्हे, पण स्वरूपत: अगदीं निकटच्या परिणामाचा प्रादुर्भाव होत असतो; म्हणजे पूर्वपरिणामप्रवाह जर एक एक एक एक असा असेल, तर एकाशीं तुल्य नसलेला, पण एकाच्या अगदीं निकटचा भिन्न असलेला जो दोन हा परिणाम त्याचा प्रादुर्भाव होऊं लागतो. एक व दोन ह्या परिणामांतील भेद इतका सूक्ष्म असतो कीं तो प्राकृत जनांच्या लक्षांत येणें शक्यच नसतें. ह्यामुळें एक व दोन ह्या परिणामांची धर्मपरिणामता संपून दोन ह्या परिणामाचा तुल्यप्रवाह केव्हां सुरू होतो हेंही त्यांच्या लक्षांत येत नाहीं. पुढेंही दोन व तीन, तीन व चार, चार व पांच, अशीं धर्मपरिणामांतरें होत असतां असाच प्रकार घडत असतो. म्हणून हीं परिणामांतरें घडत असतां वस्तूंच्या स्वरूपांत होणारा अतिसूक्ष्म बदल सामान्य जनांच्या लक्षांत येत नाहीं. योग्यांची बुद्धि अतिसूक्ष्मग्राही झालेली असते तरीही त्यांना क्षण व तत्क्रम ह्यांच्यावर संयम केल्यावरच ह्या सूक्ष्म परिणामांचें ध्यान होऊं शकतें (पाद ३, सूत्र ५२ पाहा). वर ज्या वयोवस्था सांगितल्या आहेत त्यांचा प्रकार असाच असतो. प्रतिक्षणाला प्रत्येक मनुष्याचें शरीर परिणाम पावत असतें, पण हा परिणाम प्रत्येक दिवशीं लक्षांत येत नाहीं. अनेक वर्षांनीं एखाद्याला पाहिलें म्हणजे मात्र तो एका वयोवस्थेंतून पुढील वयोवस्थेंत गेल्याचें दृष्टीस पडतें. प्राण्याच्या शरीराशीं त्याच्या चित्ताचा संयोग असल्यामुळें त्यांना आपण चेतन समजतों. अशा चेतन पदार्थांत परिणाम दोन कारणांनीं घडत असतो. प्रतिक्षणाला प्रत्येक सृष्ट पदार्थांत परिणाम घडत असतो, ह्या सर्वसाधारण नियमानुसार प्रत्येक शरीरांत प्रतिक्षणाला कांहींतरी परिणाम घडणारच आणि चित्ताचा शरीरावर घडणारा दुसरा परिणाम, असे दुहेरी परिणाम प्राणिमात्राच्या शरीरांत घडत असतात. अनेक जन्मार्जित शुभाशुभ कर्मांचे संस्कार चित्तांत असतात आणि त्या त्या कर्मानुसार जाति, आयुष्य आणि भोग हीं त्या जीवाला प्राप्त होतील अशा प्रकारें चित्ताचें स्पंदन सतत चालू असतें. ह्या चित्तस्पंदांचा परिणाम म्हणून प्राणिमात्राला विशिष्ट जाति, विशिष्ट आयुष्य आणि विशिष्ट भोग प्राप्त होत असतात. चित्ताची अभिव्यक्ति नसल्यामुळें आपण ज्या पदार्थांस जड असें मानतों त्यांच्यांत चित्ताच्या स्पंदनाचा कसलाच संबंध नसल्यामुळें, सर्वसाधारण नियमानुसार

होणारें एकच परिणामांतर त्या जड पदार्थांत होत असतें. उदाहरणार्थ, ज्या कागदावर हें विवेचन लिहिलें जात आहे तो कागदच घेऊं. ह्या क्षणीं हा कागद चांगला चिवट असा आहे, पण हा उपयोगांत आणला किंवा न आणला तरी शंभर वर्षांनीं त्याचा चिवटपणा इतका नाहींसा झालेला आढळेल कीं तो हातांत धरला कीं त्याचा भुगा होईल ! ह्याचा अर्थ असा कीं शंभर वर्षांच्या काळांत कागदाच्या आंतररचनेंत हें परिणामांतर घडून येतें. गणितागतपद्धतीनें आपणांस असेंही म्हणतां येईल कीं हें परिणामांतर जर एक-एकांश मानलें, तर पहिल्या वर्षांत ह्या कागदांत एक-शंभरांश परिणामांतर घडून आलें. वर्षाचे दिवस तीनशेंसाठ धरले, तर एका दिवसांत हें परिणामांतर एक छत्तीससहस्रांश झालें आणि एका दिवसाच्या साठ घटका आणि एका घटकेचीं साठ पळें हें कोष्टक लक्षांत घेतां, एका पळांत हें परिणामांतर एक बारा कोटि शहाण्णव लक्षांश झालें. ह्यावरून हें दिसून येईल कीं कागदांतील चिवटपणारूप धर्माचा अभिभव आणि ठिसूळपणारूप धर्माचा प्रादुर्भाव प्रत्येक पळांत एक बारा कोटि शहाण्णव लक्षांश इतक्या अंशांनीं सतत चालू आहे. ‘ हा कागद चांगला चिवट आहे ’ असें मी म्हणत असतांना हें वाक्य म्हणण्याला प्रारंभ केल्यापासून तों तें संपेपर्यंतच्या काळांत ह्या कागदाचा चिवटपणा वरील हिशेबानें थोडा तरी कमी झाला आहे आणि तितक्या प्रमाणांत त्यांत ठिसूळपणा वाढला आहे. पण हें परिणामांतर इतकें सूक्ष्म आहे कीं तें आपल्या ईंद्रियांस गोचरच होऊं शकत नाहीं आणि इतक्या सूक्ष्म परिणामांतरामुळें आपला व्यवहारही अडत नसल्यानें आपण आपले व्यवहार उरकून घेत असतों. सर्व स्थूल पदार्थांतील परिणामांतर त्यांच्यांतील घटकद्रव्यांच्या गुणधर्मानुसार कमी अधिक प्रमाणांत, पण असेंच अत्यंत सूक्ष्मपणें घडून येत असतें. आपल्या तें लक्षांत येत नाहीं म्हणून आपण त्यांस नित्य मानीत असतों इतकेंच. प्राण्यांचीं चेतन शरीरें लवकर नाश पावतात आणि भोवतालचे जड पदार्थ दीर्घ काल टिकतात, ह्याचें कारण असें कीं चेतन शरीरांवर दोन परिणामप्रवाह चालू असतात. शरीर पांचभौतिक असल्यानें त्याच्यांत होणारा नैसर्गिक परिणामप्रवाह आणि तें चित्ताधीन असल्यामुळें त्यावर होणारा चित्ताच्या परिणामप्रवाहाचा दुसरा परिणामप्रवाह. हा दुसरा परिणामप्रवाह अधिक प्रभावी असतो आणि चित्तस्पंद शीघ्र परिणामी असल्यानें चित्ताच्या नियंत्रणाखालीं असलेल्या शरीरांतही शीघ्र परिणामांतर होत असतें.

येणेंप्रमाणें दोन परिणामांत जेव्हां अति सूक्ष्म भेद असतो, तेव्हां परिणामांतरामुळें वस्तूंत तत्त्वत: जरी बदल होत असला तरी ती वस्तु पूर्ववत् आहे तशी आहे, असें तें परिणामांतर ध्यानांत न आल्यानें आपण समजत असतों. हा धर्मलक्षणपरिणामांच्या दृष्टीनें विचार झाला. तसेंच येथें आणखी एक गोष्ट लक्षांत घेण्याजोगी आहे ती अशी कीं धर्मपरिणामांत पूर्वपरिणामास कारण असलेला संवेग जर तीव्र असेल आणि जो नवा परिणाम प्रादुर्भूत होऊं लागतो. त्याला कारण असलेला संवेग जर मंद असेल, तर जुन्या–नव्या परिणामांचा अभिभव-प्रादुर्भावरूप झगडा दीर्घ काळ टिकेल आणि पूर्वपरिणामसंवेग जर मंद असेल आणि पुढील परिणामसंवेग तीव्र असेल, तर तो झगडा त्या मानानें अधिक लवकर संपेल आणि नव्या परिणामाचा तुल्यपरिणाम लवकर सुरू होईल. तसेंच पुढील तुल्यप्रवाहाची तुल्यता ठेवण्याला जो संवेग कारणीभूत असेल तो जर मंद असेल, तर ती तुल्यता लवकर मोडून नवा परिणाम लवकर प्रादुर्भूत होईल आणि तो जर अधिमात्र तीव्र असेल तर तो तुल्यप्रवाह दीर्घकाळ टिकेल ! मागें प्रथम पादांत वितर्क, विचार, आनंद व अस्मिता अशा संप्रज्ञात समाधीच्या उत्तरोत्तर श्रेष्ठ असलेल्या चार पायऱ्या वर्णिल्या आहेत. ह्यांतील विचारसमाधीची पक्वावस्था जो निर्विचार समाधि तो साध्य झाला असतां ऋतंभरा प्रज्ञेचा उदय होत असतो (पाद १, सूत्र ४८). एखाद्या योग्याला ऋतंभरा प्रज्ञेचा संपूर्ण विलास अनुभविण्याची तीव्र इच्छा असेल, तर तो तीव्र संवेग होईल व त्या मानानें पुढील सानंद समाधीचा संवेग मंद राहील. ह्यामुळें सानंद समाधींतील आनंदवृत्तिरूप नवा परिणाम मधून मधून जरी प्रकट होऊं लागला तरी ऋतंभरा प्रज्ञेचेच संस्कार बलवत्तर असल्यामुळें, ऋतंभरा प्रज्ञा आणि सानंद समाधि ह्या दोहोंचा बनणारा धर्मपरिणाम दीर्घकाळ टिकेल. पण ज्या योग्याला निर्बीज अशा असंप्रज्ञात समाध्यनुभवाची ओढ असेल, तो ऋतंभरा प्रज्ञेवर न थांबतां तिच्याच साहाय्यानें तिच्या पुढील सानंद समाधिरूप पायरीवर चढावयाला अधिक उत्सुक असेल, अशा वेळीं ऋतंभरा प्रज्ञा आणि सानंद समाधि ह्यांचा धर्मपरिणाम फार थोडा काळ टिकेल आणि सानंद समाधीची ओढ निर्बीज समाधीच्या ओढीपेक्षां कमी असल्यानें त्या योग्याचें चित्त सानंद समाधीच्या तुल्यप्रत्ययप्रवाहांत न गुंततां त्या समाधीच्या लक्षणपरिणामावरून सास्मित समाधीच्या लक्षपरिणामावर जाईल व तेथून लागलीच असंप्रज्ञात

समाधीच्या प्रांतांत शिरेल ! आणि तेथें सास्मित संप्रज्ञात समाधि आणि निर्बीज असंप्रज्ञात समाधि ह्या उभयतांमधील धर्मपरिणाम चालू होईल. पहिल्या पादाच्या एकवीस व बावीस ह्या सूत्रांत तीव्रसंवेगवान् योग्याला समाधि आसन्न असतो आणि तो संवेग मध्यतीव्र म्हणजे तीव्रतर आणि अधिमात्र तीव्र म्हणजे तीव्रतम असल्यास समाधिलाभ आसन्नतर आणि आसन्नतम असतो असें जें प्रतिपादन केलें आहे, त्याचा अभिप्राय वरीलप्रमाणें आहे.

प्राथमिक अभ्यासवान् योगी वितर्क, विचार, आनंद आणि अस्मिता ह्या समाधींतून असंप्रज्ञात समाधींत जात असतां त्याची गति मंद असते. त्याला प्रथम क्षिप्तावस्थेंतून वितर्क समाधींत जायचा अभ्यास करावा लागतो. तेथें प्रथम क्षिप्तावस्था व वितर्कसमाधि ह्यांचा धर्मपरिणाम, नंतर क्षिप्तावस्थेचें अदर्शन आणि वितर्कसमाधीचा लक्षणपरिणाम, पुढें वितर्कसमाधीचा तुल्यपरिणाम-प्रवाहरूप अवस्थापरिणाम, असें परिणामत्रय अनुभविल्या-नंतर, वितर्क-विचार, विचार-आनंद, आनंद-अस्मिता आणि अस्मिता-असंप्रज्ञात समाधि अशा चढत्या पायऱ्यांवर त्याच परिणामत्रयाचा अनुभव घेत घेत शेवटीं असंप्रज्ञात-समाधीच्या तुल्यपरिणामरूप अवस्थापरिणामांत स्थिर व्हावें लागतें. पण दीर्घकालीन अभ्यासानंतर ह्या सर्व पायऱ्या ओलांडून असंप्रज्ञात समाधीच्या प्रांतांत एकदा प्रवेश झाला म्हणजे पुढें हा समाधि दृढ व्हावा म्हणून जेव्हां जेव्हां तो योगी असंप्रज्ञात समाधीच्या अभ्यासासाठीं आसनस्थित होऊन अभ्यासांत प्रवृत्त होतो तेव्हां तेव्हां पूर्वीच्या अनुभवबलावर तो वितर्क-विचार, आनंद-अस्मिता ह्या पायऱ्यांस स्पर्श न करितांच एकदम असंप्रज्ञात समाधींत प्रवेश करितो. ज्या साधकानें वरील समाधींचा थोडाबहुत अभ्यास केला असेल त्याच्या लक्षांत वरील विवेचनावरून इतकें आलें असेल कीं चित्तांत जें परिणामांतर घडून येतें त्यांत दोन मार्ग असतात. एक पिपीलिका मार्ग व दुसरा विहंगम मार्ग. पिपीलिका म्हणजे मुंगी निकटवर्ती प्रदेशावर पावलें टाकीत पुढें पुढें जाते आणि शेवटीं झाडाच्या टोंकावर जाऊन पोहोंचते. विहंगम म्हणजे पक्षी एकदम उडून वृक्षाग्रावर जाऊन बसतो. त्याचप्रमाणें प्राथमिक योगी एका अवस्थेंतून निकटवर्ती दुसऱ्या अवस्थेंत, दुसरींतून तिसरींत, तिसरींतून चौथींत अशा क्रमानें धर्म, लक्षण व अवस्था ह्या परिणामत्रयाचा आश्रय करीत पिपीलिकेप्रमाणें आपल्या चित्तास पुढील अवस्थांप्रत नेत

असतो, तर दृढभूमिक योगी पूर्वाभ्यासबलावर मध्यंतरींच्या अनेक अवस्था पक्ष्याप्रमाणें झपाट्यानें ओलांडून अपेक्षित अवस्थेंत जातो.

हें सर्व विवेचन लक्षांत घेतलें म्हणजे चित्तानें ज्या शरीराचा आश्रय केलेला असतो, त्या सजीव शरीरांत अवस्थांतर विशेषत्वानें कसें घडतें हें स्पष्ट होतें. चेतन सजीव शरीराप्रमाणेंच जड मानल्या गेलेल्या सर्व पदार्थांतही ह्याच दोन मार्गांनीं अवस्थांतर घडूं शकतें. वर कागदाचें उदाहरण घेऊन त्यांत शंभर वर्षांत हळुहळू अवस्थांतर कसें होत असतें तें दाखविलें आहे. वारा, पाऊस, सूर्यप्रकाश, इत्यादि बाह्य कारणांचा परिणाम जर त्या कागदावर झाला तर हें अवस्थांतर फार कमी वेळांत घडून येईल आणि अग्नीच्या सान्निध्यानें त्याच्या उष्णतेचा परिणाम जर त्यावर घडला तर फारच थोड्या कालांत त्याचा चिवटपणा नाहींसा होऊन तो कागद अगदीं जीर्ण होईल. हजारों वर्षांच्या अवधींत समुद्राच्या ठिकाणीं डोंगर आणि डोंगराच्या ठिकाणीं समुद्र झाल्याचें आपल्यास शास्त्रांच्या साहाय्यानें कळतें. हेंच अवस्थांतर ज्वालामुखींच्या स्फोटामुळें एका रात्रींत झाल्याचेंहीं दृष्टोत्पत्तीस येतें. तात्पर्य, धर्म, लक्षण व अवस्था ह्या परिणामावस्थांतून पूर्वपरिणाम अतीतावस्थेंत जाऊन निकटवर्ती भिन्न परिणाम वर्तमान अवस्थेंत येतो तेव्हां हें परिणामांतर अति सावकाशपणें आणि मानवी बुद्धीस कळणार नाहीं इतक्या सूक्ष्मपणें घडून येत असतें. परिणामांतराचा हा सर्वसाधारण प्रकार होय. पण प्राण्यांच्या चेतन शरीरावर चित्ताच्या तीव्र, तीव्रतर किंवा तीव्रतम संवेगामुळें मध्यंतरींचे अनेक परिणाम न घडतां फार दूरचें आणि म्हणून भिन्न वाटणारें परिणामांतर आकस्मिकपणें घडून येतें किंवा ज्वालामुखीचे स्फोट, उल्कापात अशांसारख्या विशेष बाह्य कारणांनीं जड पदार्थांत अत्यंत विलक्षण स्वरूपाचें अवस्थांतर घडून येतें. परिणामांतराचा हा विशेष प्रकार होय. हे दोन्ही प्रकार लक्षांत घेऊन आतां आपण प्रकृत सूत्रांतील जात्यंतर परिणामाचा विचार करूं.

प्रकृत सूत्रांत जात्यंतर परिणाम कसा घडतो म्हणजे एक जाति जाऊन प्राण्याला अत्यंत निराळी जाति कशी प्राप्त होते ह्याचा विचार केला आहे. हा जात्यंतर परिणाम दोन प्रकारांनीं घडत असतो, हें आरंभीं सांगितलेंच आहे. पुढील जन्म येतांना निराळ्या जातींत जन्म येणें हा एक प्रकार आणि एकाच जन्मांत अन्य जाति प्राप्त होणें हा दुसरा प्रकार. त्यांतील

पहिला प्रकार हा सर्वसाधारण होय. दुसरा प्रकार मात्र फार विलक्षण व अगदीं क्वचित् घडणारा व म्हणून विशेष प्रकार होय. पहिल्या प्रकारांत आणखी दोन पोटप्रकार आहेत. मनुष्येतर योनींतील जीवांना एक जाति जाऊन अन्य जाति प्राप्त होणें, म्हणजे उदाहरणार्थ, पूर्वजन्मीं जलचर असलेल्या प्राण्याला पुढील जन्मीं स्थलचर प्राण्याची जाति मिळावी, हा एक प्रकार आणि मनुष्ययोनींत ब्राह्मणादि जातींत जन्मलेल्याला पुढील जन्मीं क्षत्रियादि अन्य जाति मिळावी किंवा मनुष्येतर योनींतील श्वानसूकरादि अत्यंत विलक्षण जाति मिळावी हा दुसरा प्रकार. तेव्हां आतां मनुष्येतर योनींतील एका जातीच्या देहाचे अन्य जातीय देहासारख्या विसदृश देहरूपानें परिणामांतर कसें होतें तें प्रथम पाहूं.

मागें (पाद २, सूत्र १८ मध्यें) दृश्य जात, द्रष्टा जो पुरुष त्याच्या भोगापवर्गार्थ असल्याचें सांगितलेंच आहे. ह्या भोगापवर्गार्थतेमुळें मनुष्येतर योनींतील जीवांचा विकास निसर्गनियमानुसार आपोआप घडत असतो. आपोआप ह्याचा अर्थ इतकाच कीं त्या विकासांत त्या त्या जीवांच्या विशेष इच्छेचा संबंध नसतो. त्या सर्व योनि केवळ भोगयोनि असल्यानें त्या जीवांच्या ठिकाणीं इच्छास्वातंत्र्य नसतें आणि म्हणून त्यांच्या चित्ताचा विकास निसर्गानुसारच होत असतो. खालच्या वर्गांतील मुलगा वार्षिक परीक्षेनंतर वरील वर्गांत चढवण्यास पात्र झाला आहे असें शाळेच्या चालकांस आढळून आलें कीं ते त्या मुलाला वरच्या वर्गांत चढवितात. ह्याप्रमाणेंच जीवाच्या चित्ताचा विकास एका जातीच्या देहांत राहून जितका व्हावयाचा तितका झाला म्हणजे प्रकृतीची पहिली व्यक्त अवस्था असें जें महत्तत्त्व त्याशीं समरसता पावलेल्या विदेहावस्थेंतील योग्यांच्या द्वारा त्या जीवाला अन्य जातीय देह — कीं ज्या देहांत त्या जीवाचा पुढील विकास होऊं शकेल असा — प्राप्त करून दिला जातो. येणेंप्रमाणें त्या जीवाला भोगांतून अपवर्गाकडे नेण्यासाठीं त्याच्या चित्तविकासानुरूप योग्य त्या इंद्रियांनीं व अवयवांनीं युक्त असलेला देह पुरविला जाणें हा जो प्रकृतिस्वभाव त्याला ह्या सूत्रांत 'प्रकृत्यापूर' असें म्हटलें आहे. कोणत्याही कार्याचें उपादानकारण ही त्याची प्रकृति होय आणि तें कार्य त्या प्रकृतीची विकृति होय. घटाचें उपादानकारण माती त्या घटाची प्रकृति होय आणि माती ह्या प्रकृतीची विकृति म्हणजे विकार घट होय. त्याचप्रमाणें विशिष्ट जातीय शरीरें हें कार्य असल्यानें त्यांचें उपादानकारण असलेलीं स्थूल पंचमहाभूतें त्या शरीरांची

प्रकृति होय आणि तीं शरीरें त्या प्रकृतीची विकृति म्हणजे विकार होत. तसेंच विशिष्ट गुणधर्मांनीं युक्त असलेलीं इंद्रियें अस्मितेचीं कार्यें असल्यानें अस्मिता त्यांची प्रकृति असून इंद्रियें अस्मितेचे विकार होत. जेव्हां जीवाला जात्यंतर परिणाम घडून येण्याची अवस्था प्राप्त होते तेव्हां विशिष्ट गुणधर्मांनीं युक्त असलेल्या अवयवसमूहाचें स्थूल शरीर स्थूल भूतांमधून आणि विशिष्ट गुणधर्मांनीं युक्त असलेल्या इंद्रियसमूहाचें सूक्ष्म शरीर अस्मितेंतून त्याला मिळतें आणि तो जीव भिन्न जातीय देहानें युक्त होतो. अशा रीतीनें स्थूल भूतांमधून स्थूल शरीर आणि अस्मितेंतून सूक्ष्म शरीर ह्यांचा लाभ जीवास व्हावा ही जी प्रकृतीची योजना किंवा प्रकृतीचा स्वभाव हाच प्रकृतीचा आपूर होय. जीवभावाची उत्क्रान्ति होत असतां त्याच्या विकासाच्या पातळीस अनुसरून अधिक विकारक्षम असें स्थूल व सूक्ष्म शरीर त्या जीवास प्रकृतीकडून पुरविलें जातें. असें होत होत तो जीव अनेक जात्यंतरें अनुभवीत प्रकृत्यापूरामुळें केव्हां तरी मनुष्यजातीच्या देहास प्राप्त करून घेतो. येथें त्यास थोडेंबहुत इच्छास्वातंत्र्य व कर्मस्वातंत्र्य प्राप्त होतें. बुद्धीचा विकास बराच झालेला असल्यानें त्याला सृष्टींतील कार्यकारण-भावाची जाणीव होते. ह्या जाणिवेंतूनच धर्म आणि अधर्म ह्यांविषयींच्या अस्पष्ट कल्पना उद्भूत होतात. असे अनेक जन्मपर्यंत मनुष्यजातीय देह प्राप्त होत असतां त्याला अनेक अनुभव येतात. त्यामुळें त्याच्या विचारशक्तीस चालना मिळते. त्याचें कार्यकारणभावाचें ज्ञान अधिक व्यापक होत जातें आणि त्याला धर्म व अधर्म ह्यांचें स्वरूप स्पष्टपणें ज्ञात होतें.

आपल्या ज्ञानाचा, इच्छास्वातंत्र्याचा आणि कर्मस्वातंत्र्याचा पूर्ण उपयोग करून जे जीव उत्तम प्रकारचें धर्माचरण करतात त्यांना छांदोग्योपनिषदांत ‘ रमणीयचरणाः ’ म्हणजे शुभ आचरण करणारे, असें म्हटलें आहे आणि जे तसा उपयोग करून घेत नाहींत आणि अधर्माचरण करतात त्यांना ‘ कपूयचरणाः ’ म्हणजे अशुभ आचरण करणारे, असें म्हटलें आहे. जे जीव रमणीयचरण असतात त्यांना पुढील जन्मसमयीं वैश्य-क्षत्रिय-ब्राह्मण, इत्यादि शुभजातीय देह प्राप्त होतात, तर जे कपूयचरण म्हणजे अशुभ आचरण करणारे असतात त्यांना पुढील जन्मसमयीं श्वान, सूकर, चांडाळ, इत्यादि अशुभजातीय देह प्राप्त होतात. अशा रीतीनें प्रकृतीकडून जीवमात्रांना त्यांच्या विकासावस्थेस अथवा धर्माधर्माचरणामुळें उत्पन्न होणाऱ्या

अदृष्टास अनुसरून योग्य असलेले देह व अवयव पुरविले जातात. म्हणजे प्रकृतीमध्यें अनंतजातीय देह व अवयव अव्यक्तावस्थेंत नित्य सिद्ध आहेत आणि जीवांच्या अधिकारानुसार ते त्यास पुरविले जावेत अशी योजनाही आहे. आगगाडींत सर्व वर्गांचे डबे असतात. आपल्याजवळ जितकें द्रव्य द्यावयाला असेल, त्या वर्गाचें तिकीट आपणांस मिळेल आणि त्या वर्गांतील डब्यांतून आपल्यास प्रवास करतां येईल. नेपथ्यरचनेच्या खोलींत अनेक पात्रांस अनुरूप असलेलीं वस्त्रें, दागिने, केसांचे टोप, मिशांचे विविध प्रकार, इत्यादि सामग्री सिद्ध असते. ज्या नटाची जी भूमिका असेल, त्या भूमिकेस अनुसरून त्याला पाहिजे ती सामग्री त्यांतून मिळते आणि मग तें पात्र सजून रंगभूमीवर येतें. नगरांत अनेक प्रकारचीं घरें असतात. आपल्याजवळ जितकें भाडें द्यावयाला असेल, त्या प्रकारचें घर आपल्यास मिळूं शकतें. जात्यंतर परिणामाचा असाच प्रकार असतो. वाटेल तो देह आणि तदनुकूल अवयव प्रकृतीच्या आपूरामुळें जीवास मिळूं शकतो. अर्थात् मनुष्येतर योनींतील जीवांची झालेली उत्क्रान्ति जात्यंतरपरिणामाला निमित्त घडते आणि प्रकृत्यापूरामुळें जात्यंतरपरिणाम घडून येत असतो. म्हणजे त्या जीवाला स्थलचर जातींतून जलचर जातींत किंवा ह्याच्या उलट असा जो सर्वस्वीं भिन्नजातीय देह प्राप्त होत असतो तो त्या जीवाच्या उत्क्रान्तावस्थेस अनुसरून प्रकृतीकडून त्यास पुरविला जातो. मनुष्याच्या संबंधांतही हाच प्रकार घडतो; म्हणजे मनुष्यालाही भिन्नजातीय देह प्रकृतीकडूनच पुरविला जातो. मात्र मनुष्याला वर्तनस्वातंत्र्य अधिक असल्यानें, त्याला विशिष्टजातीय देह प्रकृतीकडून मिळण्याला त्यानें आपल्या वर्तनस्वातंत्र्याचा योग्य उपयोग करून केलेलें धर्माचरण किंवा अयोग्य उपयोग करून केलेलें अधर्माचरण हीं निमित्तकारणें घडतात. ह्याच अभिप्रायानें 'इह रमणीयचरणाः रमणीयां योनिमापद्येरन् ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा । इह कपूयचरणाः कपूयां योनिमापद्येरन् श्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा चाण्डालयोनिं वा ' असें छांदोग्यांत सांगितलें आहे. म्हणजे त्या जीवानें धर्माचरण केलें असल्यास त्याला शुभजातीय देह जन्मान्तरसमयीं मिळतो आणि अधर्माचरण केलें असल्यास अशुभदेह मिळतो. अशुभदेहचसा काय पण उत्कट पापाचरण करण्यास स्थाणुभावहि प्राप्त होतो, असें 'स्थाणुमन्येनुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम्' ह्या कठश्रुतींत सांगितलें आहे.

आतां एकाच जन्मांत नंदिकेश्वराला मनुष्यभाव जाऊन देवताभाव प्राप्त झाला, वाल्या कोळ्याचा वाल्मीकि ऋषि झाला, विश्वामित्राला क्षत्रियजातीय देह जाऊन ब्राह्मणजातीय देह प्राप्त झाला किंवा अहल्येला मनुष्यभाव जाऊन स्थाणुभाव प्राप्त झाला, ह्या सर्व जात्यंतरपरिणामांचा उलगडाही वरीलप्रमाणेंच होऊं शकतो. अत्युत्कट पुण्य किंवा पाप ह्यांचीं फळें ह्याच जन्मांत मिळूं शकतात. ह्यामुळें नंदिकेश्वर, वाल्मीकि ऋषि आणि विश्वामित्र मुनि ह्यांच्या उग्र तपश्चर्यारूप धर्माचरणामुळें एकाच जन्मांत त्यांस प्रकृतीकडून उत्कृष्टजातीय देह पुरविण्यांत आला आणि अहल्येस व्यभिचार व पतिवंचना ह्या अधर्माचरणामुळें व तन्मूलक गौतम मुनींच्या शापामुळें स्थाणुभाव प्राप्त झाला ; असल्या आकस्मिक घडणाऱ्या जात्यंतरपरिणामांत वर सांगितलेलें निकटवर्ती धर्मलक्षण व अवस्थापरिणाम हळुहळू आणि क्रमशः घडून न येतां उत्कट धर्माचरण किंवा उत्कट अधर्माचरण ह्या निमित्तानुसार प्रकृतीकडून अत्यंत दूरवर्ती अवस्थापरिणाम निर्माण केला जातो व विसदृश वाटणारा जात्यंतरपरिणाम घडून येतो. मनुष्येतर योनींत जेथें असा विलक्षण जात्यंतरपरिणाम दिसून येतो तेथेंसुद्धा असाच परिणाम होत असतो. अळीची कुंभारीण माशी बनणें, सुरवंटाचें पांखरूं बनणें किंवा रेशमाच्या किड्याचें फुलपांखरूं बनणें, अशा उदाहरणांत जेव्हां प्रकृतीकडून त्या जीवास अत्यंत विलक्षण असलेला देह पुरविण्यांत येतो तेव्हां त्या त्या जीवांकडून प्रकृतिनियमानुसारच कां होईना पण निमित्तकारण घडत असतें. किड्याची कुंभारीण माशी बनते तेव्हां "कीटको भ्रमरंध्यायन्भ्रमरत्वाय कल्पते" असें घडत असतें. तो किडा इतर सर्व क्रियांचा त्याग करून एका भ्रमराचेंच ध्यान करीत असतो. हें ध्यानरूप शुभकर्म घडल्यानें तो किडा स्वतःच भ्रमर बनून उडून जातो. म्हणजे ध्यानरूप शुभकर्माचें निमित्त पुरविलें जातें व तदनुसार त्याला प्रकृतीकडून देह, पंख, इत्यादि अवयव प्राप्त करून देण्यांत येतात. सुरवंट व रेशमाचा किडा ह्यांची तर जात्यंतरपरिणामापूर्वी एक प्रकारें समाधीच लागत असते. पांखरूं बनण्यापूर्वी सुरवंट एका जागीं कांहीं दिवस स्थिर राहतो व आपल्यास इतर कोणा कृमि-कीटकांपासून उपसर्ग पोहोंचूं नये म्हणूनच कीं काय आपल्या अंगाच्या भोवतालीं आपल्या केसांचा जणूं कोटच पसरून ठेवतो. रेशमाचा किडाही आपल्या भोवतालीं अगदीं चिवट धाग्यांचा (ज्या धाग्यांचेंच पुढें रेशीम करतात)

कोष बनवितो आणि त्यांत आपणांस कोंडून घेत असतो. अशा स्थितींत खाणेंपिणें व इतर सर्व प्रकारची हालचाल कित्येक दिवस बंद ठेवून ते जीव जणूं समाधि लावून बसतात म्हणजे व्यष्ट्यहंकारमूलक सर्व व्यापार बंद होऊन समष्टि प्रकृतीच्या स्वाधीन ते जीव झालेले असतात व प्रकृतीकडून त्यांच्या देहांत आपूर घडून येत असतो. म्हणजे त्यांच्या पूर्वीच्या सुरवंटाच्या किंवा किड्याच्या देहांत जे अवयव नव्हते त्या अपूर्वावयवांचा अनुप्रवेश होऊन त्यांचा जात्यंतरपरिणाम घडून येत असतो. त्या जीवांची प्राकृतिक नियमानुसार लागलेली समाधि हें निमित्त घडून, त्यांच्या ठिकाणच्या भोगापवर्गार्थतेला चेतना मिळून विशिष्ट जात्यायुर्भोग त्यांना मिळवून देण्यासाठीं निकटवर्ती धर्मपरिणामांतर न घडतां क्षणाक्षणाला लक्षणपरिणामांतर होत होत शेवटीं अतिदूरवर्ती अवस्थापरिणामरूप जात्यंतर परिणाम घडून येतो व त्या कीटकदेहाचें पंख असलेल्या पांखराच्या देहांत रूपान्तर होऊन ते जीव कोषांतून निघून आकाशांत उडून जातात.

ह्या एकंदर विवेचनावरून इतकें स्पष्ट होतें कीं मनुष्येतर भोगयोनींतील जीवांच्या विकासानुसार आणि मनुष्यरूपी कर्मयोनींतील जीवांच्या धर्माधर्माचरणानुसार अवश्य असलेल्या जातीच्या देहाचा आपूर प्रकृतीकडून व्हावा ही निसर्गांतीलच योजना आहे. त्याचप्रमाणें जेव्हां अति विलक्षण जात्यंतरपरिणाम घडून येतो तेव्हां तशाच निमित्तांना अनुसरून तो प्रकृत्यापूरामुळेंच घडून येत असतो.

वरील सूत्रांत जात्यंतर परिणामाची जी मीमांसा केली आहे तीवरून तो घडून येण्याला धर्माधर्मादिनिमित्त आणि तदनुसार प्रकृतीकडून विशिष्ट देहेंद्रियांचा आपूर अशी द्विविध सामग्री सिद्ध असावी लागते हें स्पष्ट झालें आहे. तथापि येथें एका गोष्टीचें अधिक स्पष्टीकरण करणें अवश्य आहे. ती गोष्ट अशी कीं धर्माधर्मादि निमित्तामुळें जर जात्यंतर परिणाम घडून येतो तर तो घडून येण्याला आणखी एक प्रकृतीचा आपूर हें कारण मानण्याची आवश्यकता कोणती ? धर्माधर्मादिकांमुळेंच जात्यंतर-परिणाम घडून येत असतो असें दिसतें, तर तींच केवळ जात्यंतरपरिणामाला कारणें होत असें मानण्यांत कोणतीच हानि नाहीं. आपल्यास जो जात्यंतर-परिणाम पाहिजे असेल तदनुकूल धर्मानुष्ठान करावें आणि जो नको असेल

तदनुकूल अधर्मानुष्ठान करूं नये म्हणजे इष्ट जात्यंतरपरिणाम घडेल आणि अनिष्ट जात्यंतरपरिणाम टळेल ! ह्यासंबंधींचें स्पष्टीकरण पुढील तिसऱ्या सूत्रांत केलें आहे, तें सूत्र येणेंप्रमाणें —

निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां वरणभेदस्तु

ततः क्षेत्रिकवत् ॥ ३ ॥

सूत्रार्थ — क्षेत्रिक म्हणजे शेतकरी ज्याप्रमाणें आपल्या शेताला पाणी पोंचण्याकरितां मध्यंतरींचे उंचवटे, धोंडे, इत्यादि प्रतिबंध असतील तेवढे दूर करितो – मग अधोमार्गाकडे वाहत जाण्याच्या प्रकृतिधर्मानुसार पाणी आपण होऊनच त्याच्या शेतास जाऊन पोंचतें. त्याप्रमाणें प्रकृतीच्या परिणामप्रवाहाला जें वरण म्हणजे जो प्रतिबंध असतो त्याचा भेद म्हणजे नाश धर्माधर्मादिकांमुळें होत असतो, तीं निमित्तें प्रकृतीला प्रयोजक नसतात. (त्या निमित्तांनीं प्रतिबंध तेवढे दूर होतात आणि प्रकृति आपल्या स्वभावानुसार जात्यंतर-परिणाम घडवून आणते.)

विवरण — प्रकृतीच्या ठिकाणीं जात्यंतरासारखे परिणाम घडवून आणण्याची जी शक्ति आहे तो तिचा स्वभावसिद्ध धर्म होय. अर्थात् तिला प्रयोजक असलेल्या अशा दुसऱ्या कोणाची अपेक्षा नसून ती स्वयमेव कार्यरूप अनेक विकारांनीं परिणाम पावत असते. धर्मादिक हीं केवळ तो परिणाम घडून आणण्याला निमित्तकारणें होत. तीं स्वतःच प्रकृतीचीं कार्यें असल्यानें ती प्रकृतीला प्रयोजक होणें शक्यच नाहीं. त्यांचें प्रयोजन प्रकृतीच्या परिणामप्रवाहाला जो अधर्मादिकांमुळें नैमित्तिक प्रतिबंध झाला असेल तो दूर करणें इतकेंच असतें. क्षेत्रिक म्हणजे शेतकरी आपल्या शेताला पाटानें पाणी पाजीत असतां जो प्रकार घडत असतो तसलाच प्रकार ह्या ठिकाणीं घडतो. शेतांतल्या एका वाफ्यांत पाणी भरून झाल्यावर शेजारच्या समपातळींत अथवा अमळ खोल पातळींत पाणी न्यावयाचें झाल्यास तो तें पाणी त्या वाफ्यांत हातानें ओतीत बसत नाहीं, तर त्या दोन वाफ्यांमध्यें असलेल्या उंच भागांतील माती, दगड, धोंडे तेवढे दूर करतो आणि मग स्वभावतःच प्रवहणशील

असलेलें पाणी मधील अडथळे दूर झाल्यामुळें त्या दुसऱ्या वाफ्यांत स्वयमेव वाहत जाऊन त्या वाफ्याला भिजवून टाकतें. ह्या ठिकाणीं शेतकऱ्यानें मधील माती, धोंडे, इत्यादि काढून टाकले हें निमित्त होय. ह्या निमित्तामुळें पाण्याच्या प्रवाहशीलतेला असलेला प्रतिबंध तेवढा दूर होतो. तो दूर होतांच पाणी दुसऱ्या वाफ्यांत स्वयमेव वाहत जातें आणि तो वाफा भिजवून टाकतें. तसेंच वाफ्यांत उगवलेलें तण त्या वाफ्यांतील पिकाचें पाणी व पिकाला घातलेलें खत शोषून घेतें आणि म्हणून तें पीक चांगलें येत नाहीं. ह्या ठिकाणीं इतस्ततः उगवलेला इतर वनस्पतींचा पसारा असतो तो पिकाचें खत खाऊन आणि पाणी पिऊन मुख्य पिकाच्या वाढीला प्रतिबंध करीत असतो. अशा प्रकारें पिकास प्रतिबंध करणारें तण शेतकरी काढून टाकीत असतो. हा प्रतिबंध दूर होतांच खत आणि पाणी नैसर्गिक धर्मानुसार पिकांत शोषलें जातें व मग तें पीक तरारून वाढीस लागतें; म्हणजे पीक चांगलें वाढीस लागण्यासाठीं त्यांत खताचा व पाण्याचा अनुप्रवेश व्हावा लागतो, तो कांहीं शेतकरी घडवून आणीत नसतो, तर तो केवळ इतर वनस्पतींचा प्रतिबंध दूर करीत असतो. त्याचप्रमाणें प्रकृतीच्या आपूराला प्रतिबंध करणारें आवरण धर्मामुळें नाहींसें होतें. तें नाहींसें होतांच प्रकृतीकडून ते ते देहेंद्रियरूप परिणाम घडवून आणले जातात. तात्पर्य, धर्म शुद्ध असतो व अधर्म अशुद्ध असतो, हा त्या उभयतांत स्वाभाविक विरोध असल्यानें धर्मानें अधर्माची निवृत्ति तेवढी होते, पण तो धर्म प्रकृतीच्या आपूराला प्रयोजक होत नसतो. देवत्वाला प्राप्त झालेला नंदिकेश्वर, किंवा रामायण-महाकाव्य लिहिणारे वाल्मीकि ऋषि, इत्यादिकांच्या उदाहरणांवरून वरील गोष्टच सिद्ध होते. ह्याच्या उलट अधर्मामुळें धर्माला प्रतिबंध होऊन अशुद्ध परिणाम घडतो व मग प्रकृतीकडून तदनुरूप अपकृष्ट देहेन्द्रियांचा आपूर घडून येतो. पतिवंचनारूप अधर्मामुळें मनुष्यरूपावस्थानाला कारण असलेल्या धर्माला प्रतिबंध झाला व मग अहल्येला शिलारूपानें दीर्घकाळ कंठावा लागला. अशासारखीं उदाहरणें प्रकृतीच्या अपकृष्ट आपूराचीं निदर्शक होत.

वरील विवेचनावरून लक्षांत येईल कीं जात्यंतरपरिणाम घडून येतो तो निमित्तकारण व उपादानकारण अशा दोन प्रकारच्या सामग्रीमुळें घडून येत असतो. धर्माधर्मादि हीं निमित्तकारणें असून प्रकृतीचा आपूर हें उपादानकारण होय. अर्थात् जात्यंतर परिणामचसा काय, पण कोणताही परिणाम घडण्यास ह्या दोघांची आवश्यकता असल्यानें त्या दोघांचें महत्त्व

परिणाम घडवून आणण्याच्या दृष्टीनें सारखेंच आहे. कारण उपादान-कारणांतून कार्य निर्माण होतें तें निमित्तकारण असेल तरच घडून येत असतें. घटाचें उपादानकारण माती नेहमीं असतेच आणि त्या मातींत घट अनागत स्वरूपांत असतोच. तथापि कुंभार, त्याचें चाक, तें फिरविण्याची काठी, इत्यादि निमित्तकारणें जोंपर्यंत अनुपस्थित असतील तोंपर्यंत त्या मातींत अव्यक्त असलेला घट व्यक्तावस्थेस केव्हांच येणार नाहीं. त्याचप्रमाणें प्रकृतींत अनंत विकार सामावलेले असले, तरी त्या विकारांचा प्रकृतीकडून आपूर होण्याला धर्माधर्मादि निमित्तें आवश्यक असतात. म्हणजे हीं निमित्तें प्रकृतीला प्रयोजक होत नसलीं तरी प्रकृतींत सिद्ध असलेले विकार प्रकट होण्याला त्यांची अत्यंत आवश्यकता असते आणि ती इतकी असते कीं जोंपर्यंत तीं निमित्तें अप्राप्त असतील तोंपर्यंत प्रकृतींत अव्यक्त असलेला कोणताही विकार वर्तमान अवस्थेंत येणार नाहीं ! ह्यावरून साधकानें इतकें लक्षांत ध्यावयास पाहिजे कीं प्रकृतींत कितीही उत्कृष्ट वा अपकृष्ट विकार सिद्ध असले, तरी त्यांतील उत्कृष्ट विकारांचा आपूर आपल्या ठिकाणीं होण्याला त्यानें धर्मानुष्ठान करावयास पाहिजे आणि अपकृष्ट विकारांचा संपर्क आपल्यास लागूं नये म्हणून त्यानें अधर्माचरण प्रयत्नपूर्वक टाळावयास पाहिजे ! म्हणजे त्याला उत्कृष्ट गति पाहिजे असेल, तर त्यानें धर्मानुष्ठानाविषयीं तीव्र इच्छा धारण करून आणि तदनुकूल प्रयत्न करून ती मिळवावयास पाहिजे ! त्याचप्रमाणें आपल्यास अपकृष्ट गति केव्हांही प्राप्त होऊं नये म्हणून त्यानें आपल्याकडून अधर्मानुष्ठान घडूं नये ह्यासाठीं अत्यंत दक्षतेनें शमदमादिक यमनियम पाळले पाहिजेत. प्रकृतींत अनंत विकार आहेत व ते जसे चांगले म्हणजे कैवल्यसाक्षात्काराकडे नेणारे आहेत तसे ते वाईट म्हणजे जन्ममरणरूप संसाराला पोषक असलेलेही आहेत. त्याचप्रमाणें ते अनंत असल्यामुळें त्यांचें ज्ञान बुद्धीला होणें शक्य नाहीं. परंतु धर्मानुष्ठानामुळें त्यांतील उत्कृष्ट देहेंद्रियादिकांचा आपूर आणि अधर्माचरणानें अपकृष्ट देहेंद्रियादिकांचा आपूर प्रकृतीकडून होत असतो. ही गोष्ट साधकाला निश्चितपणें ठाऊक असल्यानें त्यानें धर्म पाळण्याचा आणि अधर्म टाळण्याचा नेटाचा प्रयत्न करीत असावें हें उचित होय. इतकें केल्यावर त्यानें फलाविषयीं निश्चिंत असावें. कारण त्यानें केलेल्या धर्मानुष्ठानास अनुसरून अनुकूल देहेंद्रियादिकांचा आपूर प्रकृतीकडून व्हावयाचाच हा अटळ सिद्धान्त होय.

धर्माधर्मादि निमित्तानें तदनुकूल उत्कृष्ट वा अपकृष्ट देहेंद्रियादिकांचा आपूर प्रकृतीकडून स्वयमेव घडून येत असतो असें वरील दोन आणि तीन ह्या सूत्रांत सांगितलें. तथापि कित्येक प्रसंगीं असेंही घडल्याचे दाखले आढळतात कीं भूतजय आणि इंद्रियजय प्राप्त करून घेतलेले कांहीं थोर योगी एकाच वेळीं अनेक भोग साधण्यासाठीं अनेक शरीरें निर्माण करतात आणि अर्थात् त्या शरीरद्वारा भोग भोगण्याकरितां त्या ठिकाणीं तितकीं वेगवेगळीं चित्तेंही निर्माण करितात. स्थूल शरीररूपी विकाराची प्रकृति स्थूलभूतें असल्यानें त्यांतून प्रकृतीकडून त्या शरीररूपी विकृतीचा आपूर घडून योग्याला इष्ट शरीरें प्राप्त होऊं शकतील, पण प्रतिशरीरांत असलेलीं भिन्न भिन्न चित्तें स्थूल भूतांतून निर्माण होणें शक्य नाहीं. तेव्हां तीं तो योगी कोठून निर्माण करतो ? ह्या प्रश्नाचें उत्तर पुढील सूत्रांत दिलें आहे तें येणेंप्रमाणें —

निर्माणचित्तान्यस्मितामात्रात् ॥ ४ ॥

सूत्रार्थ — योग्यानें भोगार्थ निर्माण केलेल्या भिन्न शरीरांतील भिन्नपणें निर्माण झालेल्या चित्तांचा आपूर, त्या चित्तरूपी विकृतींची प्रकृति अशी जी योग्याच्या ठिकाणची अस्मिता तिच्यांतूनच केवळ घडून येत असतो.

विवरण — एकाच वेळीं अनेक भिन्न भोग भोगण्यासाठीं एखादा योगी अनेक शरीरें निर्माण करितो अशीं उदाहरणें पुराणान्तरीं वर्णिलेलीं आढळतात. रासक्रीडाप्रसंगीं श्रीकृष्णपरमात्म्यानें आपल्याशीं खेळ खेळावा असें प्रत्येक गोपीला वाटत होतें म्हणून सर्व गोपींची ही इच्छा एकाच वेळीं एकाच शरीरानें पुरी करणें शक्य नसल्यामुळें योगेश्वर श्रीकृष्णांनीं प्रत्येक गोपीकरितां स्वतंत्र रूप धारण करून सर्वांची मनीषा पूर्ण केली. हें अनेक शरीरें निर्माण केल्याचें सर्वप्रसिद्ध उदाहरण आहे. अशा उदाहरणांच्या संबंधांत चार प्रश्न उत्पन्न होतात ते येणेंप्रमाणें : (१) अनेक भोग एकदम भोगण्याची इच्छा वा आवश्यकता योग्याच्या ठिकाणीं कोणत्या कारणांनीं उत्पन्न होते, (२) हे विविध भोग भोगण्यासाठीं तो योगी जीं अनेक शरीरें निर्माण करितो तीं तो केवळ आपल्या योगबलावर